

1

Sociologický časopis

Ročník 31 (1995)

Sociologický časopis

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Miloš Havelka, šéfredaktor

Číslo připravily Marie Čermáková a Hana Havelková

Redakční rada:

Ivo Bayer, *Univerzita v Münsteru, SRN (hostující profesor FSV UK)*

Lubomír Brokl, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Buriánek, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Martin Bůtora, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Michal Illner, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jiří Kabele, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Jaroslav Kapr, *Slezská univerzita, Opava*

Petr Matějů, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Ivo Možný, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jiří Musil, *Středoevropská univerzita, Praha*

Miloslav Petrušek, *Fakulta sociálních věd UK, Praha*

Ladislav Rabušic, *Filozofická fakulta MU, Brno*

Jan Sedláček, *Filozofická fakulta UK, Praha*

Oto Sedláček, *Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, Praha*

Jadwiga Šanderová, *Institut sociologických studií FSV UK, Praha*

Jiří Večerník, *Sociologický ústav AV ČR, Praha*

Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka, Stephanie Howard, redaktorka anglických textů, Jiří Voženiš, technický redaktor,

Taňa Váchová, sekretariát redakce

Fotografie Libora Indruchová

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288). Rozšiřuje PNS a. s. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku, předplatitelské středisko a redakce. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS a. s., administrace vývozu tisku, Sazečská 10, 108 00 Praha 10. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1 a redakce. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Vychází čtvrtletně. Cena 29 Kč, roční předplatné 116 Kč.

Czech Sociological Review (ISSN 1210-3861). Vychází pololetně. Cena pro předplatitele 49 Kč, roční předplatné 98 Kč. Objednávky předplatného přijímá redakce.

Oba časopisy jsou citovány v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information (ISI), USA.

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Sociologický časopis

ROČNÍK XXX - 1994

60 1020

Šéfredaktor:
Miloš Havelka

Redakční rada:
Ivo Bayer, Lubomír Brokl, Jiří Buriánek, Martin Bútora, Michal Illner, Jiří Kabele, Jaroslav Kapr, Petr Matějů, Ivo Možný, Jiří Musil, Miloslav Petrusek, Ladislav Rabušic, Jan Sedláček, Oto Sedláček, Jadwiga Šanderová, Jiří Večerník

Výkonná redaktorka:
Jitka Stehlíková

Adresa redakce:
Jilská 1, 110 00 Praha 1
Telefon: (02) 24 22 08 42
Fax: (02) 24 22 02 78
E-mail: sreview@earn.cvut.cz

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

ISSN 0038-0288

PE 4584/31. 1995.

Česká sociologie a postmoderní výzva. Úvodní zamyšlení k číslu fakulty sociálních věd UK.....	1/5
Několik slov úvodem.....	4/411
Úvodem.....	3/267
Úvodem k číslu „Transformace jako sociální anomie“.....	2/131
Úvodem k číslu věnovanému fakultě sociálních věd UK.....	1/3
STATI	
Alan, J.: Narativní a analytické paradigma v soudobé sociologii.....	1/11
Arnason, J. P.: Moderna, postmoderna a japonská zkušenost.....	3/271
Čakrt, M.: Metafora organizační změny.....	3/306
Černoušek, M.: Masmediální krajina – nové zarámování.....	1/35
Ewald, U.: Násilí jako problém identity?.....	2/157
Havlová, J.: Podnikání jako povolání?.....	2/179
Jiráček, J., Šoltys, O.: Vokální systém z hlediska sociální distinktivnosti.....	1/51
Kabele, J.: Mýtus, realita a transformace.....	1/21
Keller, J.: Stát jako generalizovaný patron.....	4/447
Lužný, D.: Nová náboženská hnutí. Konfliktní formy religiozity v diferentním světě.....	4/499
Machonin, P., Tuček, M.: Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři.....	3/285
Marada, R.: Intelektuálové a ideologie. K Mannheimově koncepci sociálně nezakotvené inteligence.....	4/433
Mareš, P., Rabušic, L.: Nezaměstnanost v České republice na počátku devadesátých let v regionálním pohledu.....	4/475
Marešová, A., Scheinost, M.: Současný stav kriminality v České republice.....	2/167
Možný, I.: Pokus o mimoekonomické vysvětlení současné plné zaměstnanosti v České republice.....	4/463
Müller, V.: Normativní základy moderní společnosti v optice postmoderní kritiky.....	2/147
Potůček, M.: Trh a správa v teorii a praxi sociální transformace.....	1/43
Sedláček, J.: Pojem anomie v kontextu Durkheimovy sociologie.....	2/135
Wnuk-Lipiński, E.: Obrat Polska doleva. Sociologická a politická analýza.....	4/413
PŘEHLEDOVÁ STAŤ	
Šubrt, J.: Civilizační teorie Norberta Eliase.....	2/191
RECENZNÍ STAŤ	
Librová, H.: Zmírnění konzumu jako prestižní forma stylu života v Holandsku.....	4/513
Z DĚJIN SOCIOLOGIE	
Jeřábek, H.: Paul Felix Lazarsfeld – klasik sociologického výzkumu.....	1/57
ČEŠTÍ SOCIOLOGOVÉ V ZAHRANIČÍ	
Krejčí, J.: Zorné pole makrosociologie.....	3/317
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Buriánek, J.: Názory občanů na kriminologické aspekty prostředí v Praze.....	2/201
Hradecká, I.: Odbory jako sociální aktér.....	3/329
Kuchař, P.: Proměny profesní struktury.....	1/73
Mazálková, I.: Role managementu při formování pracovních vztahů v privatizovaných podnicích.....	3/361
Stehlíková, E.: Česká veřejnost 1993 o Chartě 77.....	1/81
Vláčil, J.: Zaměstnanci, management a odbory.....	3/345

STUDENTI PÍŠÍ

<i>Čmíralová, H.</i> : Ohlasy amerických sociologů na dílo Émila Durkheima	2/215
<i>Šafaříková, M.</i> : Lidé bez domova.....	3/373
<i>Valanská, Z.</i> : Kultura National Geographic Society a jejího fotografického oddělení.....	2/219

RECENZE

<i>S. Andreski</i> : Maxe Webera olśnienia i pomyłki (J. Sedláček).....	2/235
<i>A. Arato and J. L. Cohen</i> : Civil Society and Political Theory (R. Marada)	4/526
<i>Z. Bauman</i> : Intimations of Postmodernity (V. Müller).....	2/244
<i>Z. Brzezinski</i> : Bez kontroly (Chaos v předvečer 21. století) (K. Bertelmann).....	4/537
<i>P. Dasgupta</i> : An Inquiry into Well-Being and Destitution (S. Ringen).....	1/103
<i>M. Disman</i> : Jak se vyrábí sociologická znalost (J. Kapr)	3/394
<i>P. F. Drucker</i> : Postkapitalistická společnost (J. Velek).....	3/381
<i>J. Dupaquier, D. Kessler</i> : La société française au XIXe siècle. Tradition, transition, transformations (P. Horská)	3/390
<i>R. Eyerman, A. Jamison</i> : Social Movements: A Cognitive Approach (F. Znebejánek).....	3/386
Globální problémy – nové iniciativy, nová literatura (J. Keller).....	4/523
<i>J.-N. Kapferer</i> : Fáma - nejstarší médium světa (J. Kapr)	1/96
<i>J. Keller</i> : Až na dno blahobytu (J. Kamarýt, O. Ševčík).....	3/392
<i>D. J. Levy</i> : Politický řád: Filozofická antropologie, modernita a ideologická výzva (M. Hádek).....	1/100
<i>H. Librová</i> : Pestří a zelení (Kapitoly o dobrovolné skromnosti) (J. Kamarýt, O. Ševčík)	4/529
<i>H. van der Loo, W. van Reijen</i> : Modernisierung (K. Müller).....	4/535
<i>P. Mareš</i> : Nezaměstnanost jako sociální problém (T. Sirovátka).....	4/532
<i>T. G. Masaryk</i> : Juvenilie. Studie a stati 1876-1881 (M. Petrušek).....	1/93
Mezinárodní konflikty a jejich řešení (V. Soják).....	1/109
<i>R. Nisbet</i> : Konzervativismus: sen a realita (J. Sedláček)	2/240
<i>A. Przeworski</i> : Democracy and the Market (Political and economic changes in Eastern Europe and Latin America) (P. Tychtl).....	1/105
<i>R. D. Putnam</i> : Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy (Z. Vajdová).....	3/388
Readings in Population Research methodology (L. Fialová)	4/540
<i>M. Večeřa</i> : Sociální stát (J. Večerník).....	3/384
<i>P. Willis</i> : Common Culture. Symbolic at Play in the Everyday of the Young (K. Vlachová).....	1/98

ZPRÁVY A INFORMACE

Anketa Sociologického časopisu	1/118
„Industrial Relations“ na katedře sociologie FF UK (I. Mazálková).....	2/256
Je zájem o sociologické vzdělání? (A. Kabátek, J. Havlová).....	2/250
K počátkům integrace medicíny a sociologie u nás (k 75. výročí založení Masarykovy univerzity v Brně) (S. Bartlová, J. Pavlusová, A. Žáček).....	4/546
Konference „Místní a státní správa a řízení sociálních věcí a práce“ (V. Pernica).....	3/405
Konference výzkumného programu Východ-Západ „Podnik v postkomunistických společnostech“ (I. Hradecká)	3/399
T. G. Masaryk jako sociolog (Hodonín 1993) (M. Petrušek).....	1/114
Na oslavu fotografií Jindřicha Štreita a na obranu sociologie (H. Librová).....	4/551
Od národních k nadnárodním ozbrojeným silám (IV. výroční konference ERGOMAS) (M. Vlachová, Š. Sarvaš).....	4/548
Sociálně vědní archiv v Kostnici a jeho přínos pro rekonstrukci teorie sociálního jednání (J. Šubrt).....	2/258
Studium sociologie na FF UK – stav a perspektiva (J. Buriánek).....	2/249
Symposion Hannah Arendt (J. Šubrt)	2/257

Škola sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně (L. Rabušic)	4/545
Úskalí dialogu (V. Houžvička)	3/402
Valná hromada a sjezd Masarykovy české sociologické společnosti (M. Petrusek)	1/116
Výroční zasedání ISSP 1994 (M. Illner)	3/404
Výzkum sociálně kulturní plurality (J. Krejčí)	4/550
Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (Z. Mansfeldová)	3/400
Zasedání sekce sociální transformace na sjezdu MČSS (P. Machonin)	1/117
ANOTACE	
Blok anotací připravený studenty FSV UK	1/121
Blok anotací publikací z oblasti sociologie práce, organizace a managementu, ekonomické sociologie a industriálních vztahů (I. Mazálková)	3/395
Publikace Ústavu sociálně politických věd FSV UK 1991-1993 (J. Alan)	1/120
SPSS	
Řehák, J.: Anotace: Developer's Kit – úplně nové možnosti pro užívání SPSS pro Windows	2/263
Řehák, J.: Anotace: SPSS pro Windows, verze 6, konzultace, informace	1/125
Řehák, J.: Informace: Akademická licence SPSS hledá své pokračovatele	2/264
MIMO RUBRIKY	
Nad úmrtím profesora Miloše Kalába	1/91

0901/00

Úvodem k monotematickému číslu „Gender v sociálních vědách a otázky feminismu“ 3

STATI

Marie Čermáková: Gender, společnost a pracovní trh	7
Hana Havelková: Dimenze „gender“ ve vztahu soukromé a veřejné sféry.....	25
Alena Vodáková: Hodnotový svět ženy a jeho paradoxy	39
Josef Kandert: Žena v jiných kulturních perspektivách.....	49
Jadwiga Šanderová: Nesnáze s pojmem společenská třída. (Na okraj jedné diskuse)	61

ESEJ

Alena Wagnerová: Emancipace a vlastnictví	77
---	----

ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ

Libora Indruchová: Žena na ulici. (Stereo)typizace ženy v současné velkoplošné reklamě v České republice.....	85
---	----

STUDENTI PÍŠÍ

Martin Hájek: „Tanec na hraně nože“: strategie konstrukce sociálních problémů.....	105
--	-----

RECENZE

„Druhé pohlaví“ s otevřeným koncem (H. Havelková)	117
Ženy v postkomunistických zemích očima západní sociologie (J. Šťastná)	119
Geoff Dench: The frog the prince and the problem of men (H. Havelková).....	123
Rosemary Crompton: Class and Stratification (J. Šanderová).....	125

ZPRÁVY A INFORMACE

K projektům výzkumu ženské populace (M. Čermáková).....	129
Gender Studies Center – Centrum pro Gender Studies (J. Šiklová).....	130
Časopis Aspekt po čtyřech číslech (E. Riečanská).....	131
Žena v domácnosti a muž na lovu a naopak (J. Kandert).....	133

ANOTACE

Feminismus a gender v publikacích (H. Maříková).....	135
--	-----

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává čtvrtletně a **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) pololetně Sociologický ústav Akademie věd ČR.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď ve formátu textového editoru MS-Word for Windows, MS-Word 5.x nebo 6.0 nebo jako soubor ASCII, v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků), *summary* (80 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 24 22 08 42, (02) 24 22 09 79, 93, 97, l. 283, 294, fax (02) 24 22 02 78, E-mail sreview@earn.cvut.cz. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis (*Sociological Review*) (ISSN 0038-0288) is published quarterly in Czech with abstracts and article summaries in English. The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** (ISSN 1210-3861) is published biannually in English by the Institute of Sociology of the Academy of Science of the Czech Republic. Both are printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic.

Scope and Mission

The **CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW** is a scholarly review open to the discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic politics.

Manuscript Submission

The editors require an original and two legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the reading process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the **CSR** is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 60 columns (characters) per line, 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month from the date of your manuscript's arrival at the **CSR** office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or Microsoft Word for Windows, MS-Word 5.x, or 6.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic, relevant curriculum vitae.

Úvodem k monotematickému číslu „Gender v sociálních vědách a otázky feminismu“

K účasti na tomto čísle byla zhruba před rokem vyzvána širší sociologická komunita. Pod pracovním názvem *Gender v sociálních vědách a otázky feminismu* byl prezentován zámer, co nejširěji obsáhnout aktivity sociálních věd v této oblasti, ať již jde o teoretické či empirické práce, a umožnit jejich publikaci. Smyslem tohoto úsilí je otevřít vědeckou diskusi k zatím tak málo frekventované tematice v české sociologii a začít překonávat propast mezi evropskými a americkými sociálními vědami a českou sociologií v míře pozornosti, kterou věnují otázkám genderu a feminismu. Zatímco v západních sociálních vědách jde o permanentní diskurs podpořený obsáhlými výukovými, výzkumnými a publikačními aktivitami, česká sociologie zůstává k těmto teoretickým konceptům a proudům poměrně netečná. Redakční požadavek byl dát prostor autorům jejichž příspěvky budou vztaženy k české společnosti.

Ve statích tohoto čísla jsou tedy v české sociologii poprvé k diskusi předložena témata, která již tolik neakcentují otázky politické a ekonomické transformace české společnosti, ale zaměřují svou výzkumnou orientaci na příčný řez těmito problémy prostřednictvím perspektivy gender, a to z mnoha aspektů a alternativních hledisek. Přitom jde o poměrně širokou škálu příspěvků, které se odlišují svými přístupy, metodami, interpretací a v konečném důsledku i závěry. Neplánovaným výsledkem je to, že v čísle je více otázek „genderu“ než otázek „feminismu“.

K dostatečné prezentaci otázek genderu a feminismu proto zatím ještě mnohé chybí. Deficit uzavřené společnosti nelze v sociálních vědách překonat „šokovou terapií“. Témata, která jsou v čísle prezentována, respektují reflexi interního, české sociologii vlastního vyrovnávání se s problematikou konceptů genderu a feminismu. Klíčem k analýze je kontinuita, respektování historických souvislostí a strukturálních sociálních vazeb. V podmínkách složité sociální reality, probíhajících sociálních změn a konstrukce nové sociální struktury je koncept, který směřuje napříč, sám o sobě mimořádně obtížně konstruovatelný. Složitost konceptualizace genderu a feminismu spočívá rovněž v tom, že vznikly mimo rámec socialistických společností. Tento kód je někdy výhodou, jindy zátěží, ale vždy klade mimořádné nároky na analýzu a interpretaci.

Problém vzniká již s adaptací obou pojmů. Zatímco pojem „feminismus“ je v českém prostředí chápán odlišně od jeho současného západního pojetí, pojem „gender“ je zcela nový a zdá se, že musí být importován v anglickém originále. Vznikl za účelem odlišení pouze biologického určení muže a ženy (pohlaví, sex) od jejich určení kulturního a sociálního. Původně „gender“ označoval gramatický rod, jeho český převod termínem „rod“ by však v českém kontextu zaváděl jiným směrem. Dosavadní konsensus těch, kdo se touto problematikou u nás zabývali, je převzít anglické „gender“.

Gender tedy označuje kulturní a sociální konstrukty připisované mužům i ženám. Pohled gender vždy zabírá obě pohlaví a rozdíly mezi nimi. Od pojmu gender je pak odvozeno sloveso a adjektivum „gendered“, které znamená opak genderově neutrálního jevu.

Feminismus má v běžném českém povědomí většinou velmi zúžený obsah, nejčastěji artikulovaný jako „připodobnění ženy mužům“, „odstranění rozdílů mezi pohlavími“ či

„emancipace žen prací“ a je vnímán jako ohrožení feminity, kdežto západní chápání hovoří spíše o nejrůznějších „feminismech“, a tak ve svém souhrnném významu představuje opak českého pojetí, totiž: uplatňování ženského pohledu na svět ženského zkušenostního horizontu, ženského vnímání a jazyka ženského „hlasu“, odhalováním potlačeného ženského elementu v historii (včetně dějin literatury, filozofie apod.)

V čísle je poskytnut prostor také eseji, který propojuje myšlenky genderu s jinou formou vyjádření, než je sociologická stať či informace. Na základě jednotlivého obsahového hlediska byly naplněny i pravidelné rubriky – recenze, anotace a informace, nechybí ani informace o rozvoji oboru „studií gender“ u nás.

Marie Čermáková ve své stati *Gender, společnost a pracovní trh* zaměřuje svou pozornost na otázky sociálního statusu českých žen, podílu žen na politické moci, podmínek mobilitního vzestupu žen na pracovním trhu a rizik ženské práce. Analyzuje pozice žen z hlediska kontinuální časové, strukturální a generační zakotvenosti. Navrhuje teoreticky vymezit proces uplatnění žen v české společnosti jako český model zaměstnanosti žen, který je jednoznačně podmíněn genderovou společenskou smlouvou. Průnik žen do sféry práce, jeho kontinuum a sociální souvislosti chápe jako sociální změnu, která probíhá dlouhodobě a kterou nové podmínky trhu práce zatím výrazně neohrožily.

Stať Hany Havelkové *Dimenze „gender“ ve vztahu soukromé a veřejné sféry* nabízí širší konceptuální rámec pro analýzu gender, vycházející z politickofilozofických teorií vztahu mezi soukromou a veřejnou sférou. Tento vztah je ve stati ukázán jako otevřený proces, proměňující se v závislosti na vývoji vztahů a pojetí gender, normativity rodiny, charakteru jedince i společnosti. Zvláštní pozornost je zde věnována tomu, jakým způsobem dimenze gender historicky determinovala vztah mezi soukromou a veřejnou sférou, aby jím byla dále reprodukována, v této souvislosti je zdůrazněn teoreticky dosud opomíjený politický status soukromé sféry. Navržený pojmový rámec umožňuje teoreticky propojit dosud separátně řešené otázky rodiny a gender vztahů.

Ve stati *Hodnotový svět žen a jeho paradoxy* vychází Alena Vodáková z hypotetické představy relativně autonomního „světa žen“, který se vyděluje ze „světa lidí“ a který lze historicky i aktuálně specifikovat v kontrastu ke „světu mužů“. Svět žen má vlastní hodnotové preference, které se vyznačují jak historickou kontinuitou, tak současnou aktuální dimenzí. Klade si otázku, zda lze dosáhnout „světů komplementárních“ a jaká sociální struktura je místem harmonizace autonomních světů. Předpokládá, že výchozím místem by mohla být rodina, respektive „svět rodiny“, v němž lze v různých rovinách usilovat o symetrickou strukturu.

Ve dvou statích je představen aspekt gender v dalších sociálních vědách. Stať Josefa Kanderta *Žena v jiných kulturních perspektivách* vychází z pozic kulturní antropologie a příspěvek Libory Indruchové *Žena na ulici. (Stereotypizace ženy v současné velkoplošné reklamě v ČR z hlediska teorie masové komunikace.*

Kulturní antropologie ze své povahy brání uplatňování univerzálních kritérií založených na euroamerickém etnocentrismu, v našich (a nejen našich) společenských vědách však není její mezikulturní potenciál dost využíván. Dvojnásob to platí o genderových stereotypech, na něž je stále nutné upozorňovat explicitně – jak to činí stať Josefa Kanderta, analyzující postavení ženy v mezikulturní perspektivě, otevřená také dnes již značně rozvinuté feministické antropologii. Znovu mimo jiné připomíná, že je-li civilizace „Zemí Severu“ důležitou silou ekonomickou a politickou, není zdaleka tak významnou silou v oblasti hodnot a filozofických názorů.

Libora Indruchová provedla analýzu velkoplošné reklamy, tohoto nového prvku našich ulic, s využitím u nás nezvyklých interpretačních vzorců, umožňujících kulturně kritický pohled zejména z hlediska zašifrovaných genderových obsahů, a tím vypovídajících o společenských stereotypch. Nové a sociologicky závažné je samo téma, kterému autorka dává další rozměr rozlišováním pravděpodobných adresátů billboardové komunikace podle pohlaví. Kritickou analýzou velkoplošné reklamy zároveň vstupuje do komunikace mezi tvůrcem a příjemcem reklamy potřebný třetí subjekt.

Esej Aleny Wagnerové *Emancipace a vlastnictví* tematizuje jeden z dosud opomíjených aspektů emancipačních procesů, oslabení normativního charakteru mužských vzorců chování a jednání. Wagnerová poukazuje na to, že v socialistické společnosti zůstal zachován starší patriarchálně paternalistický typ industriální společnosti a neproběhl zde další vývoj ke společnosti mužů, který je typický pro dnešní postkapitalistické společnosti.

Relativně samostatné místo zde má stat' Jadwigy Šanderové *Nesnáze s pojmem společenská třída*. (Na okraj jedné diskuse). Pro svůj originální a kritický koncept je přínosná pro každé konstitující se téma, a tedy i pro téma genderu. Je kritickou reakcí na diskusi, která proběhla v letech 1991 až 1993 v *International Sociology*. Diskuse se týkala smyslu analýzy stratifikačních systémů vyspělých společností z hlediska tříd. Svou argumentací, precizním způsobem vtažení „cizí diskuse“ do českých poměrů, kritickou analýzou pseudootázek se J. Šanderová dotýká ožehavých témat, která ani české sociologii nejsou cizí.

Příspěvek Martina Hájka „*Tanec na hraně nože*“: strategie konstrukce sociálních problémů je studentskou prací. Jde o případovou studii dvou ženských skupin. V kontextu rekonstrukce ženské otázky se autor soustřeďuje na způsob, jak jednotlivé ženské skupiny vytvářejí svůj problém. Studie vychází z fundovaného teoretického pojednání o metodě a opírá se o konstruktivistický přístup k sociálním problémům. Výsledek je mimořádně zdařilý, protože sociologii se jen málokdy podaří zachytit fenomén ve stavu zrodu.

Marie Čermáková a Hana Havelková

Gender, společnost, pracovní trh*

MARIE ČERMÁKOVÁ**

Sociologický ústav AV ČR, Praha

Gender, Society, Labour Market

Abstract: The analysis of „Gender, Society, Labour Market“ concentrates on issues concerning the social status of Czech women, women's participation in political power, the conditions surrounding women's rise in mobility on the labour market and the risks involved in women's labour. The paper deals with the initial positions of the present employment processes and characterises structural tendencies of gender distribution in the Czech labour market. It considers the women's position with reference to the continuous temporal, structural and generational roots. The data show that the female population can be seen as a phenomenon of the Czech labour market and allow for the definition of women's participation in the economic reform. The penetration of women into the sphere of labour, its continuum and social relations, its influence on value orientation and the relations between both genders can be understood as a social change which so far has not captured the attention of researchers. This social change is occurring in a latent and non-public manner. Women are currently overcoming the risks and the threats to their position and on the labour market in society using the same strategies as before 1989.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 7-24)

V této stati chci pojednat o tom, jak lze v rámci sociologických projektů zkoumat rozdíly, nerovnosti a diskriminaci mezi muži a ženami. Na začátku se nelze vyhnout těmto otázkám:

1. proč diskusi vůbec otevírá a nevystačit s dosavadním konceptem analytické sociologie, která opírajíce se o statistické postupy konstruuje znak „pohlaví“, s nímž třídí, klastruje, modeluje či jinak měří sociální realitu?
2. jakých použít metod a instrumentů, zda zůstat na poli analytického paradigmatu, nebo využít teoretického transferu do oblasti feministických konceptuálních rámců?

Předpokládám, že potenciál analytické sociologie ještě zdaleka není vyčerpán. Vycházím z přesvědčení, že při akceptování permanentní kritické sebereflexe je paradigma analytické sociologie legitimní. Tentýž přístup lze uplatnit i při použití metod a instrumentů. Jinak je tomu však z hlediska teoretického zázemí. Současná sociální realita, dynamika sociálních změn a snaha zmapovat proces nových struktur – to jsou klíčové momenty, které nárokuje nové koncepty sociologie. Koncept genderu patří v současné sociologii k těm, se kterými pracují téměř všechny významné národní sociologie. Umožňuje tedy nejen teoretický vstup do problematiky, ale i komparaci.

* Výzkumy, o jejichž výsledky se mj. opírá tato stať, byly podporovány grantem Grantové agentury České republiky „Postavení ženské pracovní síly na trhu práce i mimo něj“ a grantem Grantové agentury AV ČR „Ženy v sociální struktuře“.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Marie Čermáková, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 24 22 09 93-7, l. 243, fax. (02) 24 22 02 78, E-mail cermako@eam.cvut.cz.

Gender a sociální struktura

Nejméně od sedmdesátých let a naplno v 80. letech se v sociologických teoriích sociální stratifikace vede diskuse o integraci žen do sociální struktury, na které se podíleli mimo jiné J. Acker, Ch. Delphy, R. Crompton, J. H. Goldthorpe, R. Erikson.

Kladená témata mají charakter otázek např. „*zda dodržet konvenční přístup, kdy třídní postavení rodiny je zcela determinováno socioekonomickým statusem hlavy domácnosti*“ nebo „*zda profesi chápat neutrálně bez ohledu na to, zda ji vykonává žena nebo muž*“ nebo „*jak hodnotit situace, kdy výzkum sociální mobility je de facto výzkumem mužské populace*“ [Hradecká 1991].

Analýza sociální struktury je prováděna v širokém rámci sociálních kategorií, pojmů a přístupů. Významně empiricky a teoreticky přispívá k poznání sociálních jevů. Zdá se, že je relevantní a žádoucí v současné sociální vědě určit třídní příslušnost žen, analyzovat jejich sociální status, popsat vazby jednotlivých segmentů sociální stratifikace z hlediska žen a mužů. Vymezit např. charakteristiku ženské práce mimo monetární systém, segregaci profesí dle genderu, rozdílnost šancí obou pohlaví v dosažení vyššího vzdělání a profesního vzestupu [Erikson, Goldthorpe 1992; Crompton 1993; Delphy 1984].

Na základě komparativních studií, např. sledováním relativní pozice žen a mužů v rozdílných kulturách a společnostech byla konstruována kategorie gender – rod [Beauvoirová 1966; Reiter 1975].

Biologické rozdíly mezi muži a ženami nejsou důležité v determinování sociálních rolí. Společnost hraje velkou úlohu v definování rodových rolí – gender (rod) je tedy sociálně konstruovanou kategorií [Clarke, Lawson 1985].

Odlišnosti mezi muži a ženami jsou objasňovány pomocí dvou základních pojmů – sex a gender. Jejich obsah je v angličtině zcela jasný. V jazyce českém neexistuje pro výraz „gender“ prakticky jiný ekvivalent než slovo rod, jehož sémantický význam nebývá pro přesné odlišení rozdílů mezi „gender“ a „sex“ vždy úplně jasný. Rod – gender – má kulturní a sociální aspekty, zatímco pohlaví – sex – pouze aspekty biologické. Pojem gender tedy postihuje vlastní podstatu rozdílného postavení mužů a žen ve společnosti, jejich „životní úděl“.

Gender lze tedy chápat jako základní sociální kategorii pro analýzu sociální struktury. Gender není jen kvalitou respondenta, ale také sociálních struktur a procesů, které jsou produkovány. Zkoumání sociálního světa jako rodově (gendered) podmíněných struktur moci, práce, vlastnictví a dalších dobře vyjeví povrchnost, neutrálnost či plochost aparátu sociálních věd [Crompton, Sanderson 1990].

Gender ruší stav výzkumu, v němž jsou ženy viděny a analyzovány pouze jako latentní prvek (vzorek byl složen i z respondentek – žen). Reálně je zviditelněno. V neposlední míře je zkoumáno, které sociální a ekonomické kategorie zaměřené jakoby neutrálně mají v teoretických koncepcích maskulinní rámec. V abstrakci sociálních konstruktů je těžké definovat „abstraktní individuum“ (např. dělník) – genderizované a proto je vlastně skrytě mužské. Z toho se odvíjí celá charakteristika vazeb a vztahů na pracovním trhu i mimo něj, nedocení práce vykonávané ženami v domácnosti, rozkolísání jednotek stratifikace (rodina, domácnost, muži a ženy, ženy a sociální sítě manželství) [Loughlin 1991].

Pomineme-li v obrazu sociálního světa strukturu žen, obraz sice nezmizí, ale vedle jednoduchého zkoumání sociální reality. Gender, jak potvrzuje neustále se rozšiřující

databáze vědeckých studií, je efektivní koncept pro sociologickou teorii nebo empirický výzkum a jeho relace k jiným sociálním znakům či tématům si zaslouží pozornost [Naisbitt, Aburdeane 1992].

Koncept genderu umožňuje hlubší analýzu sociální struktury a její dynamiky. Zviditelňuje respondenta jako muže či ženu, čímž eliminuje „fantómy“ závěrečných zpráv.

Ženy a pracovní trh

Úvodem chci předznamenat dvě východiska své analýzy.

1. analýzu postavení žen na trhu práce provádím z hlediska genderu. Vycházím z předpokladu, že koncept genderu je relevantní právě pro sféru trhu práce [Burchell 1993]. Chápeme-li pracovní trh jako nehomogenní a segmentovaný produkt vztahů tržní ekonomiky, je na sociologii, aby objasnila, že pracovní síla není „neutrum“ ani „abstraktum“, ale člověk (muž či žena) s určitou sociální askripcí (pohlaví, věk, rasa, původ), kterou nemůže změnit [Offe 1985, Mareš 1994]. Cílem této stati je ukázat gender rozdíly, které jsou vztaženy k pracovní síle a využít analytických možností tohoto konceptu k formulaci hypotéz o specifičnosti pozice českých žen na trhu práce.
2. Chci teoreticky, a pokud je to možné i empiricky, vymezit limity diskursu o postavení žen na trhu práce. Poukazují na diverzifikaci a nejasnosti, kterými je často sociologický diskurs ovlivněn, jde-li o téma, které není v české sociologii plně legitimizováno. Probíhající diskurs pak často vylučuje jakýkoli posun sociologické teorie mimo bludný kruh vzájemného vysvětlování a replik. A téma „postavení žen v české společnosti“ legitimizováno není.

Diskurs, pokud sleduje sociální pozici žen, má zatím tyto roviny:

- a) *přistupuje na ideologický výklad*, tedy na to, co socialistický systém sám o sobě deklaroval. Používá fakta a empirické údaje bez vztahu nejen k ideologickým konotacím, ale i ke každodennímu prožívání těch, kteří v tomto režimu žili [Einhorn 1993; Rueschmeyer 1994; Funk, Mueller 1993]. Diskurs západních sociálních věd o postavení žen ve východních zemích nepřekročil limity této dimenze nebo jen výjimečně [Raabe 1994].
- b) *pokládá otázku „postavení žen v české společnosti“ za parciální či redundantní ve vztahu k vlastním konceptům sociální reality*. V politické rovině pak odvozuje role obou pohlaví od kategorie „občan“ (bezpohlavní neutrum) a demokracii od kategorie občanská společnost. Artikulaci ženské otázky pokládá za asymetrii, která by mohla podnítit diskriminaci těch, jejichž zájmy a potřeby nejsou prezentovány (tj. mužů) [Čermáková, Hradecká, Navarová 1991].
- c) *Formální rovnost*, kterou garantuje ústava, je v politické rovině formalizována v kánon, který je mimo diskusi. Celá sféra sociálních vztahů mezi muži a ženami, včetně rozdělení podle genderu na trhu práce, není tematizována [„Scénář...“ 1990].
- d) *diskurs je jednostranně zatížen falešnými představami o „feminismu“ a „feministické sociologii“*. Oba pojmy jsou v současném diskursu někdy až demonizovány. Srovnání lze nalézt jen v hlubokém propadu 50. let, kdy byly podobně demonizovány pojmy „kapitalismus“ či „buržoazní sociologie“. Jsou-li feminismus či feministická sociologie, které se reálně vyskytují pouze jako pluralitní proud myšlení a teorií, zaměňovány za kondenzovaný ideologický symbol, není diskuse možná. To proto, že *na jedné*

straně stojí požadavek (institucionální i kompetenční) zapojit se do proudu sociálních věd a na druhé straně se podsouvá „nepsaný“, nicméně o to víc neformálními tlaky vědy vynucovaný požadavek zapojit se toliko do „správných sociologických proudů západního myšlení“.

Bylo by možno popsat a zhodnotit i jiné vedlejší produkty a souvislosti současného diskursu – nicméně další již nedosahují razance výše uvedených. Téma „gender studies“ se vyvíjí mimo institucionální sociologii. Paralelně vznikla síť, knihovna, periodikum i výuka [Šiklová 1994].

Společnost, účast na moci a gender

Analýze tohoto tématu předchází některé otázky. Jaká je sociální pozice českých žen? Jaký je podíl žen na moci? Je pracovní trh asymetrický ve vztahu k mužům či ženám? Je mezi těmito otázkami souvislost?

Západní diskurs sociálních věd vede polemiku o příčinách apolitičnosti českých žen [Einhorn 1993; Wolchik 1992; Funk, Mueller 1993]. Jako instrument srovnávací analýzy se používají statistické údaje a koncepty zahrnující historický vývoj angažovanosti žen v sociálních hnutích a politických stranách demokratických zemí. Příčiny apolitičnosti žen vidí v nedostatečné aktivizaci české ženské populace a v promarněných šancích „revoluční redistribuce moci“. Situace je označována jako sociální apatie. Pozornost je soustředěna na genderový profil vrcholových politických pozic (vláda, parlament, vedení politických stran a významných státních institucí jako např. úřadů a ministerstev) [Funk, Mueller 1993].

Kvantitativně vyjádřeno, podíl žen v parlamentu stále klesá: 11 % (1990 – 1. polistopadové volby); 9,5 % (1992 – další parlamentní volby). Ženy propadly i v komunálních volbách v roce 1990. V místních zastupitelstvech bylo pouze 16,7 % žen. V komunálních volbách v roce 1994 se do místních zastupitelství prosadilo 17,9 % žen. Z 51 náměstků ministra (ministryně žádná) jsou pouze dvě ženy [National... 1994]. Tato téměř homogenní mužská struktura je interpretována v mocenských strukturách, ale i jinde, jako návrat k normálu, k demokratické politické kultuře. Vytváří se falešný politický mýtus, jako by vyšší podíl žen na moci znamenal slabou demokracii či politickou manipulaci.

Kořeny současného slabého podílu žen na politické moci analyzují z více hledisek:

a) Hledisko historické determinace

Studium ekonomických, sociálních a politických změn v různých rozdílných zemích ukazuje, že v *procesu kapitalistické penetrace* se vzory mužské dominance nad ženami stávají zřetelnější [Reiter 1975], což potvrzují struktury politické moci v zemích střední Evropy (Polsko, Maďarsko, Slovensko). Například zastoupení žen v parlamentě kleslo v zemích střední a východní Evropy z průměrných 26,6 % v roce 1987 na 11,7 % v roce 1990. Toto hledisko ovšem nedostačuje k legitimizaci závěru, že absolutně nejnižší podíl žen na moci v ČR i ve srovnání se jmenovanými zeměmi znamená, že ČR je v penetraci kapitalismu nejdále. Například na Slovensku je 18 % podíl žen v parlamentě, v Polsku 10 % atd.

b) Hledisko historické paměti

Je často reflektováno a používáno v argumentaci vysvětlující odpor žen k politice a sdružování se na bázi ženských či politických struktur (strany, hnutí, spolky, nevládní

organizace atd.) [Šiklová 1994]. Výzkum „Ženy a volby“ provedený v roce 1990 tyto postoje zjistil, dokonce potvrdil jejich relativní převahu v celé ženské populaci [Čermáková, Navarová 1992]. Realita však ukazuje, že vývoj byl poněkud odlišný a potvrzuje, že deklarovaný postoj nekoresponduje vždy se skutečným chováním. Síť ženských iniciativ není sice početná (zhruba 30), ale funguje [Alty a soprány 1995]. Nelze pokládat za marginální skupinu 100 000 členek (s legitimací) reformovaného Českého svazu žen. Také 70 % členů nezávislých nevládních organizací jsou v ČR ženy. Je příznačné pro české ženy, že to nejsou posty „s tahem“ na politiku a moc.

V občanských a nepolitických hnutích přelomového období (od listopadu 1989 do červnových voleb 1990) bylo zastoupení žen paritní. Podílely se značně na utváření demokratických organizačních struktur. Vypadly až v průběhu sestavování kandidátek pro první polistopadové parlamentní volby a následně proto, že byly umisťovány na kandidátkách v podstatě na nevolitelných pozicích. Sestavování kandidátek byl manipulativní proces, jehož aktéři kalkulovali s askripcí dle pohlaví a upřednostňovali muže. Předpokládali vyšší politickou kompetenci u muže a tudíž vyšší volitelnost. Očekávali rizikovost „ženské kandidátky“. Proto je žen na kandidátkách politických stran celkově 20 procent (s rozptylem mezi 5 až 45 procenty) a jsou většinou až na druhé polovině kandidátek. Po volbách se občanská hnutí buď reformovala v politické strany, nebo zanikla. Ženy neprošly užším výběrem grémií svých politických stran a byly z politiky vytlačeny.

Kořeny současného slabého podílu žen na moci a vlivu pramení zejména z univerzálního strachu společnosti. Dosavadní fakta, generačně transferovaná, často vypovídají o tom, že ve všech společenských a ekonomických strukturách, kam se v průběhu socialistického vývoje prosadily ženy a zaujaly kvantitativně vyšší podíl, došlo k postupné nivelizaci, k poklesu prestiže, společenskému propadu (administrativa, školství, zdravotnictví a další) [Čermáková, Hradecká 1994]. Příčiny byly strukturální, politické a v každém případě systémové. Ženy zde byly objektem manipulace, nikoli aktérem. Ženy nebyly pokládány za plnohodnotnou pracovní sílu ve srovnání s muži, a to nejen z důvodů mateřských a rodinných zátěží. Ale žena je latentně podceňována stále. Je těžké se vyrovnat se zátěží generačně potvrzovaných gender vztahů během pěti let. Ženy nejsou v české společnosti pokládány za politicky důležité nebo politicky kompetentní. Tento předpoklad platí pro všechny strany v politickém spektru. Většina z těch žen, které v politice jsou, usiluje o minimalizaci své politické prezentace na bázi pohlaví, protože by v kontextu stranických zájmů vypadla z očekávané role [Data... 1994].

c) Hledisko politické stratifikace

Pokládáme je za relevantní hledisko vyjadřující vztah žen k moci a politice v souvislosti s vazbou na osobnostní a aspirační kapitál žen. Potvrzuje se, že česká ženská populace není ve vztahu k politice homogenní svými postoji. Charakteristika rozložení má zajímavou konotaci s postavením žen na trhu práce.

Typ A:

2-3 % žen v produktivním věku, které charakterizuje vysoký stupeň osobnostního i aspiračního kapitálu s manifestovaným zájmem uplatnit se v politice (angažované v politických stranách, kandidátky do komunálních voleb, ženy ve struktuře parlamentu a na vrcholových pozicích místní samosprávy nebo ženy o tyto posty usilující).

Typ B:

10 % žen v produktivním věku, které charakterizuje vysoký stupeň osobnostního i aspiračního kapitálu. Ženy s předpokladem uplatnit se v politice, ale váhající se takto uplatnit v politice (ženy angažované ve vlastním podnikání, ve vysokých pozicích v podnicích a organizacích státního a soukromého sektoru, ženy ve vědě, školství, zdravotnictví, státní správě).

Typ C:

15 % žen v produktivním věku, které charakterizuje středně vysoký stupeň osobnostního i aspiračního kapitálu a manifestovaný nezájem o politiku, nemající schopnosti uplatnit se v politice. (Ženy ve středních pozicích, ženy s náročným povoláním zaměřené na práci a rodinu.)

Typ D:

více než 70 % žen v produktivním věku, které charakterizuje slabý stupeň osobnostního i aspiračního kapitálu s manifestovaným nezájmem o politiku, s pochybami o svém potenciálu a o politickém potenciálu žen vůbec.

Mobilitní vzestup žen je pomalý, nicméně jednotlivé skupiny žen (typ A, B) utvářejí nové vzorce (modely) politické a pracovní aspirace žen. Tyto vzorce vznikají na mnoha úrovních politických i ekonomických struktur [Data... 1994; Čermáková, Gatnar 1992].

Máme-li zhodnotit a určit, zda se ženy podílejí na politické moci, respektive je-li sociální pozice žen v české společnosti určena také podílem na moci (politické), konstatujeme, že reálný politický vliv žen je marginální. Ženy očekávají od pravicové koalice (tedy mužů), že bude respektovat jejich práva občanská a ekonomická a prosazovat jejich zájmy, a neočekávají, že tito muži se s nimi rozdělí o moc paritně. Vládní koalice zakládá mocenské struktury složené převážně z mužů. O co tedy jde? Vylučují se ženy samy z politiky? Nebo je každá politická pozice „*zvláštní pracovní zařazení*“, které je s ohledem na historické a strukturální souvislosti (výše uvedené) *profesí genderově segregovanou*? Vezmeme-li v úvahu 85 procent ženské populace v produktivním věku odmítající participovat na moci a politice, platí teze o „*subordinaci ženské populace*“. Vezmeme-li v úvahu menší část (15 %) ženské populace v produktivním věku ve vztahu k jejich aspiračnímu a osobnostnímu kapitálu, platí teze „*exkluze žen v české politice*“. Obě definice stojí vzájemně v opozici a přesto z hlediska koncepce genderu se navzájem nevylučují. „*Ve světě systematické diferenciací mezi ženami a muži je neutralita obou pohlaví pravděpodobně nemožná a často je v podstatě záminkou pro to, aby byli voleni muži*“, říká D. Dahlerupová [Dahlerup 1992]. Zatímco pro skandinávské země je toto zjištění impulsem ke hledání řešení (kvotace atd.), v ČR muži v politických a vládních strukturách každým dalším rokem posilují své pozice (Komunální volby 1994, struktura vedení ODS, ODA, KDU-ČSL, KDS).

Strukturální podmínky pracovního trhu

Sociální status českých žen nevyplývá z účasti žen na politické moci, ale hlavně z účasti žen na pracovním trhu. Pozice žen na trhu práce se kvantitativně příliš nemění (v 90. letech stále celkově téměř 45 % zaměstnanosti tvoří ženy), kvalitativně však dochází k určitým změnám. *Vysoká zaměstnanost žen je významným odlišením ČR ve srovnání s jinými státy* [Tesařová 1994]. Čím se ženská zaměstnanost u nás z hlediska sociální teorie především vyznačuje? Bylo by možno charakterizovat detailní strukturální socio-

ekonomickou analýzu ženské práce, zejména ve vztahu k rodině, dvojí zátěži, ženské volbě povolání, která nesporně tvoří základní rovinu problému [Možný 1983; Vodáková 1991], avšak vzhledem ke koncepci statě chci analyzovat především: *kontinuální zaměstnanost žen, stratifikaci žen ve vztahu k pracovní pozici, modely nerovností dle genderu, pojetí ženské zaměstnanosti, vztah trhu a ženské práce*.

Stručný historický exkurs

Zaměřuji se zde toliko na východiskové pozice současných procesů zaměstnanosti – což je rok 1989, potažmo 80. léta. Historicko analytický koncept, který zatím není překonán, přinesl I. Možný již v 80. letech [Možný 1983; Možný 1990]. Je relevantní i pro moje východiska, protože postihuje strukturální tendence socialistického vývoje nejenom z hlediska rodiny, ale akcentuje i hlediska zaměstnané ženy a zaměstnaného muže a charakterizuje genderové rozdíly. Změnám v sociálním postavení ženy příkládá historický význam a vývoj tuto charakteristiku verifikoval:

„Závažnost těchto změn nespočívá jen v jejich aktuálním dopadu na náš současný životní způsob a stav sociální struktury – důležité jsou především proto, že jsou to změny, jež v trvalé reprodukci společnosti startují nové procesy. Patří ke změnám, které svými důsledky zasáhnou výrazně do života dalších generací, kladou se jimi základní kameny budoucího společenského uspořádání. Mají povahu výsledku i příčiny. Vyřešením jednoho problému se tu otevírá problém jiný, kvalitativně vyšší, dynamizuje se společenský vývoj.“ [Možný 1983: 9]

V předlistopadovém období, charakterizovaném centrálně plánovanou ekonomikou, trh práce teoreticky neexistoval. Bylo by nicméně *velkým omylem se domnívat, že neexistoval ani pohyb pracovních sil* a že centrální řídicí orgán, Státní plánovací komise, zvládl dokonalou kontrolu. I ve světě politické a ekonomické manipulace a direktivních nařízení probíhal skrytě i veřejně pohyb pracovních sil, který byl označován jako „fluktuace“ či „stabilizace“ pracovních sil. Činnost příslušných institucí sice vycházela z principu všeobecné pracovní povinnosti, ovšem přinutit lidi, aby pracovali právě tam, kde to bylo nutné či žádoucí, bylo zejména později, v 80. letech, jen velmi obtížné a mnohdy zcela nemožné. Tehdejší pohyb pracovních sil lze charakterizovat následujícím způsobem:

1. byl *silně segregován* dle toho, zda šlo o muže či ženy,
2. byl *silně segmentován* podle příslušnosti k výrobnímu či nevýrobnímu odvětví,
3. byl *ostře separován* od relace výkon – mzda (tzn. že mzda – plat nebyly v dostatečné míře závislé na pracovním výkonu),
4. všechny zmíněné jevy se navíc prolínaly a kombinovaly.

Chápeme-li stav v roce 1989 jako konečný ve vývoji centrálně plánované ekonomiky, pak z hlediska ženské populace byla segregace ženské práce těžkou zátěží:

- a) Ženy pracovaly v odlišných povoláních než muži, vykonávaly nestejnou práci a tato práce byla méně oceňována (honorována);
- b) Pokud muži a ženy vykonávali stejnou profesi, prosadily se nerovnosti v složité vnitřní struktuře horizontálních a vertikálních pozic jednotlivých profesí (zejména vysokoškolských);
- c) Feminizována byla celá odvětví či obory, koncentrace žen v tomto smyslu vyvolávala společenský despekt, pokles prestiže jak povolání, tak celých odvětví. Často byla kritizována jako defekt s mnoha dodatečnými stereotypy a halo-efekty, které degradovaly

ženskou pracovní sílu v těchto povoláních (odvětvích) a ženskou populaci dehonestovaly na nižší stupeň pracovního výkonu ve srovnání s mužskou populací; [Havelková 1992]

- d) Segregace výrazně ovlivňovala celkové společenské klima a utvářela „*deformovaný model pracovní síly*“, s mnoha efekty zpětné vazby (mzdy, odměny, vertikální mobilita, kariéra, postavení v řízení atd.). Rovnost žen před pracovním právem byla de facto anulována běžně uplatňovaným předpokladem, že každá uchazečka o místo se dříve či později vdá a bude mít děti... Vedle horizontální segregace navíc negativně působil i prokazatelně nízký funkční a kariérový postup žen. Třebaže pro vertikální segregaci byly určující především politické parametry uchazeče, i zde byla zjevná nerovnost v neprospěch žen. (Ani uchazečky, které splňovaly politické parametry a odborné kvalifikační požadavky, obvykle v konkurenci s muži neuspěly.) [Čermáková, Hradecká 1994]

Podmínky akceptace deformovaného modelu

Formální rovnost vypovídá málo o neformálních sociálních vztazích. Rovné příležitosti, garantované zákonem, neznamenaají garantování rovných podmínek. Tím nechci pochybovat o významu zákonů a ústavy, které rovnost pohlaví legalizují. Naopak se domnívám, že v průběhu let před rokem 1989 měl právě „institut formální rovnosti pohlaví“ značný podíl na sociálním statusu českých žen.

Socialismus verbálně popíral jakékoli nerovnosti. Rozdíly či difference vyrovnával v úsilí o homogenizaci sociálního života. Reálně však dosáhl jiných efektů. Dříve zanedbatelné rozdíly ve výplatách zaměstnanců nabývaly nečekaného významu. Nivelizace platů soustředila pozornost na výhody, které byly mimo finanční ohodnocení. Nemožnost pracovního a kariérového uplatnění demotivovala pracovníky podávat požadovaný výkon a pozornost lidí se soustřeďovala do prostoru mimo zaměstnání.

Neformální sociální vztahy v pracovní sféře nejenže negarantovaly rovnost pohlaví, ale často odrážely i pokleslý mravní kodex všech zúčastněných. Nositelé rozhodovacích struktur (není jednoduché je přesněji definovat) se chovali a jednali „jako by jim, to“ (to = státní, podnikové, veřejné či nesoukromé vlastnictví) patřilo“ a jednali ve vztahu k genderu vysloveně stereotypně a utilitárně, což významně ovlivňovalo pozici ženy v práci a status zaměstnané ženy. Na straně jedné nemohla být žena diskriminována až k ztrátě pracovního statusu (zaměstnána být musela, pokud nebyla vdaná – nezaměstnanost teoreticky neexistovala), na straně druhé pak hrubé i jemné praktiky diskriminačních a nerovnoprávných pracovních vztahů nebyly ani pojmenovány, natož, aby je bylo možno veřejně artikulovat. Operuje-li ekonomická teorie s kategoriemi primárního a sekundárního trhu, pak v rámci socialismu byly ženě otevřeny dveře na primární trh jen v tom případě, že nebyl žádný mužský uchazeč nebo se odvětví hroutilo nedostatkem pracovních sil [Možný 1990; Vodáková 1991].

Ocitá-li se žena ve společnosti, ve které není veřejně nastolen diskurs o postavení žen a genderových rozdílech a dá-li na legální rovnost pohlaví dle zákonů a ústavy, má pouze dvě základní možnosti:

1. *buď pochopí, o č jde (tj. strukturu a podmínky svého nerovného postavení), situaci vyhodnotí a zvolí individuální strategii, což v konečném důsledku vždy znamená některou z forem přizpůsobení, adaptace na dané poměry,*
2. *nebo nepochopí, o č jde a situaci vyhodnotí jako vlastní selhání.*

Na prahu změn politického a ekonomického systému na přelomu 80. a 90. let pracovaly ženy v náročných profesích jak zdravotních sester, tak lékařek, učitelek, sociálních pracovník, ekonomických účetních, textilních i jiných dělnic [Statistická... 1994]. To vše za nízké mzdy, s nízkým stupněm společenské prestiže v odvětvích, kde se permanentně nedostávalo pracovních sil. Často s deformovaným sebevědomím o svém výkonu a schopnostech.

Práce žen byla legislativně chráněna. Bylo jim zaručeno místo po dobu mateřské dovolené, ale již ne totéž funkční zařazení. Byla zakázána noční práce žen, ale současně vždy fungovala praxe výjimky z tohoto zákazu ve všech odvětvích. Ženám byly zakázány některé rizikové úkony a práce, včetně zvedání těžkých břemen, ale ženy je fakticky přesto vykonávaly [Ochrana práce... 1992].

Pro ženy pracující v 80. letech je práce normou, je obsahem jejich života. Pracovat znamená finančně držet životní standard své rodiny založený na dvou příjmech, ale i svůj vlastní. Finanční nezávislost na partnerovi je ženami vysoce oceňována [Čermáková, Gatnar 1992]. Mzda umožňuje spotřebu a orientace žen na spotřebu je vysoká. Ženy v 80. letech mají mnoho důvodů, aby pracovaly, a bagatelizují ty, které ukazují, že by mohly či měly zůstat v domácnosti. Ženy, které nepracují, mají nízký sociální status a prestiž. V horším případě se u nich předpokládá příživnictví.

Kontinuální zaměstnanost žen

Pracovní trh je v současné podobě v určité přechodné fázi své konstituce. Tento stav bývá často eufemisticky charakterizován jako „formování trhu“ či „přechod k tržní ekonomice“. Pro analýzu postavení žen je významná jeho „sociální charakteristika“. Ta spočívá v otázkách:

- a) získaly nebo ztratily ženy otevřením ekonomiky?
- b) jsou ženy sociálně determinovány?
- c) existuje ženská pracovní elita (vrcholové statusové pozice)?

Příčin, proč ženy zůstaly na pracovním trhu v téměř stejně početném zastoupení (1989: 45,2 % – 1993: 44,4 %), je více. *Závažnou příčinou je skutečnost, že nejsou bezvýznamnou skupinou, ale důležitým segmentem pracovního trhu.* Vysoký podíl žen na trhu práce je spjat se strukturou ženské zaměstnanosti dle odvětví i dle sektorů. Odlišuje se v mnoha parametrech, srovnáme-li ji se státy s tržní ekonomikou. Jako příklad vybíráme jen sousední země, Rakousko a Německo [Tesařová 1994]. V těchto zemích je významně nižší podíl zaměstnaných žen, zaměstnanost má odlišný průběh dle věku, struktura zaměstnanosti žen dle odvětví je velice odlišná od české atd.

Je tato struktura zaměstnanosti žen v těchto zemích standardem pro vyspělou evropskou ekonomiku? Znamená to, že zaměstnanost žen v ČR bude také klesat? Bude vůbec mít pracovní trh v ČR v dohledné době (5 let) standardní podobu? Které odlišnosti si zachová a co je vůbec standardní podoba struktury ženské nezaměstnanosti?

Standardní tržní ekonomika ohrožuje ženu nezaměstnaností a nerovnostmi, vyplývajícími z gender rozdělení trhu práce. Ženy jsou často vytlačeny na sekundární trh práce. Na druhé straně ženy v západních demokraciích získávají častěji vysokoškolské vzdělání (v některých zemích v průměru až 30 %). U nás má vysokoškolské vzdělání v průměru jen 7,9 % pracujících žen na rozdíl od mužů – 12,2 % [Statistická... 1994: 190]. Tato diference se bude prohlubovat i v dalším období. V roce 1993 byl podíl vysokoškolských studentek na počtu studujících pouze 43 % [Statistická... 1994: 382-382].

Část zaměstnanosti žen v ČR tedy jde na úkor těch žen, které by mohly studovat, ale nebyly pro vysoký počet zájemců ke studiu přijaty. Nezaměstnanost žen je dlouhodobě velice nízká, kolísá v průměru kolem 4 % [Statistická... 1994]. Průběh zaměstnanosti v závislosti na věku je v ČR zcela odlišný od jiných ekonomik. Míra pracovní aktivity dle věku má charakter obráceného U, což je charakteristický vzorec pro kontinuální pracovní aktivitu. Tento model znamená, že české ženy, kromě první poválečné generace, neznají, co to je přechod z domácnosti do práce. Charakteristické procesy v tomto směru jsou:

- a) škola → práce;
- b) práce → 1. dítě → práce → 2. dítě → práce;
- c) práce → důchod.

Svědčí o tom, že ženy v průběhu svého produktivního věku kombinují práci s rodinou a nepřestávají pracovat, ani když mají děti, respektive přestávky jsou relativně velice krátké. Tato míra pracovní aktivity je v západní Evropě výjimkou [The Position... 1992: 5]. Křivky ženské zaměstnanosti dle věku jsou v Západní Evropě a v ostatních zemích světa naprosto odlišné. Nejvíce se v našem současném modelu (obrácené U) podobá bývalé NDR. Průběh odlišných křivek ženské zaměstnanosti je dán zejména dlouholetým pobytem žen s dětmi mimo pracovní trh (například Německo, Francie, Itálie) a návratem na pracovní trh po 10, 15 letech nebo tím, že se vdané ženy na pracovní trh vůbec nevrací (Japonsko) nebo, že tam skoro vůbec nejsou (některé arabské země).

Pozici žen na současném trhu práce nelze vyhodnotit izolovaně (jako „transformaci“ či jako „přechod-transition“), aniž bychom se vyhnuli velkému zkreslení reality [Wolchik 1992, Einhorn 1993 atd.]. *Pozice žen má kontinuální časové, strukturální a generační zakotvení. Z hlediska ženské populace začal proces nové dělby práce mezi muži a ženami v nedemokratických podmínkách. Začal vyrovnáváním vzdělanostní parity (dosud probíhá), průnikem žen do vysokoškolských profesí, přizpůsobením sféry práce na ženskou pracovní sílu (dosud probíhá), etablováním rodin na zaměstnanost matky. Demokratizační proces dělby práce mezi muži a ženami není zdaleka ukončen. Z hlediska významu pro obě pohlaví byly procesy, které proběhly v průběhu socialistického vývoje, rozhodující a nevratné. Obě populace – mužská i ženská jsou sice vystaveny novým mechanismům trhu a restrukturalizaci ekonomiky, ale ty nemohou v dohledné době nijak výrazně změnit vzorce a modely, které se uplatňují ve sféře práce. Zaměstnanost žen se tedy vyvíjí v kontinuu, které výrazně nenarušily ani nové podmínky trhu. Signifikantní pro českou ženskou populaci jsou kvalitativní změny v její struktuře, které se udály v průběhu posledních 50 let. Generačně je transferovaná zkušenost s ohrožením žen bez vlastního příjmu a důchodu, kterému byly po válce vystaveny první generace starších žen, kterým socialismus vyměřil důchod manželky či minimální sociální podporu na jedné straně a zkušenost s modelem a vzorci chování či prestiže statusově dobře postavené ženy (např. lékařky či inženýrky) na straně druhé. Výzkumy potvrdily vysokou intervenci žen do procesu vzdělávání dcer i synů, motivovanou zájmem zlepšit postavení další generace [Matějů, Řeháková 1992]. Žena neodvozovala své postavení dle postavení svého manžela, ale dle svého vzdělání a pracovní pozice a tato situace se prodlužuje, i když nový fenomén majetku možná razantně překryje všechny diference.*

Adaptabilita žen na pracovní sféru a naopak pracovní sféry na ženskou pracovní sílu je vyrovnaná. Žena nebyla „transformována“ do domácnosti, ani se neuvažuje o jejím „přechodu“ na horší pracovní místa (v porovnání s rokem 1989). Ženy jsou fenomé-

nem českého pracovního trhu a jejich podíl na ekonomické reformě je značný. Průnik žen do sféry práce, jeho kontinuum a sociální souvislosti, vliv na hodnotové orientace a vztahy obou pohlaví a další konsekvence to je *sociální změna, která uniká pozornosti výzkumu*.

Máme-li vyhodnotit postavení mužské a ženské populace na současném trhu práce, lze konstatovat, že:

- a) Sice *nedochází* k progresivnímu posílení mužské pracovní síly na trhu, nicméně *nedochází* ani k progresivnímu vyrovnávání ocenění obou populací. Současný stav je možno označit za stagnaci s občasnými odchylkami oběma směry. Zmíněná stagnace je ovšem především pokračováním nerovností z předchozího období před rokem 1989 [Main Economic... 1993].
- b) Individuálně se dokázala diferencovaná část ženské populace významně dobře etablovat na trhu práce (podnikatelky, manažerky, daňové poradkyně, vedoucí významných provozů v soukromých firmách, advokátky, notářky atd.). Tedy i v profesích, které se zde před rokem 1989 vůbec nevyskytovaly, nebo mají zcela nový obsah činností [Zaměstnanost žen 1991].
- c) Prosazení velkého počtu žen je vázáno na funkci státního sektoru, kde je ocenění práce do určité míry limitováno mzdovou regulací či bodovým systémem apod., tedy ekonomickými nástroji, jejichž užití vyplývá z nedostatku prostředků apod. Tento stav nelze prodlužovat do nekonečna, a tak je důvod se domnívat, že po určité době (přibližně za 5 let) ocenění práce těchto žen (zdravotnic, lékařek, učitelek, sociálních pracovníků ap.) přece jen poroste.
- d) Deformace modelu zaměstnané ženy v České republice je dána i faktem, že české ženy *jsou ochotny* pracovat za nižší mzdu než muži a za absolutně nízkou mzdu vůbec.
- e) Po čtyřicet let utvrzovaný model dvoupříjmové rodiny nelze naráz změnit, a to zvláště v situaci uplatňování restriktivní finanční politiky, která výrazně reguluje mzdový vývoj.
- f) V neposlední řadě připisují velký význam tomu, jak ženy zvládají změny – tj. změněný obsah a charakter práce v mnoha profesích a pracovních zařazeních, tlak na výkon, produktivitu a využití pracovní doby, nejistoty vyplývající z dočasných pracovních smluv. A to vše vzdor neodpovídajícím službám a trhu.

Sociální změna probíhá latentně a neveřejně. Ženy upevňují svou pozici stejnými manévry jako dříve. To znamená: *rychlé přizpůsobení změně, novým nárokům, předcházením nezaměstnanosti, využitím nového prostoru a dobrým odhadem svých schopností* [Čermáková, Gatnar 1992].

Vývoj zaměstnanosti žen a současný stav

Analýza trhu práce naznačuje, že po téměř pěti letech transformace se podíl zaměstnaných žen mění jen nepatrně. Významně se však mění struktura zaměstnanosti, jak dokládají její aktuální základní rysy:

- 96 400 podnikatelek bez zaměstnanců
- 31 900 podnikatelek se zaměstnanci

To odpovídá 5,5 % ekonomicky aktivní ženské populace (srv. podíl 9,4 % mužské populace). Tento přesun představuje fundamentální změnu pracovních vztahů.

- 38,1 % pracovníků soukromého sektoru jsou ženy.
- Ženy posilují své pozice v terciární sféře – ve službách, obchodě, v peněžnictví a pojišťovnictví, kde získávají zajímavější a lépe placená pracovní místa.
- Určitá část žen odchází z dosud feminizovaných profesí (odvětví) a osamostatňuje se nebo mění profesi.
- V některých regionech dochází dokonce k nedostatku kvalifikovaných pracovních sil v dříve feminizovaných profesích (zdravotní sestry, učitelky).
- Pro nezáměr místních zdrojů pracovních sil jsou i v regionech s nejvyšší mírou nezaměstnanosti paradoxně obsazována méně kvalifikovaná místa (např. v pásové výrobě) zahraničními dělníci.
- Nárůst průměrné mzdy žen ve státním sektoru sekundárně brzdí mzdová regulace, nikoliv diskriminace.

Vyrovňování, stagnace nebo diskriminace?

Průběh ekonomické reformy je celkově hodnocen jako úspěšný. Jednotlivé reformní kroky jsou však mnohdy komplikované, někdy i sporné, občas se jeví jako systémově chybné. Zátěž ekonomické reformy na obyvatelstvo je přirozeně diferencovaná a lidé mají i odlišné možnosti a schopnosti se s ní vyrovnat. Velkou část této zátěže nese státní sektor, zejména tzv. rozpočtové a příspěvkové organizace. Přitom ve státním sektoru pracuje 74 % žen. Stupeň feminizace dosahuje:

- ve zdravotnictví 77,8 %
- ve školství 74,5 %
- v peněžnictví, pojišťovnictví 71,9 %
- ve službách, v obchodě 58,6% [Statistická... 1994].

Zejména první dvě zmíněné sféry jsou dosud výrazně formovány závislostí (zejména finanční) na státě. (Peněžnictví, pojišťovnictví, služby a obchod mají již z hlediska forem vlastnictví smíšený charakter.)

Segregace profesí na trhu práce tedy nemizí okamžitě s rozvojem tržního hospodářství. Některé vazby a determinace jsou i v tržním hospodářství přejímány a potvrzovány a často „ekonomicky“ zdůvodňovány. Bylo by iluzí domnívat se, že trh sám vyřeší dlouholeté nerovnosti, či že snad bude v centru priorit vlády řešit ekonomické nerovnosti. (Zatím chybí i vůle k prosazení změny ve statistice a výkaznictví, kde chybí údaje podle pohlaví.)

Z období do roku 1989 jsou k dispozici pouze údaje o úrovni měsíčních mezd mužů a žen za roky 1984 a 1989 (ČSFR):

Tabulka 1. Průměrná měsíční mzda v Kčs

Rok	Ž	M	Celkem	Rozdíl Kčs	Ž-M %	Poměr v % Ž/M	M/Ž
1984	2 287	3 342	2 914	-1 055	-46,1	68,4	146,1
1988	2 778	3 917	3 431	-1 139	-41,0	70,9	141,0

Tyto relace, dokazující, že z mnoha příčin byla průměrná mzda žen nižší, přestože vzdělanostní úroveň mužů a žen byla téměř vyrovnaná, jsou viditelně prolongovány i v roce 1993 [Zhodnocení... 1988; „Jednorázové výběrové...“ 1992; Informační... 1993].

Tabulka 2. Průměrná hodinová mzda v Kč

Rok	Ž	M	Celkem	Rozdíl Kč	Ž-M %	Poměr v %	
						Ž/M	M/Ž
1993	28,35	37,88	34,89	-9,53	-33,6	74,8	133,6

Jak naznačují tabulky, poměr mezd mužů a žen se sice vyrovnává, ale téměř katastrofálně pomalu (+6,4 % za 10 let!). Je třeba přitom mít na mysli, že žena dnes již není diskriminována zákazy práce a může sama rozhodnout a současně nést plnou zodpovědnost za režim své pracovní činnosti (např. noční práce apod.).

Skutečnost, že ženy a muži ve velké míře vykonávají odlišné práce (někdy i uvnitř profesí), pohybují se v odlišných odvětvích, zakládá latentní dělbu práce na mužskou a ženskou. V České republice zatím není dělba práce tímto způsobem charakterizována. *Automaticky se předpokládá, že situace vyplývá z odlišného pracovního výkonu obou pohlaví*, následné dělby práce (ve prospěch výkonnějších mužů) a tržní (!) odlišnosti druhu práce (kdy namáhavější a složitější práci vykonávají muži). Dlouhodobě zafixovaná ocenění různých prací vykonávaných muži či ženami je retardujícím faktorem skutečného ohodnocení kvalifikace a dovednosti žen ve specificky ženských povoláních. Tržní ekonomika tento stav i nadále prolounguje.

Obdobná situace je ve sféře kariérových postupů. Trh ani zde nepřinesl podstatné změny. Proto tak vysoký podíl žen pracuje jako podnikatelky (bez vlastních zaměstnanců). Přes všechna rizika této formy obživy jde totiž o *nejpřímější postup k ocenění hodnoty vkládané práce*. Vyžaduje ovšem specializaci a znalost trhu. Lepší přístup k ocenění ženské práce prokazují rovněž zahraniční nebo kapitálově smíšené firmy.

Otevřením ekonomiky tedy ženy celkově získaly. Statusově sice většina z nich zůstala tam, kde byla před rokem 1989, protože na zlepšení statusu aspiruje zhruba jen třetina žen [Čermáková, Gatnar 1992]. Významným jevem je to, že ty, které aspirují, současně také větších možností skutečně dosahují. Přestože tyto ženy nejsou podle globálních výzkumů „vítězi“, subjektivně se považují za úspěšné. Kvalitativní sondy odhalily, že ženy vlastní úspěšnost posuzují podle značného počtu faktorů. Zajímavé je, že nedominuje kariérová pozice, i když není zanedbatelná. Ženy často definují svou úspěšnost jako osvobození (emancipaci) od něčeho, například od špatného nadřízeného, nevyhovujícího pracovního režimu, nudné práce, práce, která neumožňovala skloubit rodinu a práci, od práce, která nevyužívala jejich schopností atd. Jde o sociální změnu, kterou definují jako „český model zaměstnanosti žen“ a jejíž průkaznost bude transparentnější spíše po roce 2000.

Sociální charakteristiky vyplývající z této situace:

- a) ženy chtějí pracovat, i když důvody tohoto rozhodnutí jsou různorodé a souvisí se sociálním statutem ženy;
- b) ženy neusilují o takové práce, které by vylučovaly založení rodiny;
- c) ženy se smířují s právně zakotvenou rovností na trhu práce, respektují některé genderové rozdíly, dostačuje jim parciální rovnost;
- d) ženy kontinuálně, generaci od generace vylepšují svou sociální strukturu;
- e) ženy metodou „participace“ rozkládají patriarchální a hierarchické struktury mužské dominance v sociálním světě, sice latentně a velmi zvolna, ale bez krizí a konfliktů.

Statusově se formuje i ženská pracovní elita. A to i když je průnik do těchto struktur značně obtížný a podmínky nestandardní. Významné statusové pozice nemusí být nutné na pracovním trhu v korelaci s oceněním mzdovým či prestižním. Část vysokých statusových pozic funguje právě v tomto režimu (např. ve zdravotnictví, školství, vědě, státní správě apod.). Únik „mužských mozků“ z těchto pozic signalizuje kromě jiného, že tlak na muže, aby zajistil rodinu, začíná být v české společnosti silnější, nicméně neznamená, že by muž měl živit a zajistit i manželku. Výrazně viditelná je ženská kulturní elita (statisticky nepodchytitelná) a ženská podnikatelská elita, kterou tvoří 5,5 % ženské populace v produktivním věku (muži 12,8 %) [Statistická... 1994]. Obtížněji se prosazuje ženská elita v managementu, kde podíl žen je zhruba pouze dvě z deseti, a to obvykle v oblasti řízení lidských zdrojů.

Stratifikace žen ve vztahu k pracovnímu trhu

Bezprostředně po roce 1989 se identita občanů jevila jako ztráta bývalých statusových pozic. Frekventovaný byl závěr, že nezůstane vůbec nic z toho, co tvořilo jejich identitu. Tento předpoklad se nepotvrdil. Z mnoha příčin politických, ekonomických a sociálních (jejichž rozbor přesahuje koncept státu) „sociální status“ byl méně ohrožen, než se čekalo, a významně koreluje se současnou statusovou pozicí [Machonin, Tuček 1993; Možný 1991; Matějů, Řeháková 1993]. Tento závěr pochopitelně neplatí absolutně. Jak je to se stratifikací ženské populace? Předchozí analýza implikuje tyto premisy:

- a) ženy se v průběhu 50 let významně etablovaly na trhu práce a tento průběh měl dynamické (60. léta) i regresivní momenty (nízké mzdy, feminizace odvětví, pokles prestiže);
- b) ženy neodvozuji svůj sociální status od pozice manžela či rodičů. V řadě momentů je vyšší zvláště ve vztahu k otci. V páru ženy usilovaly spíše o homogamii nebo volily asymetrii ve prospěch statusu muže;
- c) řada analýz navozuje hypotézu, že manželský pár (tedy hlava domácnosti a jeho partnerka) byl a je spjat dohodou. Sociálně „ven“ vyjadřoval solidaritu páru vůči vnějšímu prostředí, sociálně „dovnitř“ harmonizoval vazby muž – jeho práce – žena – její práce tak, aby bylo dosaženo nejvyššího možného statusu rodiny.

Pozice ženské populace byla (a je) převažující v tolika profesích, že brát v úvahu pouze mužskou ekonomickou populaci znamená zkreslit profesní distribuci sociální stratifikace. Navíc vypadáva zajímavá stratifikační úloha, která by analyzovala jemnou redistribuci výhod uvnitř některých profesí, kde jsou muži a ženy zastoupeni paritně.

Stratifikační modely uvažují apriori ekonomickou závislost ženy, která v západních modelech jistě funguje, ale v podmínkách našeho modelu je vyloučena. Všechny manželky pracují v prostředí právně zakotvené rovnosti (mzdové atd.), a i po dobu mateřské dovolené refunduje zatím závislost ženy stát formou sociálních dávek.

Jednotkou stratifikace by na základě analýzy souvislostí mužské a ženské práce, genderových rozdílů, měla být žena i muž, dle náhodného výběru v populaci ekonomicko-aktivních. Pouze tento model přináší poznatky o sociální stratifikaci české společnosti. V rámci tohoto modelu lze určit sociální status a třídní postavení ženy, aniž by výsledek byl determinován sociální askripcí. Určit pozici v sociální struktuře dle jednoho z partnerů není v české společnosti legitimní. Vzhledem k historickému vývoji se dá předpokládat, že by tato chyba byla větší, než je ve stratifikačních studiích západních společností, kde nepracuje někdy i více než 50 % žen.

Závěry

Nelze očekávat, že by se dnes již třetí generace zaměstnaných žen ve větší míře vzdala práce. Neodpovídá tomu zejména vzdělanostní struktura, generační zkušenosti, současná ekonomická situace rodin, systém hodnotových orientací jednotlivých skupin žen a všeobecné podcenění práce v domácnosti, a konec konců i nízký sociální status nezaměstnaných žen.

Pozice žen na pracovním trhu výrazně souvisí se sociální pozicí před rokem 1989. Síť zaměstnanosti propadá méně než 5 % žen, zatímco své postavení výrazně zlepšilo 10% žen. Ženská populace se vyrovnala se změnami, které tržní ekonomika podmínila a udržela své postavení na trhu práce celkově a zlepšila, za cenu adaptace a vyššího pracovního úsilí, částečně strukturální členění. Mohla ženská populace zlepšit své postavení výrazněji? Analýza prokázala kontinuální sociální determinaci ženské práce a exkluzi žen z politiky a moci. Ukázala na sociální rizika ženské práce, která byla neznámá a která ženskou populaci v roce 1990-1991 zasáhla: riziko masové nezaměstnanosti a riziko vytlačení ze stávajících pracovních pozic. S touto sociální změnou se ženská populace vyrovnává v průběhu 90. let. Jde o proces minimalizace ztrát.

MARIE ČERMÁKOVÁ je vědeckou pracovnící Sociologického ústavu AV ČR. Zabývá se postavením žen v české společnosti, otázkami genderu a trhu práce a sociálními vztahy v rodině. V některých svých studiích a editorské činnosti se věnovala i problematice feministické sociologie.

Literatura

- Alty a soprány. (*Kapesní atlas ženských iniciativ*). 1995. Praha: Gender Studies Centre.
- Beauvoir, S. 1966. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.
- Burchell, B. 1993. „A New Way of Analyzing Labour. Market Flows Using Work. History Data.“ *Work, Employment and Society* 7: 237-259.
- Clarke, E. A., T. Lawson 1985. *Gender: An Introduction*. Slough: University Tutorial Press.
- Crompton, R. 1993. *Class and Stratification*. Oxford.
- Crompton, R., K. Sanderson 1990. *Gendered Jobs and Social Change*. London: Unwin Hyman.
- Čermáková, M. (ed.) 1992. *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie I*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Čermáková, M. (ed.) 1993. *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie II*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Čermáková, M., L. Gatnar 1992. „Ženy v sociální struktuře“, *výzkum pracovních a životních podmínek žen v ČSFR, základní data – 1. část*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Čermáková, M., I. Hradecká 1994. „Segmentace pracovního trhu v ČR.“ Příspěvek pro konferenci „Women and Employment“, Canterbury 1994.
- Čermáková, M., I. Hradecká, H. Navarová 1991. *K postavení žen v československé společnosti*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Čermáková, M., H. Navarová 1992. *Ženy a volby '90*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Dahlerup, D. 1992. *Unfinished Democracy*. London: Sage.
- Data Comparative Leadership Study*. 1994. Případová studie, nepublikováno.
- Delphy, C. 1984. *Close to Home*. London: Hutchison Publishing Group.
- Einhorn, B. 1993. *Cinderella Goes to Market. (Citizenship, Gender and Women's Movements in East Central Europe)*. London: Verso.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.

- Flaxová, J. 1994. „Postmodernismus a vztahy mezi pohlavími ve feministické filosofii“ *Filosofický časopis* č. 4.
- Funk, N., M. Mueller (eds.) 1993. *Gender Politics and Post-Communism. (Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union)*. New York: Routledge.
- Goldthorpe, J. H. 1984. „Women and Class Analysis: in Defence of the Conventional view.“ *Sociology* 17: 465-488.
- Goldthorpe, J. H. et al. 1987. *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Havelková, H. (ed.) 1992. *Lidská práva, ženy a společnost*. Praha: ESVLP.
- Hradecká, I. 1991. „Stratifikace a ženy.“ *Sociologický časopis* 27: 346-363.
- Informační systém o ceně práce* 1993. 1993. Zlín: Trexima.
- „Jednorázové výběrové statistické šetření o mzdách pracovníků za červen 1991.“ 1992. *Statistický bulletin ČSÚ* č. 3.
- Jonung, Ch., I. Persson 1993. „Women and Market Work: the Misleading Tale of Participation Rates in International Comparisons.“ *Work, Employment and Society* 7: 259-275.
- Loughlin, J. 1991. „Feministická výzva sociálním studiím vědy.“ In *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Machonin, P., M. Tuček 1993. *Geneze nové sociální struktury v České republice a její sociální aktéři*. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Main Economic and Social Indicators of Czech Republic 1990 – Quarters 1993*. 1993. Prague: Research Institute of Labour and Social Affairs.
- Mareš, P. 1994. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: SLON.
- Matějů, P., B. Řeháková 1992. *RODINA 1989 – Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací*. Praha: Sociologický ústav ČSAV.
- Matějů, P., B. Řeháková 1993. „Revoluce pro koho“ – analýza vybraných vzorců intragenerační mobility v období 1989-1992. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Možný, I.: Proces feminizace povolání a změny v rodinném chování. Informátor ČSVÚ PSV, 5,1978/b, č.1
- Možný, I. 1983. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno: UJEP.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina (mýty a skutečnost)*. Brno: Blok.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: SLON.
- Naisbitt, J., P. Aburdeane 1992. *Megatrendy 2000*. Bratislava: Bradlo.
- National Report of the Czech Republic on the Status of Women in the Czech Republic*. 1994. Praha: MPSV ČR.
- Offe, K. 1985. *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformation of Work Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Ochrana práce žen v československém právním řádu s návrhy na změnu z hlediska mezinárodních úmluv s přihlédnutím k riziku diskriminace žen na trhu práce*. 1992. Praha: FMPSV.
- The Position of Women on the Labour Market – Trends and Developments in Twelve Members States of European Community 1983-1990*. 1992. Brussels: CEC, No 36.
- Raabe, H. P. 1994. „The Structure of Employment and Carrers as a Work-Family Problem: The Case of Communist Czechoslovakia.“ Unpublished paper.
- Reiter, R. (ed.) 1975. *Toward an Anthropology of Women*. New York: Monthly Review Press.
- Rueschemeyer, M. (ed.) 1994. *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe*. New York: Sharp.
- „Scénář ekonomické reformy.“ 1990. *Hospodářské noviny*, 4. září 1990.

- Starrin, B., P. G. Svenson, H. Wintersberger (eds.) 1989. *Unemployment, Poverty and Quality of Working Life: Some European Experiences*. Berlin: Sigma.
- Statistická ročenka České republiky 1993. 1994. Praha: Statistický úřad České republiky.
- Šiklová, J. 1994. „Inhibiční faktory feminizmu v České republice po převratu v roce 1989.“ Nepublikováno.
- Tesařová, D. 1994. „Zaměstnanost a nezaměstnanost v 90. letech v české republice a v některých vyspělých státech.“ *Statistika* č. 8-9.
- Vodáková, A. 1991. „K otázce ženské práce“ *Sociologický časopis* 27: 440-467.
- Wolchik, Sharon L. 1992. *Czechoslovakia in Transition*. London: Pinter.
- Zaměstnanost žen (závěrečná zpráva z výzkumu). 1991. Praha: IVVM.
- Zhodnocení mimořádného statistického šetření o mzdách pracovníků. 1988. Praha: FMPSV.

Summary

The position of women on the labour market is significantly connected with their social status before 1989. Less than 4% have fallen through the employment net, while more than 10% of Czech women have markedly improved their positions. The female population has coped with the changes conditioned by the market economy and has kept its overall position on the labour market. At the cost of adaptation, a greater effort and retraining have partly improved their position within structural labour relations. The analysis reveals a continuous social determination of female labour and the exclusion of women from politics and power. It has shown that female labour is overcoming social hazards unknown until 1989: the risk of mass female unemployment and the risk of women being driven from their existing labour positions. Data analysis has proved that with the opening-up of the economy, women have gained more than they have lost. The whole assertion process of women in Czech society and on the labour market can be characterised as the Czech model of women's employment explicitly conditioned by the gender social contract. The gender contract is a *condition sine qua non* arising from the adjustment of the labour market to women's labour and simultaneously from the adaptation of the family and family partners to women's employment.

Social characteristics arise from the following situation:

- a) women want to work, although the reasons for this decision vary and are connected with the social status of the woman;
- b) women do not endeavour to enter professions which preclude the possibility of starting a family;
- c) women acquiesce to legal equality on the labour market, respect some gender differences and are satisfied with partial equality;
- d) from generation to generation, women are improving their social structure;
- e) through their „participation“, women are, latently and slowly, dissolving the patriarchal and hierarchical structures of male dominance in the social world, this without crises or conflicts.

The female labour elite is also establishing its status, even though penetration into these structures is extremely difficult and the conditions irregular. An important status position need not necessarily correlate with salary or prestige appreciation on the labour market.

It is impossible to expect that the third generation of employed women would give up employment or work to any major extent. It is not particularly enhanced by the educational structure, generation experience or the contemporary economic situation of families, the system of value orientation of the individual groups of women and the general underestimation of household work and, ultimately, the low social status of unemployed women.

The root of presently poor participation of women in power and influence results particularly from society's universal misgivings. The existing facts transferred from one generation to another often suggest that in all social and economic structures in which women constituted a quantita-

tively prevailing quota in the course of socialist development, a gradual equalisation, a drop in prestige and social degradation followed (expressing itself in administrative jobs, schools, health service and other fields). The causes were of structural, political and in any case of system character. Women were the objects of manipulation and not actors within these processes. They were not considered to be fully valuable labour as were men, not only because of their maternal and family burdens. However, women continue to be latently underestimated. It is difficult to cope with the burden of gender relations, confirmed by generation experience, in the course of five years. In Czech society, women are not considered politically important or politically competent.

Every position represents a „special employment function“, the gender segregation of which is due to the historical and structural relations of professions. If we consider that 85% of the female population in the productive age refuse to participate in power and politics, we must necessarily assume the „subordination of the female population“. If we take into account the minor (15%) quota of women in the productive age in relation to their aspirations and personal capital, it is necessary to assume the „exclusion of women in Czech politics.“ While mutually contradictory, neither of these assumptions are mutually exclusive with reference to the gender concept. The neutrality of both genders is no doubt unattainable, and is often merely a pretext for the election of men.

The position of women on the contemporary labour market cannot be evaluated in isolation (as „transformation“ or „transition“) without a considerable distortion of reality. The position of women has on-going temporal, structural and generational roots. From the viewpoint of the female population, the the new division of labour between men and women started under undemocratic conditions. It began with the equalisation of educational parity (still proceeding), the penetration of women into high-grade professions, the adjustment of the labour market to female labour (still continuing) and the adaptation of families to mothers' employment. The democratisation process of the division of labour between men and women is no way near completion. With reference to the significance for both genders, those processes which took place in the course of socialist development were decisive and irreversible. Both populations – male and female – are exposed to new market and economic restructuring mechanisms, but they cannot change the patterns and models applied to the sphere of labour in the near future. Consequently, the employment of women is developing in a continuum which has not even been disturbed substantially by the new market conditions. The qualitative changes are significant to the structure of the Czech female population over the past fifty years.

Dimenze „gender“ ve vztahu soukromé a veřejné sféry

HANA HAVELKOVÁ*

Institut základů vzdělanosti UK, Praha

The Gender Dimension of the Relationship Between Private and Public

Abstract: The study deals with the private-public relationship in modern society as an open process in which gender relations are not only formed (created), but in return also form the connotations of these spheres according to gender understanding. On this theoretical base, possible ways of rethinking the model of bourgeois family which, in Czech society, has a normative power, are suggested with reference to Arendt's and Habermas's concepts. Thus the current processes of a socialisation under changing conditions can be dealt with as a complex problem of interrelations between the private and public spheres of broadening the thus far narrow and static conception of the family and bridging the so far separately solved problems of family and gender.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 25-38)

Kategorie veřejného a soukromého

Vznik moderní společnosti byl spojen se zásadní strukturální proměnou: konstituováním veřejného prostoru pro *styk* svobodných jedinců na jedné straně a konstituováním soukromého prostoru pro *odchování* těchto svobodných jedinců na druhé straně. Proces individualizace probíhá a projevuje se ve *vztahu* mezi těmito prostory, pro něž je stejně významné jejich institucionální *oddělení*, v tradiční společnosti neznámé a nemyslitelné, jako míra jejich vzájemné *závislosti*.

Navzdory tomu, že se bezpochyby jedná o jednu ze základních struktur moderní společnosti, politická filozofie a sociologie s kategoriemi soukromého a veřejného v jejich uvedeném „rámcovém“ významu většinou přímo nepracovaly a nahrazovaly je institucemi, které jsou do tohoto rámce „vepsány“. Vztah mezi soukromou a veřejnou sférou byl pak nejčastěji tematizován jako vztah mezi individuem a společností či rodinou a státem, mezi veřejnoprávními a soukromoprávními ustanoveními a podobně.

Vedly k tomu nepochybně důvody metodologické: zejména sociologie, rodící se jako věda pozitivistická, se zaměřovala na pevně vymežitelné útvary a jejich přesně identifikovatelné funkce. Soukromá a veřejná sféra však nejenže nepředstavují takové instituce, ale lze je nejspíše charakterizovat jako dvě *polohy existence*, života jedince, a jejich podstatné určení je tedy spíše filozofické. Nadto pojmy veřejné a soukromé označují také pohyblivé *atributy* zmíněných institucí, tedy opět jakousi nepevnou veličinu. Není patrně náhodou, že tyto pojmy zažívají svou renesanci až s nástupem „sociologické imaginace“ a frontální kritiky moderní společnosti od šedesátých let – budiž zmínění alespoň autoři, o něž se opírám v této stati: Arendtová, Habermas, Sennett. Ukazuje se, že jakmile jde o analýzu hlubších společenských změn, disponují tyto kategorie specifickým heuristickým potenciálem, který umožňuje lépe pracovat s pojmy a vztahy dosud prefe-

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Hana Havelková, Školní 265, 252 63 Roztoky u Prahy.

rovanými, jako je individuum a společnost, rodina a stát. Domnívám se, že to dvojnásob platí o analýze současné transformace naší společnosti vzhledem k tomu, že charakter veřejné i soukromé sféry stejně jako vztah mezi nimi se v období socialismu dramaticky odlišil od modelu typického pro západní demokracie a stále a nereflektovaně určuje i povahu transformace – toto hledisko až na výjimky [Možný 1991] není v analýzách uplatňováno.

Potíže s doceněním kategorií soukromého a veřejného mají ale ještě druhý zdroj, a tím byl až donedávna trvajících programový nezáměr liberalistických teorií o oblast soukromého, jež byla považována za vnitřní záležitost každého jedince, aniž by bylo reflektováno, že tato záležitost vypadá velmi rozdílně podle toho, jakého je „jedince“ pohlaví. Proto byl tento nezáměr prolomen až vlivem radikálně feministické teze „*osobní je politické*“ (personal is political), jež se stala ústředním tématem feministické politické filozofie. Teoretická společenské smlouvy Patemanová dokládá, že dosavadní teorie společenské smlouvy se soustředily právě jen na její veřejnou část, a doposud mlčely o *sexuální smlouvě*, která je její implicitní součástí: „Sexuální smlouva je potlačenou dimenzí teorie smlouvy, integrální součástí racionální volby rodinné, prvotní dohody“ [Pateman 1988: ix]. V rámci této dohody byla vždy přidělena jiná role muži a jiná ženě. Dělbba jejich rolí vedla právě po linii soukromého a veřejného. A naopak: vztah mezi soukromým a veřejným životem v moderní společnosti nikdy nebyl genderově neutrální.¹ K renesanci těchto pojmů došlo tedy přibližně ve stejné době, také z této strany. Vztah mezi soukromým a veřejným prostorem se stal klíčem k analýze gender vztahů.

Touto statí chci upozornit na to, že tak jako platí, že vztah mezi soukromou a veřejnou sférou *determinuje společenské role* obou pohlaví, platí také obráceně, že společenské (politické) *chápání gender rolí* je ve vztahu soukromého a veřejného jedním z hlavních *strukturotvorných* elementů. Jestliže pak klíčovou roli v těchto vztazích hraje instituce rodiny, je nezbytné zproblematizovat, rozšířit a prohloubit její dosavadní pojetí. U nás za zcela nedostatečně reflektovaný považují rozpor mezi její skrytou normativitou odpovídající modelu buržoazní rodiny a reálnými podmínkami.

Veřejné a soukromé z hlediska činností a jejich konotací

Podle Arendtové na vztahu veřejné a soukromé sféry stála aténská demokracie, hodnocení obou prostorů je však nerovné. Demokracie řecké *polis* byla podle ní možná jen díky instituci *oikos* – soukromé organizace hospodářství velkého domu. Vztah mezi nimi byl vztahem mezi *nutností a svobodou*: „Dříve než může začít ‚dobrý život‘ politický, se lidé, jako živé bytosti usilující o své uchování, střetávají a konfrontují s nutností, kterou je třeba opanovat a ovládnout. Na tom totiž svoboda ‚dobrého života‘ závisí. Opanovat nutnost má tedy za cíl zvládnout životní potřeby, které na lidi naléhají a drží je v moci. Toho však nelze dosáhnout jinak než ovládnutím a znásilněním druhých, těch, kdo svobodné lidi od takového tlaku oprostí: otroků“ [Arendtová 1994]. Život soukromý a život politický představují dvě „úrovně existence“ (Aristoteles). O ženách se Arendtová výslovně nezmiňuje, je však známo, že jim byl vykázán prostor soukromý a tedy i význam (prestiž, status, důstojnost) s ním spojený.

¹) Připojuji se zde ke vznikající konvenci, která přejímá anglické „gender“ (původně znamenalo „gramatický rod“), obtížně převoditelné do češtiny, pro označení tzv. sociálního pohlaví – muže a ženy jako sociálních kategorií odlišných od samce a samice jako pohlaví biologického.

Tato analýza souvisí s Arendtové základní filozofickou koncepcí *činného života*, který se projevuje třemi fundamentálními lidskými aktivitami: *práci* (labour, Arbeiten), *zhotovováním* (work, Herstellen) a *jednáním* (action, Handeln).² *Labour* odpovídá procesům lidského těla, procesům přírodním, a je definována nutností, neboť v ní jde o život a potřeby jeho zachování – zahrnuje *reprodukcí* v širším smyslu. Nezajišťuje jen individuální přežití, ale také život druhu. *Work* naopak produkuje umělý svět věcí odlišných od přírody, zároveň vnáší do života rozměr stálosti a trvalosti, překonává pomíjivost činnosti *labour*. Přesto za výsostně lidskou činnost pokládá Arendtová teprve účast na „společném světě“, již je *action*, politické *jednání*. Jestliže zdůvodněním *labour* je reprodukce života jako takového a zdůvodněním *work* je produkce (užitečných) věcí, pak zdůvodněním *action* je učinit život smysluplným, významným a jen tak hluboce lidským. Pokud *action* ústí v zakládání a udržování politických útvarů, vytváří podmínku pro rozpomínání, historii [Arendt 1960].

V antické demokracii byla jedinou doménou *jednání* (action) a s ním možnosti plného, přesahujícího se lidství, polis. Jak bylo řečeno, tato byla postavena na nesvobodě vyloučených (otroků, žen, ale i cizinců a některých svobodných mužů). Významovou kontrapozici svoboda-nutnost doplňují další: trvalost-pomíjivost, světlo-stín aj. Jak upozorňuje Habermas, tyto konotace pojmů veřejného a soukromého si (částečně zprostředkovány renesancí) až do dnešních dnů uchovaly „podivuhodně normativní sílu“ [Habermas 1993: 57]. V plné síle jsou akceptovány ještě i v analýze údělu ženy z roku 1949, jak ji z pozice existencialistické morálky provedla Beauvoirová, popisující dosavadní existenci muže jako *transcendenci*, existenci ženy jako *imanenci*. „Každý subjekt se konkrétně uplatňuje ve svých rozvahách jako transcendence. Naplňuje svou svobodu teprve ustavičným přesahováním a překračováním k dalším svobodám. Není jiné ospravedlnění přítomné existence kromě rozpínání do nekonečné a neurčitě otevřené budoucnosti. Pokaždé, když transcendence upadne do imanence, je to znehodnocení existence v jakési ‚bytí o sobě‘, znehodnocení svobody ve faktičnost.“ [Beauvoirová 1966: 23]. Chtějí-li být proto ženy „účastny lidského spolubytí“, není jiné cesty, než se „vymknout ze sféry, která jim byla až dosud vyhrazena“ [Ibid.: 24]. Ještě explicitněji je inferiorita reprodukce (ženské domény) vyjádřena v souvislosti s vysvětlením, proč žena v historii akceptovala své podřízené postavení: tím, že muž-válečník dává v sázku svůj život, „dokazuje, že to, co má pro člověka nejvyšší cenu, není život, ale že tento život má sloužit cílům, které jsou důležitější než on sám. (...) Proto také lidstvo nepřiznává nadřazenost tomu pohlaví, které rodí, ale tomu, které zabíjí. (...) neštěstím (ženy) je, že biologicky byla určena, aby obnovovala život, když přece ani v jejích očích čistý život sám o sobě není odůvodněn a právě ten důvod a smysl je i pro ni důležitější než život sám“ [Ibid.: 28].

I v moderní společnosti je tedy kontrapozice soukromého a veřejného života chápána jako kontrapozice plného a neúplného *lidství*, teprve zde se však vyloučení žen z *jednání* stává tématem. Přestože v moderní společnosti od jejích začátků již nelze hovořit o veřejné a soukromé sféře jako výlučných doménách jednoho a druhého pohlaví, trvá vyloučení žen z toho, co Habermas nazývá *politickou veřejností*. Představitelé různých pohledů na tzv. ženskou otázku, liberálové (J. St. Mill), socialisté (Bebel) či humanisté (Masaryk) se v tomto bodě shodovali. Spojovali rovnost pohlaví či ženskou

²) Anglické a německé termíny jsou originálními termíny dvou verzí téže práce: *Vita activa* (německá) a *Human Condition* (anglická).

emancipaci právě s účastí na správě věcí veřejných. Přesto emancipace po linii univerzalizace občanských práv jednak postupovala velmi ztuhla a jednak měla a má své kritiky, kteří poukazují na její polovičitost, formálnost či alibismus. Příčinou je, jak říká Habermas [1993], že v případě žen nejde o pouhé rozšiřování demokratické participace (jako tomu bylo u třídně níže postavených mužů), neboť vyloučení žen mělo „strukturotvornou sílu“. Jeho korekce nezasahuje jen do oblasti ekonomické, ale i do vnitřního soukromého prostoru rodiny.³

To ovšem nevyjadřuje nic jiného, než že jsou funkce veřejné sféry stále *vitálně závislé* na funkcích soukromé sféry. S postupnou emancipací žen však se stává stále napjatější otázka, kdo a jak funkce soukromé sféry zajistí. V naší společnosti tato otázka již dávno přestala být pouze ideologickou vzhledem k tomu, že plná přítomnost žen ve veřejném prostoru (i když ne ve smyslu plné participace v politické veřejnosti) je *realitou* a v jistém smyslu i *normou* v míře, jakou žádná západní společnost nezažila. Za těchto okolností je téma závislosti veřejné sféry na soukromé zvlášť ožehavé.

Nevýhodou v této situaci je nesporně i skutečnost, že jsme dosud nebyli zasaženi diskusí, která se v západní teorii vede od počátku osmdesátých let a která posunuje společenské chápání genderu do polohy postupně spojující hledisko *rovnosti a rozdílnosti* pohlaví. V teorii i v praxi se začala zhodnocovat specificky ženská perspektiva, mj. i v souvislosti se zhodnocováním „*žitého světa*“ (Lebenswelt, life world) či *každodenního života* (Alltagsleben, everyday life). Ženská zkušenost, ženské vnímání či mravní postoje ztrácejí stigma méněcennosti. Teprve tímto se rozrušují také uvedené konotace veřejné a soukromé sféry, stejně jako nerovné hodnocení lidských činností. *Zachování života* začíná mít větší cenu než boj, obsah pojmů transcendence a imanence se mění.

Mohlo by se zdát, že u nás tomuto trendu odpovídá zdůrazňování role matky a významu rodiny, které je po roce 1989 výrazně slyšet v masmédiích, tato rétorika se však neopírá o kulturní proces, který proběhl na Západě. Realitě odpovídá spíše vzestup hodnot spojených s *veřejným úspěchem*: výkonu, veřejné prestiže. Konotace veřejné a soukromé sféry se příliš nezměnily a tlak na obnovení tradiční dělby rolí podle pohlaví je tedy problematický.

Zde je zřejmě na místě předejít nedorozumění. Nejde mi o zpochybňování humanizujícího potenciálu dobré rodiny ani kulturou rozvinuté dispozice k plnění rodinné role u žen. Je však zarážející, jak málo se naše společenské vědy zajímají o *podmínky reálného naplnění* funkcí očekávaných od rodiny. Zdá se, že konzervativní deklarace stejně jako postmoderní adorace ženské morální převahy jsou záležitostí intelektuální elity, a to jen její určité části. Převážná část populace se zmitá mezi snem o harmonické rodině a realitou mimořádně vysoké, dobrovolné i ekonomickým tlakem vynucené zaměstnanosti žen. Povinností sociálních věd pak ovšem je hledat odpověď na kantovsky položenou otázku „Jak je fungující rodina možná?“

Vztah rodinné ideologie a reality se ovšem netýká jen lépe či hůře fungujících rodin. *Normativita rodinného modelu* určuje *normativitu gender rolí* pro ty, kteří v rodině jsou, pro ty, kteří do ní právě vstupují či z ní vystupují, i pro ty, kteří v ní nikdy nepobývají. Možný dostatečně dokládá zcela *menšinový* podíl nukleární rodiny v naší populaci: „Rozhodně nemůžeme tvrdit, že takové uspořádání by dnes u nás bylo většinovým uspo-

³) Habermas přiznává v předmluvě k 18. německému vydání *Strukturwandel der Öffentlichkeit*, že si tuto skutečnost sám uvědomil až po více než dvaceti letech od jejího sepsání.

řádáním základní sociální mikrostruktury lidských vztahů, které tvoří bázi naší všednosti, anebo, chceme-li to říci jinak, našeho obvyklého způsobu života v mimopracovním čase. Je častěji ideálem, harmonizovanou vzpomínkou, trvalým cílem našeho snažení než pro všechny platnou realitou“ [Možný 1990: 23]. Co je však obsahem této „vzpomínky“, její iluzi a zároveň tím, oč nám stojí za to se snažit? Možného analýzy vedou od sociologie směrem k psychologii, se zaměřením zejména na jeden z obsahů ideálního pojmu rodiny coby sídla lásky pojaté jako monogamní vztah. Moje úvahy vedou směrem opačným, k *politickofilozofickým souvislostem rodinné normativity*.

Posun v obsahu pojmů „soukromé“ a „veřejné“ v moderní společnosti

Obsah a funkce lidských aktivit v soukromé a veřejné sféře se v moderní společnosti od antické výrazně liší. Posun v charakteru *veřejné sféry* je podle Arendtové základním určením *společnosti* v pravém slova smyslu, za niž Arendtová považuje pouze společnost moderní. „Prostor společnosti vznikl, když vnitřní domácnost s příslušnými činnostmi, starostmi a organizačními formami vystoupila ze tmy domu do plného světla veřejné politické oblasti. Tím se nejen setřela linie mezi soukromými a veřejným záležitostmi, ale také smysl těchto pojmů a význam, který měla každá z těchto sfér pro život jedince jako soukromého člověka a jako občana společenství, se změnil až k nepoznání“ [Arendt 1960: 38].

Nepopírá to vše, co bylo o vztahu mezi soukromým a veřejným v moderní demokracii dosud řečeno? Nikoli, neboť s tím, jak se veřejný prostor naplnil novými funkcemi, naplnil se jimi i prostor soukromý. Pozoruhodné je právě to, že se navzdory zásadní změně „náplně“ těchto sfér opakuje aténský model *vztahu* mezi nimi, tj. závislosti veřejné na soukromé jako *ukotvení* veřejné „svobody“, takže se nabízí otázka, do jaké míry je tento vztah strukturní podmínkou demokracie vůbec.

Do veřejné politické oblasti se podle Arendtové přesunuly aktivity, které označila pojmy *labour* a *work*, není to tedy již výsostná oblast politické *action*. O tu právě Arendtové jde – obává se, že s objevením fenoménu *sociálního* je v moderní společnosti ohroženo *politické* v jeho klasické představě svobodného styku autonomních a jedinečných individuí, účastníků se společného lidského světa. Právě v tomto smyslu se podle Arendtové *setřela* ostrá hranice mezi soukromým a veřejným: do záležitostí politických se vmísily, vedle *jednání*, také záležitosti *produkce* a *reprodukce*. Pregnantně je to vyjádřeno v její definici (moderní) společnosti: „Společnost je forma soužití, v níž závislost člověka na druhých v zájmu života samého a nic jiného nabývá veřejného významu, a kde v důsledku toho se ty činnosti, jež slouží k pouhému zachování života, nejen ve veřejnosti objevují, ale je jim dovoleno určovat fyziognomii veřejného prostoru“ [Ibid.: 47]. To vede podle ní k faktické devalvaci politického jednání, a tedy veřejné sféry jako takové.

Zároveň s tím přinesl podle Arendtové novověký individualismus enormní *obohacení soukromé sféry*. „Pro nás znamená soukromé sféru *intimity*, jaká je v řecké antice neznámá a kterou můžeme v náznacích vystopovat až do pozdní římské doby, ale která ve své bohatosti a mnohotvárnosti neměla obdobu v žádné době před novověkem“ [Ibid.: 38]. Pro charakter soukromého v novověku je pak podle Arendtové rozhodující to, že se historicky objevilo jako protiklad ke *společenskému* a nikoli k *politickému*, a z toho také pramení jeho hlavní funkce: zaručovat *intimitu*. Je proto také v užším a podstatnějším vztahu ke *společenskému* než k *politickému* [Ibid.: 39]. Jestliže *společenské* je narozdíl od *politického* určováno především aktivitou ekonomickou, role soukromého se týká

spíše dvou poloh existence moderního „soukromého člověka“: jako vlastníka a jako člověka vůbec.

Habermas, který analyzoval vydělení veřejné a soukromé sféry z tradiční feudální společnosti, rozlišuje dvě oblasti veřejné sféry a dvě roviny soukromého života. Rozlišuje *veřejnou správu*, která se vydělila z tradičních mocenských struktur (v počátcích chápánou jako vrchnost) a *buržoazní veřejnost*, občanskou společnost vznikající zdola. Ta se však skládá ze *soukromých*, samostatně hospodařících osob, jejichž činnost je nicméně veřejně relevantní – a také z vrstvy vzdělanců (Bildungsbürger). Jejich průnik představuje *politickou veřejnost*, zbývá pak na jednom konci politika jako taková a na druhém pouhé ekonomické chování. Jedná se zde tedy rovněž o rozlišování politického a společenského podobně jako u Arendtové. Vlastní linie mezi soukromou sférou a veřejností pak podle Habermase probíhá „středem domu“. Soukromá sféra je místem, kde si vlastník potvrzuje svou nezávislost ještě i na trhu, nezávislost sebe jako „člověka“ na své roli *vlastníka*.

Soukromou institucí, která má podle Arendtové „zaručovat intimitu“ a podle Habermase vytvářet pocit nezávislosti „člověka“, je rodina. Je tedy třeba rozlišovat pojem soukromého v ekonomickém smyslu soukromého podnikání a v užším smyslu intimního života, jemuž vládla *normativita buržoazní rodiny*. Model buržoazní rodiny má specifické rysy. Vnitřní prostor patriarchální malé rodiny je „místem psychologické emancipace, která odpovídá emancipaci politickoekonomické“ [Habermas 1993: 110]. Nejen to: je také místem utváření buržoazní kultury a mravů. Buržoazní rodina stojí na určité *ideologii* – neboť staví na iluzi *nezávislosti*, tj. na popření svého ekonomického původu a funkcí. Zároveň však ji lze podle Habermase pochopit, jen pokud si uvědomíme, že není ideologií skrznastrz, že byla a je také významnou *realitou*.

Ideologii buržoazní rodiny charakterizují tři základní rysy: *dobrovolnost* (zdá se být zakládána svobodně a udržována bez donucení), *společenství lásky*, a *vzdělání* (má zde docházet k rozvoji schopnosti oproštěnému od účelovosti). Tyto tři momenty se spojují v jeden pojem *humanity*, pravého lidství [Habermas 1993: 111]. Tato představa podle Habermase koliduje s realitou především v tom, že nejenže není vyjmutá ze společenských tlaků, ale je institucí vyplývající z *nutnosti* (nikoli dobrovolnosti). Plní přesně vymezenou roli v procesu zhodnocování kapitálu tím, že jakožto genealogická souvislost zaručuje osobní kontinuitu umožňující jeho akumulaci, ale především slouží jako „agentura společnosti“ onomu složitému zprostředkování, které „při zdání svobody přece jen zajišťuje přísné dodržování společensky nezbytných požadavků“ [Ibid.: 111].

Zde je jádro sofistikovaného vztahu mezi svobodou a nutností v moderní společnosti, vztahu, který jde opět po linii soukromého a veřejného a který je bytostně „gendered“, neboli opakem vztahu pohlavně neutrálního. Neboť tím, kdo má zajišťovat „přísné dodržování společensky nezbytných požadavků“, dbát na kultivaci rodinné intimity a tím umožňovat ono „zdání svobody“, je žena. Nejde o nutnost ledajakou. Rodina zde představuje jediný nástroj *sociální integrace* poté, kdy se rozpadly vazby tradiční společnosti. Společnost založená na styku autonomních individuí je na této její integrační funkci vitálně závislá. Mimořádného významu nabyl rozvoj osobnosti v rodině, rodinná *výchova*. V ní musí být Riesmanův *niterně řízený člověk* naprogramován tak, aby co nejlépe obstál ve veřejném světě a aby byl schopen komunikace.

S ideologií buržoazní rodiny velmi úzce souviselo *určení ženy*. Žena musela být k rodině připoutána. Německá historička Gerhardová dokládá na příkladu německé peda-

gogické literatury, že bylo-li určení ženy ještě na konci osmnáctého století chápáno jako sociální *nutnost*, v polovině devatenáctého století již bylo vnímáno jako ženská *přirozenost*. Cituje např. pedagoga Campeho (Otcovská rada 1789), podle něhož se pravé ženské poslání skládá z „obšťastňující manželky“, „vychovávající matky“ a „představené vnitřního domácího bytí“ [Gerhard 1978: 128]. Campe rozlišuje dvojí určení ženy (Frau): *obecné* (jako člověka) a *zvláštní* (jako Weib). Její obecné určení podle něj žádá pozvedání sebe a druhých cílevědomým vzděláním a zapojením všech sil a schopností, její zvláštní určení však toto obecné opět *ruší*, „vzhledem k jejímu poslání ženy (Weib) a vázanosti pouze na předměty a působnost ležící v hranicích tohoto ženského poslání“. Důležité přitom je, že Campe nechápe toto zvláštní určení ženy ve feudálním smyslu jako privilegium, ale jako „nepříznivý poměr“, jako stav, který je podle „našeho nynějšího pojetí světa považován za *závislý* a vedoucí jak k duševnímu, tak k fyzickému *oslabení*“ [viz Gerhard 1978: 130]. Vnitřní ideologický rozpor je zde explicitní a není patrně náhodou, že čím větší filozof svobody, tím patriarchálnější jeho názor na ženu – Fichte zvláště vynikal.

Demokracie se zde dostává do rozporu se základními premisami svého sebechápání. Tematizace tohoto rozporu dostala název ženská otázka a jeho řešení bylo a je obsahem ženského hnutí. Jak jsem se ale pokusila ukázat, rozpor nebyl pouze ideologický nebo spočívající v pouhém „zpoždění“ individuálního osvobození u žen, ale patřil k samotným podmínkám fungování moderní demokracie, a je tedy mnohem hlubší. Zároveň je neudržitelný. Otázka „jak je možná fungující rodina“ souvisí s odstraněním tohoto rozporu, a nemá smysl klást ji osamoceně, bez tematizace gender vztahů v rodině i ve veřejném životě.

Příkladem toho, jak sociologie rodiny tuto vazbu obchází, je kapitola z učebnicové „Soudobé sociologie“ [Klofáč, Tlustý 1967]. Autory zajímá, jaké „změny v povaze a *funkcích* rodiny přináší *industrializace* a *technický pokrok*“ [Op. cit.: 238] a konstatují, že „empiricky není pochyb, že v procesu industrializace vzrůstá *legální* a skutečná *rovnost* muže a ženy a že ženy mohou přejímat role ve veřejném životě“ [Ibid.: 246]. *Funkcemi* rodiny se rozumějí „úkoly, které rodina jako sociální skupina plní v první řadě pro své členy, nadto však pro společnost jako celek“ [Ibid.: 252]. Představa automatismu těchto procesů je zarážející. Nikde se nesetkáme s náznakem diferencovanějšího chápání pojmu „člen“ rodiny. Ale především, proces industrializace se v tomto výkladu jeví důležitější než proces individualizace. Logice přístupu odpovídá, že ženská emancipace je viděna jako jakýsi nesouvisející proces, který „má také vliv“ na strukturu rodiny. Epistemologický omyl zde podle mého názoru spočívá ve zkratu, jímž je vynechání strukturních proměn, které vliv industrializace na „změny povahy a funkcí rodiny“ zprostředkovávají. Na proměnách vztahu soukromé a veřejné sféry lze naopak sledovat, které funkce rodiny jsou nezbytné a živé, a zároveň i spontánní situaci vývoje gender vztahů ve společnosti obecně, tj. rozpoznávat, jaká mohou být realistická očekávání vůči rodině v závislosti na tom, co lze očekávat od *reálných jedinců* – a od *dané* společnosti.

Buržoazní rodina – stále přijatelný model?

K tomu je třeba uvědomit si, co bylo na prvotním modelu buržoazní rodiny od počátku reálné jen zčásti. Argument osobní autonomie je přirozeně prvořadý. Že žena byla v éře étosu lidských a občanských práv bytostí závislou a podřízenou, že byla vždy závislá na určitém muži (Beauvoirová používá termín „vazalka“) a v této závislosti udržována *veřejným* právem, totiž tím, že neměla práva vlastnická ani občanská (tj. „lidská“), byl stav

neudržitelný sám o sobě. Pro ženu tak byla premisa *dobrovolnosti* vstupu do manželství a setrvání v něm zpochybněna od samého začátku (právo na rozvod bylo jedním z prostředků ženské emancipace). Problematická byla i realita ideje *společenství lásky* v souvislosti s institucí manželské smlouvy, která byla často „sňatkem peněz“, a konečně i iluze *vzdělání*, které má být samo sobě účelem – tomuto ideálu odporovaly potřeby profese.

Habermas demytizuje buržoazní rodinu jako instituci, která tím, že se nevymyká společenským tlakům, není ani s to plnit všechna ideální očekávání: ideál svobody od sociálních požadavků, čisté lásky a vzdělání osobnosti jen pro ni samu. Zároveň však je to zdá se *pouze rodina*, kde je možné se těmto ideálům (snažit) přiblížit, a již tím se její idealita stává také realitou, přece jen v ní jde o „humanitu intimního vztahu lidí jako pouhých lidí pod ochranou rodiny“ [Habermas 1993: 112]. Z vlastní zkušenosti víme, že pokud jde například o protiklad vzdělání osobnosti na jedné a pouhého vyškolení v dovednostech na druhé straně, prvního se jedinci dostává povětšinou jen v rodině.

Rodina byla chápána také jako strážkyně morálky, *institute morální*. Richard Sennett [1992] ukazuje, jak svět dravé veřejné soutěže postupně ztrácí atributy morálního a tyto se stále více váží k rodině. Ve shodě s tím se také pěstuje obraz ženy jako *morální bytosti*. Viděli jsme však, že všechny tyto její ušlechtilé role nebyly společností de facto uznány patrně právě proto, že se odehrávaly v soukromí. Neúprosnost konečného soudu byla dána konotacemi veřejného prostoru transcendence a soukromého prostoru „pouhé“ imanence. U nás je dosud málo známo, že jedna z prvních velkých „feministek“ Wollstonecraftová [1992] nežádala již v roce 1792 nic víc, než aby byla všechna tato humanistická práce ženy uvnitř rodiny společností řádně uznána a oceněna jako rovná veřejné práci muže. Její požadavek začíná být brán opravdu vážně až v posledních asi dvaceti letech, nikoli dosud u nás, přestože máme vzácnou možnost navázat na vlastní teoretickou tradici, resp. na Masaryka, který si byl těchto souvislostí překvapivě jasně vědom.

Co vlastně nebylo zrovnoprávněno? Dva druhy činnosti, oba pro moderní společnost vitálně důležité: *neplacená péče* (zahrnující materiální, výchovnou a citovou funkci) a *placená práce* mimo rodinu, spojená s mocí (mužskou dominancí ve veřejném prostoru i v rodině). Tenze způsobená vnitřním ideologickým rozporem moderní společnosti, která je pravou příčinou tenze mezi rolemi pohlaví, však není jediným samorozkladným prvkem buržoazní rodiny. Je třeba zmínit se o dalších dvou. Za první, ideologičnost buržoazní rodiny tkvěla také v tom, že nukleární rodina byla dříve statisticky ještě méně četná, než je dnes. Normativita rodiny pak zvláště postihovala všechny, kdo v ní *nežili*, více však ženy – ať svobodné či osamělé živitelky dětí, a jejich děti, nemluvč o dětech nemanželských. Vedlo to k větší pauperizaci žen než mužů. Za druhé, není pravda, že od ženy byla očekávána pouze její role humanizační. Neil McKendrick [1974] dokládá, jak se vždy počítalo s jejím *ekonomickým* příspěvkem: v dělnických rodinách přímo s její prací mimo domov, v buržoazních s vedením domácnosti, spočívajícím především v „hospodárnosti“ – šetrnost se ve výčtu ženských „ctností“ uváděla vždy na prvním místě. Podle McKendricka však byla klíčová i její role ve společenské produkci s tím, že uplatnění veřejné ženské práce bylo spojováno pouze s činností rutinní, mechanickou.

K přehlednutí celé situace lze dobře použít kategorie Arendtové. Co lze s jejich pomocí vyvodit? Rozštěpila se kategorie *labour* (práce zajišťující základní úživu). Jako politický úkol úživy populace, tedy úkol sociální, se stala věcí veřejnou. To, co z ní zůstává v prostoru soukromém, je jednak *redukováno* na obnovu rodu (plození a rození),

jednak *rozšířeno* a obohaceno o zajišťování intimity a reprodukci *autonomního* individua (citová a mravní výchova). Reprodukce v soukromém prostoru je úkol ženský. *Produkce* (*zhotovování, work*) byla ze soukromého prostoru rovněž přesunuta do prostoru veřejného a to, co z ní zbylo v soukromém prostoru, nebylo již hospodaření v plném slova smyslu, nýbrž „hospodárnost“. Z účasti na produkci však žena nikdy v dějinách zcela vyloučena nebyla – s výjimkou bohatší vrstvy měšťanských žen a dívek, o jejichž „neužitečném a planém životě“ se toho napsalo nemálo. Nebyla však ani nikdy „homo faber“, „strůjcem“ v pravém slova smyslu, neboť to předpokládá spojení s třetím základním typem lidské činnosti, s politickým *jednáním*. Z aktivity *jednání* (*action*) byly prakticky až do dvacátého století ženy vyloučeny.

Osvícené hlavy vždy viděly zřejmou souvislost mezi touto exkluzí ženy z *jednání* (nikoli z veřejného prostoru vůbec, zde jako pracující již dávno byly), tj. z *veřejnosti politické*, a mezi nedoceněním její významně rozšířené role ve společenské reprodukci. Masaryk vidí možnost naplnění mravního poslání rodiny jako podmíněnou občanskou rovnoprávností ženy, která jí umožní uplatňovat se i v rodině plně „jako člověk“ a kvalitněji tak plnit svou roli výchovnou. Diagnostikoval již také to, co tomuto otevření brání: jsou to na jedné straně konkrétní *pověry*, na druhé takové pojetí *rodičovství*, které zbavuje otce odpovědnosti za (zejména citovou) výchovu: otcovství není podle Masaryka o nic méně „svaté“ než mateřství. Masaryk tím mluví proti hypertrofovanému *mýtu mateřství*, který úzce souvisí s popsanou ideologií buržoazní rodiny. Pokud jde o *pověry*, uvádí na prvním místě *pověru domácnosti*, spočívající v přesvědčení, že si určité věci musí člověk udělat sám doma – žena je zde uměle zaměstnávána víc, než je třeba. Masaryk hovoří o „nerozumné ekonomii sil“. Poukazuje také na skrytý politickoveřejný potenciál žen, který v devatenáctém století, století sociální otázky, vidí v jejich *sociálním úkolu* [Masaryk 1930]. První kolektivní ženské aktivity se také skutečně rozvíjely na poli sociálním v podobě filantropické, vzdělávací, zdravotní a jiné péče o osamělé matky a děti. Masarykův pohled byl dosti ojedinělý. Zdá se, že buržoazní společnost šla v zajištění reprodukční funkce cestou vyloučení ženy z veřejnosti a že tak dlouho zavírala oči před faktem, že tím tuto funkci nepřímou oslabuje, proto, že to byla cesta nejmenšího odporu, neboť pokračující v tradici.

Sexuální smlouva a přechodné období

Feministky mají patrně pravdu, když tvrdí, že patriarchát se v moderní společnosti udržel jednoduše proto, že zejména muži měli na jeho udržení zájem. Již citovaná Patemanová ostře polemizuje s dosavadním hodnocením *společenské smlouvy*: „Smlouva má daleko k tomu, být opakem patriarchátu; smlouva je *prostředkem*, jenž umožnil ustavit moderní patriarchát“ [Pateman 1988: 2]. Patemanová se snaží vnést řád do zmatků kolem pojmu *patriarchát*, s kterým se mimochodem u nás setkáváme na každém kroku. Rozlišuje *patriarchát tradiční, paternální*, a *patriarchát moderní, fraternální*. „Patriarchát přestal být paternální už dávno. Moderní občanská společnost není strukturována prostřednictvím příbuzenských vztahů a mocí otců. V moderním světě jsou ženy podřazeny mužům *jako mužům*, neboli mužům jakožto bratrstvu. Po politické porážce otce (vladaře) nastupuje prvotní smlouva a vytváří moderní *fraternální patriarchát*“ [zdůraznění Pateman – Ibid.: 3]. Označení *prvotní (original)*, *manželská (conjugal)* či *sexuální smlouva* jsou synonymická.

Patemanové koncepcí sexuální smlouvy jako prvotní nabízí skutečně jisté vysvětlení „klasického“ charakteru instituce buržoazní rodiny a zdá se potvrzovat naši tezi, že

příčinou rozkladné tenze uvnitř buržoazní rodiny je reprodukce konotací soukromé a veřejné sféry v moderní společnosti, kde je vlastně anachronická. Lze to shrnout takto: tyto konotace *konstruovaly* nesymetrické zhodnocení soukromé a veřejné sféry v moderní demokracii, ale samy zjevně *vycházely* z nesymetrického zhodnocení těch, jichž byly tyto sféry doménou, tj. ze *zděděného* (zejm. nábožensky založeného) *hierarchického vztahu mezi mužem a ženou*. Obecná (ženská) moudrost na to ostatně nesčetněkrát poukázala: kdyby muži rodili, byla by z toho největší záležitost lidstva. Chci říci, že platí-li, že vyloučení žen z politické veřejnosti konzervuje ideál buržoazní rodiny *v jeho problematičnosti*, platí také obráceně, že tento ideál se reprodukuje přímo úměrně tomu, jaký je společenský obraz muže a ženy a jejich vztahu.

Dilema zachraňování rodiny a plného otevření veřejného prostoru ženám bylo vždy dilema nepravé, u nás však právě nyní oživované. Je patrně na místě ujasnit si pojmy: záchrana rodiny pomocí záchrany ženy před veřejností není stanovisko *konzervativní*, nýbrž *reakční* v plném významu toho slova. Za konzervativní v pozitivním smyslu považují cestu *humanizace* a *kultivace* gender vztahů v prostoru soukromém i veřejném, která nepochybně předpokládá delší kulturní sedimentaci.

Nepravé řešení nepravého dilematu má v naší společnosti (a patrně ve všech postkomunistických) svůj tristní modus. Ženy jsou ochraňovány především před veřejností politickou, avšak naprosto ne před prací mimo domov. Tím vše, co má tvořit ušlechtilou stránku jejich rodinné funkce, je drasticky omezeno v důsledku jejich rodinné funkce ekonomické. Představa ženy politicky činné třeba právě za tím účelem, aby přispěla k osvobození a lepšímu naplnění *reprodukčního* poslání ženy v rodině, není u nás zatím běžnou součástí sociologické imaginace.

Hodnot, k jejichž kultivaci má ze všech společenských institucí nejbližší rodina, se nemůžeme a nechceme vzdát. Typ lásky, jaký se *může* rozvinout v rodině, typ vzdělání, utváření (mravní) osobnosti, jakého se jedinci *může* nejlépe dostat v rodině, jsou bezpochyby ty hodnoty, pro něž na buržoazním ideálu rodiny právem lpíme. Její fungování však předpokládá, že se za prvé, zbaví svých anachronických patriarchálních prvků (krok negace) a za druhé, je nahradí novým typem rodičovské autority (pozitivní překonání patriarchálního modelu). Třetí podmínkou je, aby společnost realističtěji posuzovala, které funkce (a jedince) instituce dnešní rodiny nepokrývá.

Podle Horkheimera se v tomto ohledu nacházíme *v přechodné fázi*, jejíž závažnost a obtížnost spočívá v tom, že rodina jakoby již není schopna poskytovat dostatek péče a lásky a společnost nemá dost zájmu ani prostředků k tomu, aby je ve výchově mládeže alespoň částečně substituovala [Horkheimer 1988: 211-212]. Zopakujme, že osudové zanedbání tohoto zájmu je historickým důsledkem podcenění *péče* jako vitální společenské aktivity. Z důvodů, které jsme zmínili, tj. menšinovosti nukleární rodiny a její časté nespolehlivosti, kterým je třeba se podívat do tváře, vidí Horkheimer nezbytnost doplňovat a nahrazovat slabou rodinnou solidaritu novým typem *společenské solidarity*. V pojmech soukromého a veřejného to znamená, že část funkcí *soukromé* sféry v moderní (demokratické) společnosti musí *veřejnost* vzít za své, a to třemi základními způsoby: 1. doceněním ženské soukromé práce, specificky ženské „zdatnosti“; 2. převzetím části odpovědnosti za péči, zejména o závislé členy společnosti; 3. kultivací společenské solidarity. Horkheimer to vyjadřuje takto: „problém je nyní v tom, že v tomto okamžiku žijeme v mezistádiu a že je na jedné straně ohrožena rodina, protože doba feudální i doba podnikatelů minula, že však na druhé straně společnost *ještě* není zařízena tak, jak zařízena být musí, aby ji jednotlivec skutečně miloval“ [Ibid.: 215-216].

Sotva lze pregnantněji vyjádřit problém *sociální integrace* jako problém nikoli stojící a padající s rodinou, ale ležící někde *mezi* rodinou a společností. Shrnuto, nutná korekce ideologie spočívá v tom, že se poslání rodiny oddělí od její patriarchální formy, na kterou je třeba pohlížet jako na historicky přechodnou formu. S tím ovšem souvisí i korekce konotací veřejné a soukromé sféry a umožnění jejich průchodnosti v obou směrech – jen ta může rozvolnit to, co Patemanová nazvala „fraternálním patriarchátem“.

Tímto směrem se ubírá interní feministická diskuse okolo již zmíněného hesla „osobní je politické“. Dlužno podotknout, že jeho interpretace představují velmi širokou škálu teoreticko-praktických postojů. Společným smyslem tohoto hesla je posunout politickou pozornost ke sféře *každodenního života* a tím *rozšířit obsah demokracie*. „Je-li redefinována politika, je redefinována také demokracie“ [Phillips 1993: 95]. Phillipsová klade otazník před ty feministické tendence, které osobní a politické zcela identifikují. Za plodnější považuje ptát se, zda přílišná asimilace osobního a politického neohrožuje to, co je na soukromém životě *pozitivní*, a reprodukuje stanovisko Elshtainové [1981], která přichází s distinkcí mezi veřejným a soukromým, spočívající na odlišnosti *aktivit*. Podle ní to není tak, že politika existuje „tam venku“, v rozpoznatelném prostoru, ale že některé věci, které děláme, jsou politické, a jiné nejsou [cit. dle Phillips 1993: 105]. Argument Elshtainové je oboustranně podstatný. Ví, že ztotožní-li se zcela osobní a politické, vystavujeme se dvojímu riziku: jednak tomu, že uvěříme, že naše životy je možné *udělat perfektní*, a jednak tomu, že budeme na druhé straně delegovat svou odpovědnost za to, aby takové pokud možno byly. Na druhé straně ví, že „dokud budou zdánlivě intimní vztahy mezi muži a ženami (nebo rodiči a dětmi) strukturovány státní regulací, ekonomickými podmínkami a patriarchální mocí, pak budou tyto vztahy již politizovány, ať chceme nebo nechceme“ [Phillips 1993: 106]. Elshtainovou uvádím záměrně jako příklad spojení feministického a konzervativního přístupu, který považuji za použitelný i pro českou situaci.

Poznámka k české situaci

Uvedená pojmová síť umožňuje analýzu řady fenoménů české společnosti, ba co víc, umožňuje po mém soudu porozumět některým jejím zvláštnostem. Bez ohledu na to, jak dalece jsou naše *specifika* výrazná, je nutné je určit a tím se vyhnout neadekvátní aplikaci řady analytických nástrojů. Dosud k tomu chybí podklady historické, a zvláště pak historicko-sociologické. Přesto chci alespoň naznačit, v jakých směrech lze česká specifika pojmových dvojic soukromé-veřejné, ženy-muži a rodina-společnost hledat.

První směr pohledu vede k historii zrodu *moderní české společnosti* v devatenáctém a na začátku dvacátého století. Práce amerických slavistů posledního desetiletí docházejí k pozoruhodným závěrům, neboť se všechny shodují v tom, že česká veřejnost byla na svou dobu mimořádně nakloněna ženské emancipaci, ba troufají si dokonce na tvrzení, že zde byl nápadně slabý „patriarchát“. Příčinu této zvláštnosti vidí v *souběhu* a jistě *kooperaci* mezi českým ženským hnutím a hnutím národně obrozenecským. Mé vlastní bádání potvrzuje, že se v české literatuře kupříkladu nesetkáme s tak „patriarchální“ ideologií rodiny jako třeba v německé. Rovněž veřejný prostor, a to i politický, byl českým ženám relativně velmi otevřený. Zdá se, že můžeme v postoji k otázkám genderu u nás hovořit o jakési nepřerušené *kontinuitě liberalistické tradice*, k níž v jistém smyslu počítám i komunistickou éru [srv. Havelková 1994].

Druhý směr analýz je vzhledem k dnešní situaci klíčový. Analýza soukromé a veřejné sféry v *komunistické* éře ukazuje zcela fundamentální *proměnu obsahů a funkcí*

těchto sfér, činností v nich vykonávaných i jejich společenského hodnocení a tedy i řadu konotací veřejné i soukromé sféry odlišných od těch, které jsem jako typické uvedla pro moderní (demokratickou) společnost – se všemi důsledky pro pojmový zmatek, jehož jsme svědky [bližší k tomu Havelková 1992, 1993a a 1993b]. Souhlasím s Možným [1991], že společnost tohoto období představovala amalgam moderních a předmoderních sociálních forem, vztahy rodinné a vztahy gender z toho nevymáje. Nesouhlasím s ním však v tom, že patriarchát vůbec zde zacházel na úbytě [Možný 1990]. Ve smyslu otcovské autority nepochybně ano, a v tomto smyslu také rodina u nás prošla jakousi „modernizací“ bez feminismu. Ve smyslu Patemanové fraternalního patriarchátu by asi obraz vypadal jinak, a nesvědčí o tom pouze absence žen v politice.

Pokud jde o třetí směr, současnou *transformující* se společnost, je pro ni charakteristický *empirický rozpor* mezi hodnotou *rodiny* a hodnotou, kterou má pro ženy *práce mimo domov*. O těchto otázkách dvojnásob platí to, co platí obecně o sociální transformaci: jsou hlubší, složitější, a také skrytější. Fakt, že naše cesta ženské emancipace a s ní spojené modernizace rodinných vztahů vedla v první řadě přes *finanční nezávislost* žen, činí tuto modernizaci příliš jednostrannou a partnerskou kulturu dosti křehkou: mám podezření, že ženy se u nás bojí vzdát svého zaměstnání *také* proto, že se bojí, že by jejich finanční *závislost* neunesli ani jejich muži, ani ony samy, že by se obnovil institut hlavy rodiny v nějaké tragikomické podobě. Můžeme tak uzavřít paradoxem, že renesanci kulturní role ženy v rodině možná víc než co jiného brání nízká genderová kultura – to, že naše společnost je připravena plně respektovat ženu *jako ženu*, není totiž ani trochu jisté.

Závěrem

Vztah mezi soukromou a veřejnou sférou v moderní společnosti je ve stati ukázán jako otevřený proces. V jeho analýze jsem se zaměřila především na jeho genderovou dimenzi, která tento vztah do značné míry determinovala, aby jím byla dále reprodukována. Z noetického hlediska slouží tato analýza jako chybějící článek u nás víceméně separátně řešených otázek rodiny a problémů gender. Problémy gender však v moderní společnosti úzce souvisejí s problémy *procesu individualizace*, tj. modelu sociální integrace moderního typu. Heuristický potenciál provedených analýz proto problematiku gender přirozeně přesahuje, a je po mém soudu vysoce aktuální zvláště v transformující se společnosti, jako je naše, kde probíhá jakási repetice procesu individualizace.

HANA HAVELKOVÁ absolvovala sociologii na FF Masarykovy univerzity v Brně prací Kritika osvícenského racionalismu ve frankfurtské sociálněvědní škole. Působila na Filozofickém ústavu ČSAV, v Evropském středisku pro výchovu k lidským právům, v současné době přednáší na Institutu základů vzdělanosti Univerzity Karlovy etiku a teorii společnosti. Publikovala řadu statí z etiky a feministické politické filozofie, nejnověji Feministická teorie a česká zkušenost (Transit 9, 1995), vydala sborník Lidská práva, ženy a společnost (ESVLP 1992), připravuje k vydání sborník Existuje středoevropský model manželství a rodiny?

Literatura

- Arendt, H. 1960. *Vita activa oder Vom tätigen Leben*. München: R. Piper and Co Verlag.
Arendtová, H. 1994. *Krise kultury*. Praha: Mladá fronta.
Beauvoirová, S. 1966. *Druhé pohlaví*. Praha: Orbis.
Elshtain, J. B. 1981. *Public Man, Private Woman. Women in Social and Political Thought*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Gerhard, U. 1978. *Verhältnisse und Vehinderungen. Frauenarbeit, Familie und Rechte der Frauen im 19. Jahrhundert. Mit Dokumenten.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Habermas, J. 1993. *Strukturwandel der Öffentlichkeit: Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft.* Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Havelková, H. 1992. „Demokracie pro muže a pro ženy. Filozofická reflexe.“ In *Lidská práva, ženy a společnost*, ed. H. Havelková. Praha: ESVLP.
- Havelková, H. 1993a. „A Few Pre-Feminist Thoughts.“ In *Gender Politics and Post-Communism: Reflections from Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ed. by Nanette Funk and Magda Mueller. New York/London: Routledge, Chapman and Hall, Inc.
- Havelková, H. 1993b. „Patriarchy‘ in Czech Society.“ *Hypatia* 8: 89-96.
- Havelková, H. 1994. *Tradice české ženské otázky konstruovaná a konstruující.* Symposium „Existuje středoevropský model manželství a rodiny?“ Praha 24.-25. 11. 1994 (připravováno k tištěné publikaci).
- Horkheimer, M. 1988. „Ehe und Familie in der Krise?“ (Gespräch mit Otmar Hersche). In *M. Horkheimer Gesammelte Schriften Bd. 15: Nachgelassene Schriften 1949-1972.* Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Klofáč, J., V. Tlustý 1967. *Soudobá sociologie II. Teorie průmyslových společností.* Praha: Svoboda.
- Masaryk, T. G. 1930. „Moderní názor na ženu.“ Pp. 61-97 in *Masaryk a ženy*, ed. F. Plamínková. Praha: Ženská národní rada.
- McKendrick, N. 1974. „Home Demand and Economic Growth: A New View of the Role of Women and Children in the Industrial Revolution.“ Pp. 152-207 in *Historical Perspectives. Studies in English Thought and Society in Honour of J. H. Plumb*, ed. by N. McKendrick. London: Europa Publications.
- Možný, I. 1990. *Moderní rodina. (Mýty a skutečnosti).* Brno: Blok.
- Možný, I. 1991. *Proč tak snadno...* Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Pateman, C. 1988. *The Sexual Contract.* Cambridge (UK): Polity Press.
- Phillips, A. 1993. *Democracy and Difference.* Oxford: Polity Press.
- Sennett, R. 1992. *The Fall of Public Man.* New York/London: W. W. Norton a comp.
- Wollstonecraft, M. 1992. *A Vindication of the Rights of Woman.* London: Penguin Books.

Summary

In this paper it is argued that standard analyses of certain institutions located within the public or private spheres (for instance the family on one side and/or the state on the other) cannot fully probe the relationship between the spheres themselves. The argument is that in both Athenian and the modern democracy, certain connotations were associated with the private and public. A historical continuity of dual connotations connected with these spheres is documented, starting with Arendt's conception of human activities and her interpretation of the public as the realm of freedom and the private as the realm of necessity, moving from her and Habermas's view of the changes in the content of public and private in modern society to end with de Beauvoir's concepts of transcendence and immanence.

The relation between the public and private spheres was never gender neutral. Historically, the dual connotations have always been bound to gender duality. Yet this contribution shows how these connotations construct the gender roles and how the social understanding of gender roles in return affects a society's public-private structure. Without analysis of these two processes, which reveal the relationship between the private and the public as an open and dynamic process, processes of changes in individual, family and the society cannot be understood.

Since, in Czech society, the normativity of the bourgeois family has prevailed, the author analyses the function of the family and the function of the family ideology within the capitalist

society, documenting how, in modern society, the public sphere has been vitally dependent on the very concrete functioning of the private sphere, ensured above all by the family. This family model required a certain model of the woman's role, stipulating her exclusion from the public sphere, especially from the political public. The gender role is created by the character and mutual dependence of the two spheres. Simultaneously, the character of the spheres has been constructed according to traditional perceptions of men and women. Hence, the roots of gender tensions in modern society can be interpreted in relation to the combination of modern society's vital functional needs and the inherited traditional understanding of gender differences.

It is therefore important first to separate the insubstitutable function of the family in the modern society from women's activities which are not necessarily connected with the fulfilment of these roles, i.e. to unravel the family myths (Masaryk's attempt is made reference to here), secondly, to re-evaluate the role of family care and education as a vital social activity, thus changing the traditional connotations of private and public spheres, and thirdly, to ensure that those vital functions are taken over by the society in cases where they cannot be performed by the family. Horkheimer's views that contemporary society finds itself in a stage of transition with respect to the relation between the family and the society, is presented in this connection.

As to the feminist contribution to the theoretical analysis of these problems, two points are stressed: Pateman's analysis of gender understanding through her concept of the sexual contract, and the feminist discussion of the thesis „personal is political“ and how it is to be understood. The point is that only certain personal and private activities are political, hence the private space need not be opened and politicised entirely. Therefore, all parts of the conceptual network, connotations of the private and public spheres and the content of their spaces, the understanding of the sexes, changing functions and activities of the spheres and people are at stake.

Since under the communist regime, both the functions and the connotations of the private and the public had dramatically changed, this conceptual network can bring a new dimension to the analysis of the present transformation of Czech society, as compared to Western societies. Moreover, the transformation is being pursued under the rather rigid presumption of the family's position within society and relies upon it, whereas in reality, there is a striking contradiction between the ideology of family and the extreme employment of women.

Hodnotový svět žen a jeho paradoxy

ALENA VODÁKOVÁ*

Sociologický ústav AV ČR, Praha

The Women's World of Values and its Paradoxes

Abstract: The paper is based on the hypothetical idea of a relatively autonomous „women's“ world singled out of the „people's world“, which, in contrast to the „men's world“, is historically and actually specifiable. The women's world has its own marked cultural dimension, filled with its own value preferences. The historical continuity of these preferences is identifiable even in the imperfect empirical basis of present Czech sociological research. While the first part of the paper seeks to characterise the roots of the world of women's values on a general plane, the second part endeavours to identify its traces in the present day. Both parts arrive at certain paradoxical conclusions or, to be exact, uncover problems the reconciliation of which is based on such „complementary worlds“ as the family.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 39-47)

Předpoklad vlastního světa, ať už pojem „svět“ chápeme jakkoli (v rovině existence, konání, myšlení, prožívání) a vážeme jej ke komukoli (k jednotlivci, ke skupině nebo k prostředí), je představou určité vztahové sítě, struktury a rámce, něčeho, v čem se pohybujeme a co má vlastní řád a specifickou, i když třeba těžko postižitelnou atmosféru. Každý svět je více méně svébytnou entitou, i když nemusí být uzavřený a nezávislý na jiných světech. Patřit do určitého světa, být jeho součástí má předech zakotvenosti a spoluzodpovědnosti, který může a nemusí být příliš patrný a který nevylučuje účast v jiných světech. Slabé či silné kontury nějakého světa nejsou dány jeho rozsahem, tím, kdo všechno a co všechno jej tvoří, ale tím, jak intenzivně je vnímán. Vyšší míra všeobecnosti tohoto vnímání přitahuje pozornost a vzbuzuje potřebu reflexe a sebereflexe. Tyto reakce potvrzují existenci toho kterého světa – a pokud je to příliš odvážné tvrzení, tak lze alespoň říci, že potvrzují jeho možnou existenci, která se projevuje v jistých danostech a souvislostech. Nicméně na předpoklad takového vlastního světa se lze dívat také jenom jako na konstrukci, inspirovanou společným prožitkem či prožitkem něčeho společného.¹

Řečené platí i o „světě žen“. Už vyslovení tohoto pojmu implikuje chápání, vnímání „žen“ jako specifické skupiny, která si vytváří, konstruuje vlastní „svět“ ve výše uvedeném smyslu. Je nesporné, že ten svět je mnohodimenzionální a že k němu lze přistupovat z různých perspektiv.

Chceme-li tedy zkoumat hypotetický svět žen, musíme nejdříve zvolit úhel pohledu, rovinu, kterou se budeme zabývat. Z daného hlediska, ve zvoleném řezu pak můžeme hledat specifické, vydělující rysy a momenty spoluvytvářející kontury ženského

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ing. Alena Vodáková, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. 24 22 09 79, l. 251.

¹) Uvedené pojetí jen velmi volně koresponduje s různými koncepcemi „světa“, včetně Luhmannovy koncepce *Umweltu* [1984] a Patočkovy koncepce přirozeného světa.

světa, můžeme pátrat po jeho historickém zakotvení, dobových peripetiích a pokusit se vystihnout jeho současnou podobu. Na této cestě nezbytně narazíme na problémové okamžiky, na slabá a rozporná místa, která zpochybňují svébytnost světa žen. K diskusi se pravděpodobně nabídne míra jeho otevřenosti či uzavřenosti, vnutí se jí pokusy celý tento svět opustit, eliminovat, redefinovat – vyjeví se jeho paradoxy.

Naznačenou cestou zkoumání se bude ve svém úzkém prostoru a se skromným vybavením empirickými poznatky ubírat tento článek.

Utváření a přetváření světa žen

Zajímá nás především sociální rovina světa žen a hledáme její určující duchovní či kulturní složku, aniž popíráme, že v rovině psychologické, ekonomické, případně jiné se rovněž vyskytují určující složky. Jak bylo řečeno, svět žen, ať je vnímán jakkoli silně či slabě, je bezesporu mnohodimenzionální, což lze chápat i tak, že se rozpadá v parciální světy.

Sociálně-kulturní svět žen je víceméně samostatnou vztahovou entitou, vydělenou z širší entity téhož řádu, kterou je „svět lidí“, a definující se vůči jiné entitě na stejné úrovni, kterou je „svět mužů“. Podstatné je, že svět mužů a svět žen společně naplňují svět lidí, společně nesou odpovědnost za jeho trvání, za jeho podobu, vývoj. Podle prastarých okultních představ jsou muž a žena zobrazením dvou aspektů téhož bytí, jsou dvěma protikladnými principy, póly. V běžném životě se jejich světy nevyskytují v čisté podobě, nemají ostré kontury, vzájemně se prolínají a vytvářejí společné mikrosvěty. Typickou sférou prolnutí a základním společným mikrosvětlem muže a ženy je rodina. V ní se naplňuje komplementarita obou světů a utvářejí se základy lidské kultury.

Existují ale i relativně čisté sociální formy vydělení a oddělení světů žen a mužů, v nichž oba krystalizují do specifických podob, posilují v nich svoji svébytnost, svůj význam.

V našem kulturním kontextu se přirozeným způsobem a ve značné míře autonomizoval takto zejména svět mužů (počínaje skupinami lovců a bojovníků přes řemeslnické cechy a malířské akademie až po slévárny ocele a novodobé hospody a parlamenty), zatímco vydělené světy žen (od ženských klášterů přes dívčí gymnázia a ženské dobročinné spolky po textilní továrny) působily vždycky exkluzivně a nepřirozeně. Došlo k strukturální asymetrii uvnitř světa lidí, která je provázena větším vlivem světa mužů ve srovnání se světem žen. Dominance mužů jako představitelů silnějšího, samostatnějšího a zároveň vlivnějšího světa se prosadila i na půdě rodiny, která je organizačně spíše doménou ženy a často i jejím jediným světem. Tato strukturální a mocenská asymetrie je pro náš kulturní a civilizační okruh typická, ale v řadě přírodních národů neexistuje. V jejich společnostech se vydělují ve stejné míře a na podobné bázi (profesní, společenské, magické) mužské a ženské světy, které uplatňují stejnou míru vlivu na rozhodování o celé komunitě (platí to např. o původní společnosti Papuánců na Nové Guinei²).

Díky odpovídající náboženské ideologii byl náš asymetrický mocenský model dlouho zcela funkční. Ženy akceptovaly mužskou dominanci a soustředily se na to, aby jejich role v mužském světě byla příjemná nebo alespoň přijatelná. Svou „moc“ posunuly do symbolů (krásy, něhy, mateřství, milosrdenství apod.) a své společenské aspirace realizovaly prostřednictvím mužů. Ochranu směnily za poslušnost a svůj vnitřní svět zaha-

²) Viz např. závěry švýcarské antropoložky Florence Weissové, která strávila mnoho let studiem této společnosti [Anketa... 1994].

lily rouškou tajemství. Gertruda von le Fort [1990] vysvětluje v duchu křesťanské tradice, že žena se vlastně vzdala svého vlastního vnitřního světa: „... kdekoliv je žena v hloubi nitra sama sebou, není sama sebou, oddává se“. Zároveň ale píše: „... ženinou věcí je v první řadě všechno, co je malé, nepatrné, všechno, co patří do sféry lásky, dobroty, slitování, opatrování a chránění, tedy všechno, co je vlastně skryté a na světě zpravidla zrazené.“ Jako by žena uvnitř tvrdého a halasného světa mužů, který si činí veřejně nároky na celý lidský svět, vytvářela jiný, subtilnější svět, ve kterém vládnou jiné hodnoty a jehož význam není poměřován sociálním, ale duchovním vlivem. Ortega y Gasset [1936] dokonce ještě ve 20. století píše: „Povoláním ženy, když není ničím jiným než ženou, jest: být konkrétním ideálem, kouzlem, iluzí muže. Ničím více, ničím méně.“ A dále: „Ani věřit se nechce, že jsou na světě lidé tak zaslepení, aby se domnívali, že žena může zrovna tak jako kouzelnou mocí vábné iluze mít na dějiny vliv volebním právem a doktorským titulem.“

Mužský a ženský svět se z tohoto tradičního pohledu pak nejeví jako světy stejného řádu, ale světy hierarchicky uspořádané s opačným znaménkem ve sféře sociální a duchovní. Skrytá síla duchovního světa žen vychází ovšem občas najevo a je veřejně akceptována i ve sféře sociální. Příkladem je uznání a přexponování mariánského kultu, rytířské mravy středověkých mužů, jejichž stopy se táhnou do dneška, a jejich revitalizace v období romantismu.

Na bázi křesťanské doktríny se tedy vyvinuly poněkud odlišné hodnotové systémy mužské a ženské, které zasahovaly rozdílným způsobem do vnějšího sociálního světa a vytvářely jiný typ genderové komplementarity než třeba papuánská společnost. Řečeno jiným jazykem, prostřednictvím náboženství došlo ke specifické „dohodě“ o účasti mužů a žen na sociálním a duchovním životě, jejíž součástí byla nestejná kritéria hodnocení jejich chování.

Tento konsensus ale nevydržel. Ať z ekonomického přinucení, nebo z oslabení vlivu náboženských zásad začaly ženy v intencích proklamací Francouzské revoluce o sociální rovnosti chápat své postavení jako nerovnoprávné. Začaly vnímat asymetrii sociálních struktur a postupně své aspirace přenášet do mimorodinné sociální roviny života, která byla dříve doménou mužů. Vzniklo hnutí s vlastní ideologií, protestními a nátlakovými akcemi – prostě se vším, co k hnutí patří. Jeho cílem bylo a je vytváření tlaku na vyrovnání asymetrie v genderové struktuře. Objevily se dvě tendence, dvě cesty: za první, pronikání žen do světa mužů a narušování jeho „čistoty“ i neotřesitelné mocenské pozice a za druhé, autonomizace vlastního světa žen a zvětšení jeho váhy ve světě lidí. V principu to jsou velmi odlišné cesty. První, typická pro tradiční feminismus, je obětováním ženského světa za cenu přijetí do světa mužů. Druhá, objevující se v podobě modernějšího feministického proudu, spočívá naopak ve větší separaci a posilování vlastního světa žen. V praxi se ale obě cesty prolétají a někdy vytvářejí dojem poněkud zmateného počínání. Na jedné straně chtějí ženy zastávat typicky mužské profese a odmítají dokonce ochranu před těžkou nebo noční prací v těhotenství, protože potřebují dokázat sobě nebo světu, že zvládnou to, co muži, na druhé straně vymáhají výhody z titulu svého ženství (kvóty na katedrách i v parlamentech, jiný pracovní režim apod.). Vzhledem ke zmíněné genezi „ženského problému“ či „ženské otázky“ je to ovšem paradox jen zdánlivý. Jde o artikulaci reálných potřeb různých skupin žen, respektive žen v různých životních situacích, nutících je někdy k protikladným hodnotovým důrazům.

Analogicky uvedenému „rozdvojení ženských potřeb“ je i diskriminace žen chápána dvojím způsobem: jako přístup k ženám, jako by byly odlišné od mužů (sexismus) a

jako nerespektování ženských specifik, upírání vlastního světa ženám. Vnitřní paradox této dichotomie spočívá v tom, že ten upíraný svět je samotnými ženami často chápán jako kultivovaná obdoba světa mužů. To je ale jen jeden rozporuplný aspekt specifické situace žen. Druhý, svým způsobem významnější, protože hromadnější aspekt, spočívá v tom, že vstup do mužského světa, odehrávající se převážně po linii zaměstnání, na jedné straně ženy obohacuje, otevírá jim zájmové a kariérové možnosti, na druhé straně často představuje obrovskou zátěž navíc. Přijetím mužské role v dělbě práce se žena většinou nezbaví své pracovní role v domácnosti nebo její větší části, protože prostě není, kdo by ji převzal. Pro dnešní ženu je typický ustavičný pohyb mezi světem zaměstnání a rodiny, přičemž ten první de facto substituuje mužský svět. Paradoxní ovšem je, že velká část žen pracuje ve feminizovaných hospodářských odvětvích, kde z mužského světa zbyl jen model organizace práce nevhodný pro ženy.³

Výpadky, deformace a paradoxy dnes již nesporně masového procesu symetrizování genderové struktury jsou dostatečně známy a stále rozebírány. Konflikt ženské dvourole se stal učebnicovým příkladem aplikace sociologické teorie rolí prakticky ve všech jejích paradigmatických polohách. Málokdo si ale klade otázku, jak je možné, že většina žen svoji složitou situaci nakonec nějak zvládá, dokáže se pohybovat ne v jediné, ale v řadě kontradiktorických světů, byť s jistými obtížemi a zjevnou známkou přetížení.

Rezidua a paradoxy hodnotového světa žen očima současných českých sociologických výzkumů

Konfrontujeme-li položenou otázku s běžnými výsledky výzkumů hodnotových preferencí mužů a žen, napadá nás jediné vysvětlení: Přestože vědomý i nevědomý proces vyrovnávání asymetrie genderové struktury probíhá již dvě stě let a v posledním půlstoletí nebývale akceleroval a nabyl v určitých dimenzích hromadného charakteru, ženy se zcela nevzdaly specifik svého původního hodnotového světa, která se na bázi křesťanské kultury stabilizovala dlouhá staletí předtím a která v poněkud nadnesené poloze popisuje například citovaná Gertruda von le Fort nebo Ortega y Gasset. Tato hodnotová rezistence jim pomáhá řešit zdánlivě neřešitelné situace, „nelogicky“ se smířit s podružným postavením v sociální sféře, vydržet kontradiktorické náporů všech přijatých rolí. Zároveň ovšem nabádá k jisté opatrnosti při přijímání příliš náročných rolí ve veřejné pracovní a sociální sféře. Výzkumy psychických poruch maximálně angažovaných amerických manažerek napovídají, že ta opatrnost není zcela lichá.

Zdá se, že z hodnotového světa křesťanské ženy dřívějších epistém (i když z dobových pramenů jej známe jen v ideální poloze, navíc líčené muži⁴) si dnešní žena zachovala náklonost k jiným pracovním činnostem než muž a od toho odvozený odlišný postoj k práci. Její pracovní doménou zůstaly v podstatě osobní služby, i když v moderní a diverzifikované podobě (podrobně viz [Vodáková 1991]). S tím souvisí i preference takových hodnot, jako je trpělivost, solidarita s trpícími, zodpovědnost za jiné, ale i skromnost, šetrnost, kázeň a poslušnost.

Dobrovolný i nedobrovolný příklon žen k profesím uvedeného druhu lze velmi snadno vysledovat už z běžných statistik: naše zdravotnictví je feminizováno ze 79 %,

³) Aktuální problémy tohoto druhu jsou analyzovány např. v uvedených studiích M. Čermákové, I. Hradecké a H. Navarové [1991] a A. Vodákové [1991, 1992].

⁴) Viz například dílo Jana ze Žatce: Oráč z Čech (vydáno naposledy: Praha, Vyšehrad 1994).

oblast sociální péče z 89 %, obchodní služby ze 75 %; vysokou feminizací se vyznačuje také pojišťovnictví, peněžnictví a školství. Výzkumy ukazují, že na své práci si ženy velmi cení možnost „styku s lidmi“ (43 % žen velmi silně, prakticky polovina žen ji považuje za velmi důležitý faktor⁵). Kontakty s lidmi, které ženy vysoko hodnotí, je ovšem možno chápat dvojím způsobem. Pokud jde o klienty v pracovním vztahu, je to spojeno se zmíněným naplňováním principu služby bližnímu. Pokud jde o styk se spolu-pracovnicí, je to vyjádřením potřeby komunikace mimo okruh rodiny, která se uvádí jako jedna z hlavních příčin vstupu do zaměstnání i žen zajištěných vlastním mimopracovním příjmem. Tradiční důvod je tak v tomto případě posílen moderní zrovnoprávňovací tendencí.

I identifikaci s uvedenými navazujícími hodnotami, jako je odpovědnost, skromnost, kázeň apod., je možno částečně nalézt v současných výzkumech. Ve výzkumu „Názorů na společenské změny“ z konce roku 1993⁶ se ukazuje, že preference odpovědnosti, kázně a spolehlivosti se u žen posouvá vůči mužům na šestnáctibodovém hodnotovém žebříčku o dvě příčky a hodnocení významu skromnosti a šetrnosti dokonce o tři příčky. Je ovšem nutno podotknout, že podíl žen z populace, které označily tyto hodnoty jako důležité, se příliš neliší od podílu mužů a že extrémní pozitivní polohy hodnocení se například u „skromnosti“ pohybují do 20 %, u odpovědnosti mezi 20 % a 30 % a u kázně mezi 30 % a 40 %.

S trochou zlomyslnosti je možno připomenout, že naposledy jmenované vlastnosti pomáhají možná ženám smířit se bez velkých frustrací s fenoménem nižšího hodnocení vlastní práce ve srovnání s hodnocením práce mužů. Toto smíření má však zřejmě další tradiční hodnotové návaznosti: ženy nebyly zvyklé, aby jejich práce byla finančně oceňována a navíc stejně jako muži převedly dřívější povinnost muže zabezpečit rodinu vlastním výdělkem na jeho právo přispět tímto výdělkem rodině více než žena, a to i za cenu vyššího platu za stejnou práci a zvýhodňování muže v pracovních příležitostech a možnostech (více než polovina žen nahlíží své možnosti pracovní mobility a zvyšování výdělku jako horší, než jsou možnosti mužů, jak ukazuje citovaný výzkum „Ženy v sociální struktuře“).

Předběžné výsledky výzkumu „Rodina 1994“⁷ upozorňují na další související hodnotu, kterou shodně muži a ženy připisují více ženám, tzn. považují ji za důležitou zejména pro ženy. Je to hodnota pracovitosti. Podle názoru téměř 100 % mužů i žen je sice považována za důležitou pro ženy i pro muže (je to nejvyšší preference mezi deseti vybranými hodnotami), ale v případě žen je jí častěji přisuzována extrémní důležitost (je to postoj 78 % mužů a 72 % žen). Není třeba podotýkat, že to může být výrazem přesvědčení, že tuto vlastnost ženy opravdu nezbytně potřebují pro zvládnutí svých rolí a že jsou schopny a ochotny tuto nezbytnost akceptovat.

Druhou hodnotovou tendencí, kterou si dnešní žena „přinesla z minulosti“, je jistě podceňování vlastního působení ve veřejné sféře, mimo okruh rodiny. Ukazuje to napří-

⁵) Citováno podle reprezentativního výzkumu životních a pracovních podmínek žen, který pod názvem „Ženy v sociální struktuře“ realizoval výzkumný tým Sociologického ústavu AV ČR pod vedením M. Čermákové koncem roku 1991.

⁶) Jde o reprezentativní výzkum, provedený Sociologickým ústavem AV ČR a Sociologickým ústavem SAV v roce 1993.

⁷) Tento výzkum sledující sociální podmínky české rodiny byl uskutečněn na reprezentativním vzorku české populace v Sociologickém ústavu AV ČR v září 1994.

klad nižší preference hodnoty „vlivu na veřejné záležitosti“ (ve srovnání s muži se u žen nalézá na hodnotovém žebříčku o 2 příčky níže), ale svým způsobem i podobná dispreference hodnot „možnosti soukromě podnikat“ a „dosáhnout v práci vysoké odborné úrovně“ (podle zmíněného výzkumu „Názorů na společenské změny“). Ve výzkumech politické aktivity žen je jejich odklon od veřejné sféry ještě patrnější. Zejména naše ženy netouží po uplatnění v této oblasti, i když samozřejmě validita tohoto tvrzení může být narušena uvědoměním si reálných zábran.

V menší atraktivitě veřejné sféry pro ženy než pro muže se snad nejvíce projevuje tradice separace mužského světa, to, že do něj ženy dlouho neměly přístup. Mnohé sice svědčí o tom, že moderní žena v něm chce mít účast, ale zároveň lze nalézt řadu potvrzení toho, že jej nechce vést, organizovat (samozřejmě až na výjimky). Ženy se svým vlastním způsobem vyžívají v zaměstnání, které jim jistou účast v mimorodinném sociálním světě poskytuje, byť za cenu velké zátěže a „rozdvojení rolí“ [viz Vodáková 1992], ale ani v zaměstnání netouží po vedoucích místech (podle naposledy zmiňovaného výzkumu je to postoj více než 80 % žen).

Již citovaný výzkum „Ženy v sociální struktuře“ dokládá, že ženy zřejmě našly v zaměstnání svůj vlastní druh potěšení a satisfakce, který jim pomáhá smířit se s obecně horším postavením a platem, než mají muži, i s obtížemi při naplňování časových nároků mužské organizace práce. Přes 40 % žen uvedlo na dotaz, proč pracují, jako rozhodující to, že je práce baví, pro dalších 52 % je tento důvod „velmi důležitý“ (i když samozřejmě finanční zajištění rodiny je důvodem rozhodujícím nebo „velmi důležitým“ téměř pro všechny ženy). Význam vlastní práce pro společnost hodnotí ženy značně méně (rozhodující to připadá 29 % žen). Pokud touží ženy po autoritě, tak spíše neformální, a i své možnosti v tomto směru hodnotí o něco lépe než ostatní výše zmíněné možnosti.

Lze ovšem vyslovit hypotézu, že v ženách přece jen trochu zůstala potřeba i schopnost „skrývat se pod závojem“ [von le Fort 1990], jinak řečeno zachovat si svůj vnitřní svět a ovlivňovat ten vnější jiným způsobem než muži. Feministky mají i nemají pravdu, když hovoří o ženách jako o „mlčící většině“ (respektive „mlčící menšině“, jestliže uvažují o jejich minoritním postavení ve společnosti). Ženy svůj vliv prosazují stále ještě poměrně často dvěma tradičními prostředky. Ten první, opěvaný Ortegou y Gassetem [1936], má dimenzi estetickou a erotickou, respektive citovou. Vzhledu, krásy přikládají ženy stále velký význam. Ve zmiňovaném výzkumu „Rodina 1994“ tyto hodnoty považuje za důležité zhruba 90 % žen. Nevysvětlitelné je, že muži, na něž tyto prostředky mají působit, se k těmto hodnotám hlásí daleko méně (jen kolem 35 % mužů jim přisuzuje stejně velkou důležitost, jako jim přisuzují ženy), a také to, že nároky na vzhled a krásu mužů jsou u žen téměř stejné jako nároky na vlastní vzhled a krásu. Pokud nejde o „metodologickou chybu“, odporuje to nejen názorům Ortegy y Gassety, ale i běžným, laickým představám.

Ani v ocenění citového života se muži a ženy příliš neliší, i když se vyskytuje větší procento žen s výraznými preferencemi v této oblasti (podle citovaného výzkumu 59 % žen oproti 47 % mužů). Z hlediska hypotézy o ženě střežící své tajemství nelze ovšem předpokládat, že ve světle sociologického výzkumu zcela odhalí svá významná hodnotová rezidua. Rozhodně i českým ženám, které ve své většině nejsou poznamenány doktrínami feminismu, poměrně silně vadí, jsou-li považovány za sexuální symbol (v tomto smyslu se ve výzkumu „Ženy v sociální struktuře“ vyjádřilo 62 % žen).

Druhý „skrytý prostředek“ vlivu žen, který od prvního není jasně oddělen, je duchovní kultivace, o které hovoří oba zmínění „tradicionalističtí“ autoři. Ze sociologických výzkumů ji lze těžko vystopovat. Můžeme jen vyslovit trochu odvážnou hypotézu, že mírně vyšší hodnocení vzdělání ženami než muži (které se mimo jiné vyskytuje v uvedeném výzkumu „Názory na společenské změny“) je ve skutečnosti výraznější diferencí, protože reálná úroveň vzdělání žen je stále ještě nižší než úroveň vzdělání mužů (větší rozdíly najdeme v krajních polohách škály – u vzdělání základního a vysokoškolského), a také proto, že muži pravděpodobně chápou vzdělání více v instrumentální poloze, ve vztahu k obživě, výši výdělku apod., zatímco do hodnocení žen se promítá ocenění vzdělání jako takového, jako vyjádření příklonu k duchovním hodnotám. Transformaci žen do této hodnotové podoby by jistě velmi přivítala jedna z prvních feministek, Mary Wollstonecraftová, která svou „Obranu práv žen“, sepsanou koncem 18. století, v podstatě založila na apelu na rozvíjení vzdělání žen v novodobém slova smyslu. Není vyloučeno, že v této cestě intuitivně spatřovala cíl zrovnoprávnění při zachování některých starých (těch ušlechtilých) specifik světa žen.

Nejsilnějším hodnotovým reziduem, které ženy oslabuje a zároveň posiluje, je ovšem jejich mnohokrát popsaný a analyzovaný úzký vztah k rodině. Jsou jím poznamenány výše uvedené vstupy do pracovní a veřejné sféry. Rodina byla a zůstala pro ženy primárním sociálním světem, respektive mikrosvětem, byť to nebyl, jak bylo řečeno, a není čistě ženský svět. Z hlediska vyslovené ideje reprezentuje rodina spíše vzdání se vlastního světa, působení skrze světy druhých. Předpokládá se, že příliš tvrdé bariéry rodiny podpořily v ženách touhu emigrovat do vnějšího světa. Ženy komunistického Československa tu bariéru překročily naráz a hromadně (dobrovolně i nedobrovolně) už na začátku 50. let, přesto však svět rodiny nejen neopustily, ale přebývají v něm i nadále více než kdekoli jinde (ať už to chápeme duchovně nebo doslova fyzicky). Českým ženám velmi silně vadí, jsou-li symbolizovány jako „slepice“ (podle výzkumu „Ženy v sociální struktuře“ to vadí 81 % žen), ale prakticky vůbec jim nevadí, jsou-li považovány za symbol „strážkyně rodinného krbu“ (to vadí jen 8 % žen). Může ovšem jít spíše o výzkum jazykových prostředků k vyjádření jedné a téže skutečnosti, i tak lze však soudit, že ženy svou tradiční rodinnou roli akceptují, pokud není interpretována v pejorativní poloze. Do této inklinace samozřejmě intervenuje pocit zodpovědnosti za výchovu dětí a sama vysoká „hodnota dítěte“, která nepřímo vyplývá z celých výzkumných souvislostí. Problém je v tom, že se ženy přetíženy odpovědností za rodinu a děti nechtějí vzdát zaměstnání, které je „baví“, a ani se jej nemohou vzdát, protože muž rodinu většinou neuživí.

Na závěr

Lze říci, že uvolnění žen z rodinných pout a pokles významu muže jako živitele rodiny, tyto dva úkazy ruku v ruce vedly spíše k vytvoření symetričtější genderové struktury uvnitř rodiny než uvnitř společnosti. Při určitém zkldnění napětí, vyplývajícího především z pohybu žen mezi dvěma světy, by mohl tento posun vůči tradicím stabilizovat rodinu na nové bázi a tato rovnováha by mohla nejen harmonizovat „svět dětí“, ale infikovat i další – mimorodinné společenské struktury. Je to další odvážná hypotéza, která se opírá i o fakt, že hodnota rodiny je pro muže i ženu velmi a stabilně vysoká (o čemž svědčí nejen proklamace tohoto druhu v sociologických dotaznících, ale i notorické vstupování do nových a nových rodinných svazků po rozvodech) a že to je opravdu základní „lidský svět“, ve kterém se, jak bylo řečeno na začátku, naplňuje komplementarita dvou

základních lidských rolí, dvou základních principů či světů, jejichž vzájemné dynamické působení vytváří, uchovává a rozvíjí svět lidí. Toto působení je tradiční a trvalou hodnotou, kterou bohužel nezkoumá žádný sociologický výzkum.

ALENA VODÁKOVÁ vedla od roku 1994 pracovní tým pro přípravu Velkého sociologického slovníku v Sociologickém ústavu AV ČR a redakční kroužek Sociologických aktualit. V současné době je vedoucí katedry sociologie Fakulty sociálních věd UK. Zabývá se problémy hodnotových a normativních struktur, sociologií morálky, postavením žen a obecnými metodologickými otázkami.

Literatura

- „Anketa o ženské roli v soudobé společnosti.“ 1994. *Analogon* 12.
- Čermáková, M., I. Hradecká, H. Navarová 1991. *K postavení žen v československé společnosti*. Praha: Interní edice Sociologického ústavu AV ČR.
- Čermáková, M., H. Navarová 1991. „Ženy a transformační procesy československé společnosti.“ *Sociologický časopis* 27: 205-215.
- Fort, G. von le 1990. *Věčná žena*. Praha: Vyšehrad.
- Kaplan, G. 1992. *Contemporary Western European Feminism*. London: Allen and Unwin Press.
- Ortega y Gasset, J. 1936. „O vlivu ženy na dějiny.“ In *Rozhovory o ženách a lásce*. Praha: Symposion.
- Luhmann, N. 1984. *Sociale Systeme*. Frankfurt am Main.
- Modleski, T. 1991. *Feminism without Women, Culture and Criticism in a „Postfeminist“ Age*. New York, London: Routledge.
- Nagl-Docekalová, H., B. Weisshauptová, E. Fox-Kellerová, L. Codeová 1994. *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Bratislava: Archa.
- Strathern, M. 1972. *Women in Between. Female Roles in a Male World*. London. New York: Mount Hagen Seminar Press.
- Vodáková, A. 1991. „K otázce ženské práce.“ *Sociologický časopis* 27: 440-454.
- Vodáková, A. 1992. „K ‚filosofii‘ ženské pracovní dvourole.“ *Filosofický časopis* 40: 769-781.

Summary

The paper deals with the social plane of the „women's world“ and the search for its determining spiritual or cultural components (although it is indubitably a multidimensional world). The socio-cultural world of women is a more-or-less independent relative entity singled out of a broader entity of the same order – the „people's world“ – and defined against another entity of the same level – the „men's world“. The women's world and the men's world together form the people's world and bear jointly the responsibility for its preservation, appearance, development. According to ancient occult ideas, man and woman represent two aspects of the same existence, two juxtaposed principles or poles. In everyday life, these worlds do not occur in their pure forms, are not sharply outlined, but mutually pervade and form joint microworlds. The family is a typical territory of pervasion and the principal common microworld of man and woman, in which the complementary character of both worlds is manifested and in which the foundations of human culture are laid. However, there are also relatively pure social forms of existence and a separation of the worlds of women and men in which both crystallise into specific forms, enhance their character, their significance. The autonomisation of the world of men has developed more markedly than that of the world of women. This historically proved disproportion, the cause of an asymmetry of social structures, has developed into the value paradoxes of the contemporary women's world. On the one hand, there are certain value residues orienting a woman to certain types of work and a certain choice of social roles; on the other hand, there is an escalating need to cross traditional

value and normative barriers or, in other words, her need to fill absent values traditionally connected with the men's world. In this way, a woman encounters a highly exacting situation which she and her social environment are unable to cope with entirely. In this situation, a woman finds her internal defence, internal sanctuary, in the very residues of the traditional feminine value orientations. This is proved, albeit in a fragmentary form only, by contemporary sociological survey data. They have revealed that directly or indirectly, women prefer such values as patience, compassion, responsibility for others, as well as thrift, discipline, obedience and industry. Even these internal supports, however, lead to confrontation and, in their outcome, to paradoxical consequences. The problem is achieving a certain harmony. The domain where this could be achieved could be the primary social group – the family – or the „family world“, in which it is possible to endeavour, on various levels, to achieve a symmetrical structure and which can be subordinated, in its own way, to the residual feminine value of responsibility for the creation of the autonomous „child's world“.

Žena v jiných kulturních perspektivách

JOSEF KANDERT*

Náprstkovo muzeum, Praha

The Woman in Other Cultural Perspectives

Abstract: The social status of women is one of the crucial focuses of the ideological and political movement known as „feminism“. Its roots lie in the cultural background of the Christian-Jewish-Americas-European civilization of the 20th century. The feminist movement is not fully accepted in some African, Asian, Latin American countries. Analysis based on anthropological data collected in these regions of selected „case problems“ such as conceptions of family values, ideas about the first human beings and their gender, the division of labour, the monopoly of the media according to the gender, the role of the family in orientation, polygynic families versus European extended families, and divorce show us different „cultural solutions“ to those existing in our „post-modern“ civilisation. The lack of suitable cultural solutions in our civilization to the discussed „case problems“ seems to constitute one of the reasons for contemporary phenomena such as „feminism“.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 49-60)

Otázka postavení ženy ve společnosti a v rodině (stojí za to připomenout, že rok 1994 byl i „Rokem rodiny“) je tématem, se kterým se vyrovnává křesťanské, později evropské a evropsko-americké myšlení od počátku své existence. Stopy tohoto neustálého dialogu či diskuse nacházíme právě tak v bibli, jako v pracích svatých otců anebo v pojednáních myslitelů 17. a 18. století. Jeho odraz i vyjádření nacházíme i ve výtvarných dílech jednotlivých staletí, v poezii, v krásné literatuře. Otázky i odpovědi k tomuto problému si formulovala každá generace a každý věk. Naše dnešní chápání tohoto problému je obvykle odvozováno od kulturní a sociální situace 2. pol. 19. století, kdy např. začalo hnutí za zpřístupnění veškeré vzdělanosti všem ženám. Jeho významnými předěly byl vznik hnutí „Modrých punčoch“ na začátku našeho století, meziválečná doba, válečné úsilí za II. světové války, které „převedlo“ množství žen z domácností do „mužských“ profesí, jakož i poválečná rekonstrukce a východně od Labe pak socialistické osvobození ženy od „tradičního údělu“. Dále se pak obvykle hovoří o 60. letech a hnutí „Dětí květin“ s ideou unisexu a života v komunách, 70. a 80. léta jsou „mezíkem“, kdy krystalizuje feministické hnutí v USA a v Západní Evropě. Jeho stoupenkyně, plným právem, požadují rovnocenné postavení žen vůči mužům a snaží se změnit i symboly, v nichž jsou zakódovány rozdíly pohlaví. Např. anglické feministky prosazují změnu „his“ (jeho) a „her“ (její) na neutrální a kompromisní „hir“, „chairperson“ je dnes již běžně užívaným termínem. Podobných vnějších projevů, ukazovacích činností feminismu můžeme najít více, a to nejen „na Západě“. Některé dokonce předcházely ono feministické dvacetiletí. Např. u nás, v 50. letech, bylo vnějším znakem tehdejších (socialistických) představ o zrovnoprávnění žen vytváření profesní nomenklatury ženského rodu. Úspěšnost tohoto

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Josef Kandert, CSc., Katedra sociologie FSV UK, Celetná 20, 110 00 Praha 1.

tehdejšího hnutí – či naplnění tehdejších představ – by bylo možné měřit např. „zažitím“ těchto profesních novotvarů v současné hovorové češtině.

Přes tento prudký či razantní proces zrovnoprávňování zjišťují americké/britské feministky, že jejich představy nejsou všude na zeměkouli přijímány se stejnou intenzitou či nadšením. „Rozčarování“ způsobuje např. relativně pomalý nástup feministického hnutí v bývalých socialistických zemích (také u nás) a „nečekané“ zvraty v postavení žen v Latinské Americe, Africe či Asii. Jak vysvětlit, že ženy islámského světa se znovu objevují na veřejnosti jen zahalené a že proti nařízením, která taková oblečení předpisují, jen minimálně protestují? Dokonce tak chodí oblečené i v zemích, které proti podobným projevům „zpátečnictví“ vedou i jistý boj!

Z našeho „seveřanského“ hlediska (z hlediska dědiců židovské, řecké a křesťanské civilizace, obyvatel „Zemí Severu“) je to doklad regrese a zpátečnictví. Je ovšem otázka, nakolik je tomu tak doopravdy. Jsme například schopni sledovat „kořeny“ našich představ o statusu evropsko-americké ženy/žen století i více do minulosti, většinou ale nevíme, jak, proč a jak dlouho se vyvíjely představy o postavení žen a mužů v jiných kulturních systémech. Kromě neznalosti současné podoby těchto systémů, anebo nedostatečné znalosti, jsme handicapováni i malými znalostmi na poli dějin sociálních vztahů v jiných než „našich“ systémech.

Díky přesvědčení o vševládnosti naší postindustriální a postmoderní civilizace si jaksi neuvědomujeme, že její dopad je sice velkoplošný, ale ne vždy stejně přijímaný. V rámci našeho seveřanského civilizačního centrismu nebereme v úvahu představy nositelů „jižních“ civilizací či kultur. Když pak zjišťujeme, že se „tamti lidé“ řídí jinými a svými představami, „odpisujeme“ celé země a kontinenty jako nezajímavé či nepolepsitelně zaostalé, zpátečnické. Jaksi přitom zapomínáme na teorie akulturace, enkulturace a kulturní změny vůbec, které velmi podrobně definují nejrůznější sociální či kulturní situace, za nichž jsou „vnější impulsy“ přijímány, případně v jaké podobě jsou přijímány. Zdá se nám, že když „domorodci“ pijí coca-colu, jedí hamburgery, dívají se na televizi, perou ve Viziru či Arielu a balí děti do Pampers musí stejně snadno sdílet i naše hodnoty, což ale nebyvá.

Přitom nelze tvrdit, že by neexistovaly odpovídající odborné i mírně populární práce. Etnologická i antropologická literatura je zná již od konce minulého století. Vedle obecně srovnávacích prací jako např. *Im Anfang war das Weib* (Dresden 1927) anebo *Die Sitten der Völker* (Stuttgart 1927), na nichž se výrazně podílel Georg Buschan, anebo i *Dějiny ženy* S. K. Neumanna (Praha 1932) čerpající z předešlých dvou, vznikaly od 20. let monografie věnované tomuto tématu – postavení žen ve společnosti a zejména vztahu ženy a muže ve skupinách. Namátkou je možné uvést práce Bronislava Malinowského „Sexuální život divochů v severozápadní Melanésii“ (*Sexual Life of Savages in North-Western Melanesia*, London 1929), těžící z terénních výzkumů, či jeho ranou práci „Rodina u australských domorodců“ (*The Family among the Australian Aborigines*, London 1963), v níž se vyrovnává s názory předchozích badatelských generací. Pro poznání světa žen obecně a oceánského zvláště výrazně přispěla Margaret Meadová svými pracemi „Dospívání na Samoě“ (*Coming of Age in Samoa*, New York 1928), „Dětství na Nové Guineji“ (*Growing up on New Guinea*, New York 1930), „Sex a temperament ve třech primitivních společnostech“ (*Sex and Temperament in Three Primitive Societies*, New York 1935) a „Muž a žena“ (*Male and Female*, New York 1949). Svou prací současně jednoznačně prokázala, že některé oblasti kulturních systémů jsou lépe přístupné badatelkám než badatelům a přispěla tak k prosazení „gender“ pohledu v antropologii

dávno předtím, než se stal tento přístup módním. Sborníky, monografie i jednotlivé studie věnované postavení žen a jejich podílu na udržování kulturních systémů se objevují pak od 40. let v antropologických či etnologických bibliografiích naprosto pravidelně – neustále.

Zdá se tedy, že nedostatek informací není tím hlavním důvodem. Spíše by snad bylo možné uvažovat o neochotě přiznat právo „jinosti“ a projevit toleranci k této „jinosti“. Rád bych v tomto příspěvku poukázal na skutečnost, že díky jiným kulturním tradicím, socio-ekonomickým podmínkám atd. atd., které můžeme sledovat zhruba ve stoleté perspektivě, může mít v jiných zemích, tj. v zemích nestavějících na základech naší křesťanské a židovské civilizace, postavení žen jinou, a přesto logickou, a třeba i méně konfrontační podobu, případně že v těchto zemích mohou mít konfrontace mezi ženskou a mužskou částí populace jinou dimenzi než ty naše. Nelze pochopitelně obsáhnout takový problém v úplné dokumentační celosti, a tak se omezím jen na „charakteristické ukázky“ (charakteristické z mého hlediska), z nichž snad vyplynou jiné postoje a představy, než jaké jsou obvyklé v „Zemích Severu“. Domnívám se, že naše přiznání práva „jinosti“ jiným a projevení tolerance k takové „jinosti“ pomůže i nám při řešení našeho problému zvaného „feminismus“.

Oproti naší společnosti, kde neustále klesá natalita a kde převažují jedno- či dvou-dětné rodiny, považované za standard, existují dodnes na zeměkouli společenství, kde je jednou z nejvyšších hodnot co největší počet dětí v rodině. Podle počtu dětí se měří i „úspěšnost“ rodiny a ta může být vyjadřována i v pojmech z našeho hlediska symbolických či iracionálních – jako např. „milost boží“, „ochrana a přízeň předků“ atp. Nejsou výjimkou společnosti, jejichž nositelé uctívají nejen ženská božstva zajišťující plodnost žen a klid domácího krbu (znal je i antický svět a v podobě Panny Marie i svět křesťanský), ale i božstva „specializovaná“ na ochranu dětí ve vícedětných rodinách. Např. u národa Jorubů (západní Nigérie) stejně jako u řady jiných západoafrických národů je narození dvojčat chápáno jako výraz zvláštní milosti bohů. Proto jsou dvojčata pod ochranou vlastního boha Ibedži, jednoho ze šestnácti hlavních bohů jorubského panteonu. Jorubové věří, že dvojčata jsou nadána nadpřirozenými vlastnostmi, díky nimž mohou ovlivňovat život celé své rodiny a především svých sourozenců, zejména toho, který se narodil následně po nich. Prostředkem či nástrojem pro zajištění klidného života dvojenců i jejich sourozenců je malá dřevěná figurka, se kterou se zachází jako se živým člověkem (obléká se, krmí se apod.). Rodiče ji nechávají zhotovit nejpозději v okamžiku, kdy se po dvojčatech narodilo v rodině další dítě. Svůj smysl ztrácí teprve v okamžiku, kdy zemřou (třeba ve vysokém věku) nejen dvojčata, ale i jejich sourozenci. I tato figurka je známá pod jménem ochráněného božstva dvojčat – tedy jako „ibedži“ [Mobolade 1971, Stoll 1980]. Jorubské představy o dvojencích nejsou v západní Africe žádnou výjimkou – podobné názory byly zaznamenány i u Eweů, Fonů, Bambarů, Soninků a dalších národů obývajících jak pobřeží Guinejského zálivu, tak severnější pás tzv. Súdánu [Herold 1981].

Pochopitelně, v takovýchto společnostech, kde je dítě mírou rodinného úspěchu i společenské prestiže, nebývají problémy s „nemanželskými dětmi“ a se svobodnými matkami. Naopak, porod dítěte ještě před svatbou je dokladem plodnosti dotyčné matky/ženy a tím je zvýšena i její atraktivnost. Dítě je pak přijato buď příštím manželem a jeho rodinou, anebo je zařazeno mezi děti ženiných rodičů anebo jejich jiných příbuzných. Proto také nebývají dívky (jako např. u Masajů, Karamodžongů a dalších pasteveckých skupin ve východní Africe) omezovány v předmanželských sexuálních stycích –

problém předčasně narozených dětí je řešen ještě před uzavřením manželství [Merker 1910: 239-243, Thomas 1981: 80-113]. Dramata svobodných matek, „prespanek“ zaznamenávaná v našem (evropském) prostředí ještě dlouho po II. světové válce v takových společnostech neznají.¹

Četnost dětí jako základní rodinná hodnota může naopak způsobovat potíže dnešním vládám, které se snaží porodnost snižovat – většinou dost neúspěšně (příklady z Indie i z Číny, o Africe a Latinské Americe ani nemluvě, jsou dosti výmluvné). V takových zemích může způsobit problémy třeba i jen dobře míněná snaha nabídnout ženám kondomy, aby se tak chránily před nakažením AIDS či jinými chorobami – může být totiž vykládána jako rafinovaný způsob vládních úřadů jak zabránit početí a jak připravit ženy a matky o manželské partnery – pro malý počet porozených dětí.

Rodinu považují lidé (*Homo sapiens sapiens*) všude za základní kámen všech dalších vztahů a společenství. Vyjádřili to právě tak v bibli, jako v římském zákoníku, v učených pojednáních sociologů a antropologů 19. a 20. století a vyjadřují to i dnes. V „zemích bible“ je vzájemný vztah partnerů zakódován již v textech o vzniku lidstva – Eva byla vytvořena z Adamova žebra, jako jeho doplněk [Starý zákon I 1968: 33-34]. V rodině pak právem patřilo dominantní postavení „prvnímu“ člověku – muži a jeho mužským potomkům.

Ovšem existují i jiné, nebiblické představy o prvních lidech a zakladatelích prvních rodin. V některých z nich existovaly ženy a muži nezávisle na sobě („odjakživa“) a vlastní rozrod lidstva a vznik společnosti – zde rodiny – je zásluhou žen. Např. jeden ze středoafričských mýtů (basongský) hovoří o situaci, kdy byli muži, živící se jenom syrovým masem a žijící ve volné přírodě, objeveni ženami znalými kuchařského umění a obyvajícími vesnice. Pomocí vařeného a pečeného jídla byli muži potom nalákáni, aby se přestěhovali ze svých tábořišť do vesnic, postupně získání pro společný život v rodinách a nakonec dovedení i k sexuálnímu životu. Budoucnost lidstva tak byla zajištěna [Frobenius 1928: 187-188]. Mýtus má několik variant a byl zaznamenán i u dalších národů této oblasti. Čtenáře takového mýtu pak ani nepřekvapí, když zjistí, že v těchto středoafričských společnostech příslušelo ženám důležité místo v životě jednotlivých komunit a že některé z nich i odvozovaly původ v ženské linii. U řady národů pak mýty znají jen ženy jako první zástupce rodu *homo sapiens* – tyto pramatky, obvykle manželky nějakých nadpřirozených bytostí, pak přivádějí na svět i muže [Bénézech 1988: 56-59].

Australští domorodci dokonce roli mužů – genitorů v symbolické rovině zrušili vůbec. Ve vysvětleních, která působila nesnáze generacím antropologů myslících v kategoriích věčných pravd, se hovořilo jen o tom, že ženy počínají děti s duchy [Malinowski 1969: 168-233]. Toto symbolické tvrzení vedlo evropské/americké badatele ke složitým konstrukcím, v nichž zdůvodňovali, jak je možné, že Australci nic nevědí o roli muže při plození. Teprve, když antropologové opustili stanovisko hledání „objektivních“ pravd a pochopili, že mají co do činění s texty, jejichž syžety jsou v úzkém vztahu ke kategoriím hodnot (zde hodnot vážících se na ženu jako sociální osobu), byli schopni zjistit, že biologické otcovství není Australcům neznámé, že však je pro ně důležitá rodička a mateřští předkové dítěte, nikoliv otec (ať již biologický či sociální).

¹) Ze slovenského prostředí, viz např. materiály ze semináře o morálce publikované ve *Slovenském národopise* 31/1983 a v *Národopisných informáciach* z téhož roku.

Nedávné výzkumy v centrální Africe ukázaly ještě jednu dimenzi vztahu „žena-muž“ a to dimenzi informační. Čewové (Chewa – Achewa), žijící v pohraničních oblastech Zambie, Malawi a Mozambiku, rozlišují ženy jako osoby znající tajemství vzniku a darování života a muže jako osoby znající tajemství smrti a posmrtného života. Tomu odpovídá i výchova. Již při první menstruaci dostává dívka „přidělenou“ poradkyni a jednou z prvních rad, které se jí dostane, je příkaz, že nikdy nesmí žádný z mužů vidět ani krev ani menstruační vložky. Během iniciačních obřadů pak získá vzdělání o správném ženském chování, sexuálním životě a o péči a výchově dětí, ovšem s dodatkem, že všechny tyto znalosti nesmí nikdy projevit před žádným z mužů. Porody probíhají jen v přítomnosti žen, a jak ukázal výzkum, nemají muži ani matnou představu, jak přicházejí děti na svět. Ženy pak při nejrůznějších sociálních situacích demonstrují svůj informační monopol „na vznik života“, zatímco muži při podobných situacích demonstrují informační monopol „na smrt a posmrtný život“. Postavení žen v této společnosti – jako osob, které ovládají a kontrolují příliv dalších generací, je výrazně dominantní [Yoshida 1993].

Představy o prvních manželských párech v dějinách lidstva, právě tak jako představy o současných snoubencích – zakladatelích rodiny v tomto místě a čase – se liší společností od společnosti (či kulturní oblast od kulturní oblasti) a jsou klasickým výrazem kulturní konstrukce. Liší se pochopitelně i v historické perspektivě u téže společnosti. Obvykle se ale o ženichovi předpokládá, že dokáže uživit ženu a děti. O nevěstě se předpokládá, že dokáže uživit děti a případně i manžela.

V Čechách ještě donedávna platilo o nevěstách, že mají „mít pět P“ (tj. pracovitá, pobožná, poslušná, poctivá, s penězi) anebo ve verzi našich německých sousedů „mít tři K“ (Kirche = pobožná, Küche = dobrá kuchařka, Kinder = plodná). V mimoevropských oblastech nebývají požadavky na budoucí ženy vyjádřeny až tak přesně (pokud je možné soudit z publikovaných výzkumů) – obvykle ale plodnost a pracovitost patří k očekávaným hodnotám budoucí manželky; stejně jako odvaha, pracovitost a také zdvořilé chování vůči příbuzným manželky patří k očekávaným hodnotám budoucích manželů.

Snad všude se setkáváme s jasným obrazem mužských a ženských aktivit zejména ve vztahu k rodinnému životu. Většinou je porod chápán jako čistě ženská záležitost, při níž obvykle muži ani neasistují (výjimkou je severoamerický zvyk nedávného data, který vybízí manžela, aby byl přítomen při manželčině těžké hodině). Z jiných důvodů, daných lokální izolací jednotlivých rodin, asistovali často při porodech svých žen esky-máčtí muži. Žena je po porodu obvykle ušetřena nějaký čas svých každodenních povinností – naopak tvrzení, že matka novorozence šla hned po slehnutí pracovat, bývá jedním z epitet vytvářejících obraz budoucího národního či lokálního hrdiny (v našem případě např. českého vojenského génia Jana Žižky z Trocnova, jehož matka porodila pod dubem a po porodu hned pokračovala v práci na poli). Indiáni Gran Chaca (Paraguay – Brazílie) byli ale jiného názoru a snad je dobré rovnou poznamenat, že „podivné“ chování rodiček nebylo vedeno snahou zajistit potomkům postavení národních hrdinů. Použiji tu citát z cestopisu Alberta V. Friče, který někdy na začátku tohoto století zaznamenal následující chování:

„...vyběhla malá maminka s nově narozeným děťátkem ... skočila do říčky, přebrodila a přeplavala na druhou stranu, tam se otřepala a přeplavala zpět. Od starších žen přijala bambusové panaků, dala do něho plaváním vykoupané novorozeně, zavěsila si koš na záda,

připjala lýkem na čelo, vzala lopatku z tvrdého dřeva a šla do lesa sbírat jedlé kořeny. Jak jí bylo? Ale tvářila se vesele a spokojeně.

Zato uboze vypadal její manžel. Ležel na lůžku a zle naříkal. Všichni obyvatelé baita se nahrnuli do jeho domku a smutní mu útrpně domlouvali a tišili ho. Protože se k tomu připletl můj tlumočník, dověděl jsem se, že muž je těžce nemocen. Srdcervoucně plakal a naříkal, že i já sám jsem se dal napálit a šel jsem mu zkoušet puls a prohlížel mu jazyk. Tato moje péče byla všemi přítomnými i samotným pacientem velice oceněna, ač to odporovalo všem indiánským zvyklostem ... Bylo zřejmé, že celá ta simulace měla za účel někoho napálit. Ale koho? Všichni přítomní – a byli mezi nimi zkušení starci – dělali, jako by tomu podvodu věřili ... Tento zvyk se jmenuje kuvade...“ [Frič 1946: 39-41]

I když vypadá popisovaná situace sebepodivněji, má racionální jádro. Indiáni jsou přesvědčeni, že žena oslabená porodem je nejsnadnější kořistí nejrůznějších pralesních duchů, proti nimž neexistuje prakticky žádná obrana. Jedinou možností je tedy svést je na nepravou osobu. Kvilející manžel předvádějící porodní bolesti a poporodní komplikace je fyzicky v naprostém pořádku a duchové ho proto nemohou ohrozit. Rodiče pak nezbyvá než přetrpět prvních 24 hodin, aby si pak i ona mohla odpočinout od úlohy „zdravé ženy“.

V našich tradičních společnostech anebo jinak řečeno „v minulosti“ bylo zvykem, že novomanželka přinášela s sebou do nového domova věno, které v chápání posledních staletí mělo zajistit jistou míru její ekonomické nezávislosti. Kořeny evropského věna sahají až do dob císařského Říma, kdy byl takový obnos chápán jako kompenzace za výdaje spojené se svatební hostinou. Teprve v průběhu křesťanských staletí (zhruba od 4. stol. n. l.) se z tohoto příspěvku na svatební hostinu vyvinulo věno v jeho dnešním chápání (v našich zemích ovšem prodělalo v posledních 40 letech značnou změnu). Velikost věna byla zmiňována ve smlouvách (u nás zrušeny zákonem již v období mezi dvěma světovými válkami). Kromě toho se ve smlouvách stanovilo, jak bude nevěsta zaopatřena v případě úmrtí manžela – hovořilo se o tzv. „obvěnění“. I jeho kořeny sahají do středověku a u nás jeho nejznámějším příkladem byla královská věnná města – např. Hradec Králové, Dvůr Králové, jejichž jména sama ukazují na jejich úděl.

Všechny tyto kroky – věno, obvěnění – byly v podstatě výrazem skutečnosti, že se mladé ženy/nevěsty její orientační (rodičovská) rodina vlastně vzdávala – předávala ji do ochrany rodiny manžela. Po svatbě již za ni nemusela být zodpovědná. Věno (nezaměňovat s výbavou, která existuje snad všude na světě) tvořil movitý i nemovitý majetek – jeho podoba i velikost byly závislé na místních historických podmínkách a pochopitelně na společenském zařazení nevěsty i jejího ženicha. Věno bylo současně chápáno i jako stabilizační faktor manželství – hrozba jeho vrácení, v případě rozvodu, byla chápána jako dostatečný motiv pro udržení rodinného svazku ze strany manžela a jeho příbuzných (věno mohlo tvořit i základ manželovy živnosti).

Za hranicemi Evropy se ale setkáváme s opačným přístupem: rodina, která provdává jednu ze svých dcer se své zodpovědnosti za ni nevzdává a dostává naopak určitý majetek od rodiny ženichovy. Základem tohoto přístupu je představa, že pouze žena může darovat svému manželovi a jeho příbuzným děti a její vlastní (orientační) rodina a příbuzní jsou tak o příští děti ochuzeni. V těchto společnostech, jak již bylo řečeno, se členové orientační rodiny (případně příbuzenské skupiny) své zodpovědnosti za chování své dcery/příbuzné nevzdávají, současně jí i nadále poskytují ochranu a pomoc. Žena se může na své příbuzné kdykoliv obrátit se žádostí o pomoc a její bratři či otec a otcovští/mateřští strýcové také v její prospěch intervenují. Pokud pak jsou poměry v manželství nesnesitelné, může i se svými dětmi odejít ke svým příbuzným, kteří se o

ni/ně postarají. Rodina budoucího či už existujícího manžela tedy převádí rodině novo-manželky majetek, který bývá v literatuře dosti nešťastně překládán jako „poplatek za nevěstu“ (angl. „bridewealth“), mylně bývá také interpretován jako cena za koupení nevěsty. I tento poplatek je chápán jako pojistka stability budoucí rodiny – ovšem ze strany manželky a jejích příbuzných. V těchto společnostech nebývá pro ženu obtížné, aby opustila svého manžela a jeho rodinu, odchod či útěk k rodičům či bratrům (příbuzným) je obecně tolerovaným nástrojem ženina nátlaku na manžela a jeho rodinu. Na druhé straně hrozba vrácení „poplatku“ v případě rozchodu přispívá k tomu, aby ženu její příbuzní od takového rozhodnutí odvraceli.

Dokud není celý „poplatek za nevěstu“ zaplacen jejím příbuzným, nejsou děti, které v mezidobí porodila, chápány jako děti jejího manžela, ale především jako její děti, potažmo děti její orientační rodiny. Pokud se zapravení „poplatku“ protahuje, mohou ji její příbuzní vyzvat, aby se i s dětmi vrátila žít k nim, tedy aby opustila manžela. Pro něj i jeho příbuzné takový krok ovšem znamená katastrofu (viz význam dětí pro společenské postavení rodiny). „Poplatky“ jsou obecně dost vysoké a obvykle se mezi rodinami splácejí či vyrovnávají několik let a teprve až po poslední splátce jsou děti skutečně manželovy.

V případě rozvodu se „poplatek“ částečně vrací, a to právě v závislosti na počtu narozených dětí a délce manželství. Pokud nechává rozvedená žena děti svému bývalému muži a jeho rodině, nevrací se nic anebo jen pramálo. Pokud odchází ke svým příbuzným se všemi dětmi, vrací se rodině bývalého manžela většina „poplatku za nevěstu“.

Snaha zajistit rodině či rodinné linii děti – potomky – vede v některých kulturách ke vzniku „rarit“ (alespoň z našeho hlediska). K nim patří sňatky žen se ženami, s duchy či s předměty. Jsou klasickým dokladem nerozlišování rozdílu mezi biologickým pohlavím a sociálním pohlavím (sociální rolí).

V případě, kdy zemřel manžel dříve, než dokázal zplodit nějaké dítě a kdy hrozilo nebezpečí, že jeho rodová linie vymře, bylo možné přikročit k symbolickým sňatkům s duchem či předmětem, případně se sestrou či jinou příbuznou zemřelého manžela. Nový – symbolický – partner byl chápán jako člen rodiny zemřelého manžela a bylo tedy jasné, že děti, které vdova (bývalá) porodí, budou patřit do jeho rodiny. Žena pak měla volnost ve výběru sexuálních partnerů. Případy tohoto typu byly zaznamenány v Kamerunu a v Súdánu.²

Byl možný i opačný případ – a to tehdy, kdy vdova byla neplodná. V takovém případě byla oním symbolickým manželem ona a provdala se za ni jiná žena, která jí porodila děti. Obě ženy se pak mohly rozvést a založit vlastní rodiny – tentokrát již s mužskými partnery. Žena-symbolický manžel pak přivedla do svého nového manželství děti, které jí porodila druhá žena-symbolická manželka [O'Brien 1985].

Míra odpovědnosti rodiny a celé příbuzenské skupiny za dceru se projevovala např. i v tom, že pokud se po sňatku prokázalo, že novomanželka nemůže mít děti, pak rodina byla povinna nabídnout ze středu svých svobodných dcer další manželku. Za ni se již nemusel platit onen poplatek za nevěstu.

Naše společnost zná pojem „žena v domácnosti“ velmi často spojovaný (zejména v nedávno minulých socialistických dobách) s přidechem jakéhosi nicnedělání, „nezapojení se“, neúčelného trávení času mimo „důležité“ sociální/ekonomické či poli-

²) Ústní informace F. Rehfsche z výzkumu u Mambilů [Talbot 1927, Faris 1968].

tické dění. Obraz žen v domácnosti se objevuje i v americké literatuře posledních padesáti let a bývá obrazem zoufalství a beznaděje. Někdy bývá dokonce osud „žen v domácnosti“ – tj. „vzorných amerických manželek“ považován za jednu z prapříčin současného amerického feministického hnutí.

Ve světovém měřítku – při porovnání se zeměmi Jihu zjistíme, že představa o nic nedělající ženě v domácnosti je zde výstřelkem anebo viditelným symbolem vysokého společenského postavení – v takovém případě ale dotyčná žena většinou plní důležité společenské či kultovní funkce (to konečně platilo i ve feudální Evropě). Ženy zajišťují ekonomický chod svých domácností prací na polích, podomáckou výrobou i placenými službami a také obchodováním či organizováním obchodu (zejména v Latinské Americe je maloobchod v rukou žen, v Africe v mnoha zemích i dálkový velkoobchod).

V našich zeměpisných šířkách, kde byla výrobní zaměstnání tradičně doménou mužů (tuto situaci vlastně změnila výrazně až II. světová válka a poválečná léta), může překvapit dělbá řemesel podle pohlaví. V celé subsaharské Africe je ku příkladu hrnčířství ženskou profesí, což je i náležitě zdůvodněné v lokálních mýtech [Drost 1968: 150-173]. Někde jsou tradicí zafixovány i manželské (rodinné) kombinace mužských a ženských profesí – časté bývá – např. v západní Africe – manželství mezi kovářem a hrnčířkou. Ze západní Afriky známe i dělbu nástrojů podle pohlaví – např. tkadleny tkají na vertikálních stavech velké kupóny látek, zatímco tkalci vytvářejí na horizontálních tkalcovských stavech úzké pásy látky, ze kterých se ony standardní kupóny musí sešívat (opět existují mytická zdůvodnění tohoto stavu věci), atp. [Menzel 1972].

Ovšem i v evropských poměrech je jasné, že mýtus nepracující ženy v domácnosti je právě jen mýtem. I evropské ženy v domácnosti odváděly mnoho práce – v minulosti vyráběly mýdlo, šily šaty, tkaly a předly a to odhlížím od zemědělských rodin, kde sice existovala jistá dělba práce mezi manželi, kde ale bylo nutné, aby byli schopni zaskočit jeden za druhého. Tento mýtus neuvažuje ani jejich (žen-matek) výchovnou funkci – tj. jejich podíl při socializaci dětí. V poválečné době pak kromě zaměstnání vykonávaly a vykonávají veškeré či mnohé domácí práce v tzv. „druhé směně“, jak je dostatečně popsáno v odborné literatuře. Zatím patrně neexistuje odborná práce, která by pro prostředí tradičních evropských domácností „předmoderní doby“ srovnala podíl žen a mužů na ekonomickém chodu rodin – čili poměr ekonomického přínosu manželky a manžela pro společné, rodinné, hospodaření. Nejbliže k tomu snad mají studie z oblasti historické antropologie [Segalen 1986: 201-256].

Existují ale taková srovnání z Afriky. V tzv. „nejprimitivnější“ společnosti Sánů – lovců a sběračů, žijících v Botswaně a v Jihoafrické republice, zajišťují ženy dodávky potravin a dalších potřebných surovin z 55 % (sběrem plodů, rostlin, hlíz, kořenů, lovem drobných živočichů). Zbývajících 45 % připadá na muže, přičemž ulovená zvířet představuje 2/3 jejich přínosu (30 % veškeré stravy). Výzkum přitom ukázal, že muži pracují déle a usilovněji než ženy [Lee 1979: 50-55]. Na opačném konci „vývojově-ekonomického“ žebříčku – ve vztahu k Sánům – stojí např. zemědělské západoafrické společnosti městského typu (v Ghaně, Togu a Nigérii). Zde se ženy výrazně podílejí na místní výrobě (tkadleny, hrnčířky, barvířky aj.) a zejména na obchodování. Vedle organizace obchodu v místním měřítku se podílejí i na organizaci dálkového obchodu (velkoobchodnice) a jako úspěšné podnikatelky kumulují značný kapitál, který případně

půjčují i svým manželům. Jejich přínos pro ekonomiku rodiny je více jak padesátiprocentní.³

Oproti naší monogamní praxi, zakódované do všech křesťanských kodexů, se v zemích Jihu stále ještě setkáváme s rodinami polygamními, respektive polygynními a polyandrickými. Rodina, kde žije manžel s několika manželkami a jejich dětmi vytváří jiný obraz rodinného života, než jaký známe u nás. Již samotný fakt, že první manželka (tj. nejstarší manželka) se podílí na výběru dalších spoluzáložek, může někoho zarazit. V polygynních rodinách bývá pravidlem, že každá manželka má vlastní obytný prostor pro sebe a svoje děti, velmi často i vlastní kuchyni či alespoň kuchyňský kout, také mívá vlastní zásoby potravin ve vlastní spíži či zásobárně. Naproti tomu manžel nemusí mít vlastní obytný prostor – obvykle má k dispozici vlastní pracovní prostor či místnost, kde přijímá přátele a návštěvy – a postupně přespává řadou u svých žen, které mu také v určitém pořadí vaří [Goody 1971, 1973]. Pokud tuto situaci polygynních rodin srovnáme se situací, jaká existovala např. v středoevropských velkorodinách [Botík 1967, Kandert 1988: 426-433], kde obvykle veškeré zásoby i vaření měla pod kontrolou jediná žena a ta zásoby i jídlo rozdělovala ostatním ženám – snachám, švagrovým – a jejich mužům i dětem, pak je rozdíl mezi oběma filozofiemi rodinného života dosti patrný.

Zvláštním případem jsou islámské země. Evropské povědomí uvažuje zpravidla v kategoriích „ušlápnutých“ žen skrytých v ženských místnostech či pod závojem. Ovšem i v těchto zemích zůstávají vdané ženy pod ochranou svých příbuzných a mohou se k nim obrátit s prosbou o pomoc. V polygynních rodinách sice často vede domácnost nejstarší manželka, ovšem ani zde nepřichází v úvahu, aby manžel dával příliš najevo přízeň jedné z záložek před ostatními. I onen zdánlivě jednoduchý způsob rozvodu – ono trojí vyslovení „zapuzuji tě“ – je jen jednou z možných forem rozvodu, a to rozvodu velmi specifického [Pearl 1987: 100-137, Nippa 1991].

Úplně nepodobná našim představám o postavení ženy v zemích islámu je pak situace transvestitek. Výzkumy v jižním Iráku ukázaly, že se dívky v době dospívání mohou vědomě rozhodnout pro postavení „muže“ (berou na sebe sociální roli muže) a v této roli je pak celé společenství přijímá. Ženo-muži se pak účastní politického rozhodování, mužských veřejných shromáždění, mohou volně nakládat i s rodinným majetkem atd. Možný je i opačný případ – transvestitů – ti jsou zase již během dospívání zařazováni do „ženské“ části společenství (přejímají roli ženy) [Westphal-Hellbusch 1991]. Tradiční arabská společnost tu prokazuje toleranci, k níž se naše (severánská) civilizace teprve zvolna propracovává. Podobně tolerantní přístup k transvestitům byl v minulém století zaznamenán např. i u severoamerických indiánských kmenů. Jediníci bylo necháno na vůli, zda v přijaté sociální roli zůstane celý zbytek života či ne – „ženo-muž“ se mohl opět změnit na ženu a „mužo-žena“ opět na muže.

Určitou zvláštností jsou polyandrické rodiny, kde žije několik manželů společně s jednou manželkou. Dlužno ovšem říci, že počet společností, u nichž najdeme takovéto uspořádání rodinných či manželských vztahů, nedosahuje na celém světě ani jedné desítky (nejčastěji citovanými příklady jsou společnosti jižní Indie a Tibetu – dnes patrně

³) Studie o ekonomickém podílu žen se nevztahují jen k západní Africe. Jedna z nejstarších podobných prací byla publikována již ve 30. letech a její autorka – Hilde Thurnwald – vycházela ze svých výzkumů ve Východní Africe [Thurnwald 1991], viz také Eads [1980: 65-91] či Kaberry [1952].

ony tibetské patří minulosti). V těchto společenstvích obvykle existují pravidla, podle nichž se narozené děti přisuzují postupně všem manželům [Emeneau 1937, Linton 1939].

Pokud se probíráme odbornou i populární (jakož i novinářskou) literaturou věnovanou problematice rozvodu, pak neustále narážíme na opakované líčení problematizace takového chování, takového konce rodinného života.

V řadě mimoevropských zemí, v tzv. tradičních společnostech, taková problematizace rozvodu neexistuje – manželé se rozstěhují (výzkumy ze západní Afriky ukazují, že to jsou ženy, kdo častěji opouští partnera a odchází za novým) a děti jsou zaopatřeny, právě tak jako rozvedená žena, která se mnohdy hned zase provdá za dalšího manžela. Časté jsou případy, kdy si bere menší děti s sebou do dalšího manželství, vychovává je s novým manželem až do puberty a pak posílá žít do rodiny jejich otce – rozhoduje tu hrozba vrácení „poplatku za nevěstu“ (viz výše) [Forde 1964: 121-134]. Pokud se tak nestane, vstupuje v platnost povinnost její příbuzenské skupiny postarat se o ni. Děti buď zůstávají v rodině (u příbuzných) svého otce, nebo jsou vychovávány v rodině (u příbuzných) své matky, a to bez ohledu na to, zda se ona znovu vdá či ne. Společnost má jednoduše mechanismus k řešení majetkových problémů rozvedených manželství i socializačních problémů dětí z rozvedených manželství. Při srovnání s touto sociální skutečností člověka napadá, zda naše problematizace rozvodu není důsledkem toho, že naše společnost či kultura žádné podobné mechanismy účinně řešící situaci rozvedených manželů a jejich dětí nemá. V literatuře se zpravidla hovoří o rozdílu vzorů chování příslušníků „individualistických“ civilizací (naše) a příslušníků „kolektivistických“ či „mírně kolektivistických“ civilizací (Země Jihu). To je ovšem již jiný problém.

I když je civilizace „Zemí Severu“ důležitou silou ve světě (ekonomickou, politickou), není ani zdaleka tak významnou silou v oblasti hodnot a filozofických názorů či pohledů na svět a jeho obyvatele (snad s výjimkou silně věřících skupin křesťanů). Zdá se mi, že díky své snaze po vědecké objektivizaci všehomíra jaksi pozapomněla na význam rozdílu mezi „absolutně objektivním“ (pokud vůbec přichází v úvahu – je ale cílem naší civilizace) a „relativně objektivním“. Národy Jihu, u nichž můžeme nalézt kosmologická i hodnotová zdůvodnění jejich vzorů správného chování a která znají význam výše zmíněného rozdílu, mohou sloužit přinejmenším jako příklad k zamyšlení. Pokud si tuto skutečnost uvědomíme, budeme i problémy „Zemí Severu“ – zde problémy postavení našich žen a existence našich rodin – posuzovat jinak, totiž jako dílčí problém světové civilizace, navíc jako problém v některých částech světa úspěšně řešený. Problém, který zdaleka nepálí všechny národy světa a obyvatele této zeměkoule, které pro jejich nepochopení nemusíme tedy hned zatracovat.

Možná by ale bylo dobré začít znova od Adama, respektive od Evy: „...I řekl Hospodin Bůh: není dobré, aby byla žena sama. Učiním jí pomoc jí rovnou ... Tu uvedl Hospodin Bůh na ženu mrákotu, až usnula. Vzal jedno z jejích žeber a uzavřel to místo masem. A vytvořil Hospodin Bůh z žeber, které vzal ženě, muže a přivedl ho k ní. Žena zvolala: Tento je opravdu kost z mých kostí a tělo z mého těla...“ atd. atd.

JOSEF KANDERT ukončil studia etnografie, folkloristiky a afrikanistiky na FF UK v Praze v roce 1966. Od roku 1969 je vědeckým pracovníkem Náprstkova muzea, od roku 1991 přednáší sociální antropologii na katedře sociologie FSV UK. Výzkumy na Slovensku a v Africe. Rok 1987 strávil prostřednictvím Fulbrightovy nadace půl roku na University of Massachusetts v Amherstu (USA), rok 1991 v Cambridge (UK) na St. John's College. Autor čtyř knih a řady článků.

Literatura

- Bénézech, A. 1988. „So-called Kuyu Carvings.“ *African Arts* 22: 52-59, 99.
- Botík, J. 1967. „K problematike rodinného života v oblasti Krupinskej vrchoviny.“ *Slovenský národopis* 15: 386-416.
- Drost, D. 1968. *Töpferei in Afrika. Ökonomie und Soziologie*. Berlin
- Eads, J. S. 1980. *The Yoruba Today*. Cambridge.
- Emeneau, M. B. 1937. „Toda Marriage Regulations and Taboos.“ *American Anthropologist* 39: 103-112.
- Faris, J. 1968. „Some Aspects of Clanship and Descent amongst the Nuba of Southeastern Kordofan.“ *Sudan Notes and Records* 49: 45-57.
- Forde, D. 1964. *Yakö Studies*. London.
- Frič, A. V. 1946. *Indiáni Jižní Ameriky*. Praha.
- Frobenius, L. 1928. *Dichtkunst der Kassaiden*. Jena.
- Goody, J. (ed.) 1971. *The developmental Cycle in domestic Group*. Cambridge.
- Goody, J. 1973. „Polygyny, Economy and the Role of Women.“ Pp. 175-190 in *The Character of Kinship*, ed. J. Goody. Cambridge.
- Herold, E. 1981. „Požehnáni i postrach rodičů.“ *Umění a řemesla*, 12-14.
- Kaberry, P. M. 1952. *Women of the Grassfields*. London.
- Kandert, J. 1988. „Spoločenské vzťahy.“ Pp. 426-467 in *Hont*, ed. J. Botík. Banská Bystrica.
- Lee, R. B. 1979. *The Dobe! Kung*. New York.
- Linton, R. 1939. „Marquesan Culture.“ Pp. 137-196 in *The Individual and His Society*, ed. A. Kardiner. New York.
- Malinowski, B. 1969. *The Family among the Australian Aborigines*. New York.
- Menzel, B. 1972. *Textilien aus Westafrika I-III*. Berlin.
- Merker, M. 1910. *Die Masai*. Berlin.
- Mobolade, T. 1971. „Ibeji Custom in Yorubaland.“ *African Arts* 4: 14-15.
- Nippa, A. 1991. *Haus und Familie in arabischen Ländern*. München.
- O'Brien, D. 1985. „Weibliche Ehemänner in Südbantu-Gesellschaften.“ Pp. 568-574 in *Die Braut II.*, ed. G. Völger, K. Welek. Köln.
- Pearl, D. 1987. *A Textbook on Muslim personal Law*. London.
- Segalen, M. 1986. *Historical Anthropology of the Family*. Cambridge.
- Starý Zákon I - Genesis* (překlad s výkladem). 1968. Praha.
- Stoll, G. 1980. *Ibeji, Zwillingfiguren der Yoruba*. München.
- Talbot, A. 1927. *Some Nigerian Fertility Cults*. London.
- Thomas, E. M. 1981. *Warrior Herdsmen*. New York.
- Thurnwald, H. 1991. „Die schwarze Frau im Wandel Afrikas.“ Pp. 111-134 in *Ethnologische Frauen-Forschung*, ed. Hauser-Schäublin. Berlin (reprint).
- Westphal-Hellbusch, S. 1991. „Transvestiten. Institutionalisierte Möglichkeiten des Ablehnens üblicher Frauen- und Männerrollen in Süd-Irak.“ Pp. 177-189 in *Ethnologische Frauen-Forschung*, ed. B. Hauser-Schäublin. Berlin (reprint).
- Yoshida, Kenji 1993. „Masks and Secrecy among the Chewa.“ *African Arts* 26: 34-45, 92.

Summary

Feminism is a product of the developing Euro-American civilisation whose roots lie in the ancient Mediterranean cultures. It constitutes a response to the contemporary social problems arising from this Euro-American civilisation or, better said, it constitutes a response to the inadequate social

solutions to such problems. Although the Euro-American civilisation has influenced every continent, it is not the only civilisation in the world. Local cultures/civilisations whose roots do not lie within the „biblical traditions“ might formulate other responses to the feminist problems or, indeed, might encounter different social problems to that presented by feminism. The various field conditions of individual culture determine their acceptance or otherwise of the „feminist offer“ or feminist ideology.

Several comparative examples of Euro-American, African, Asian, and Latin American cultural attitudes to female/male roles in cultural/social systems support this thesis, but by no means exhaust all available „areas“ of comparison. Myths presenting the female role in the beginnings both of civilisation and the family, children as the principle human/family value, the position of twins and transvestites in society, the cultural misunderstanding of the genitor role, childbirth customs, the dowry and bride-wealth complexes, symbolic marriages of females, the division of labour between women and men and divorce procedures all illustrate the different cultural views/responses to female-male roles in culture and society. The examples demonstrate that certain cultures can provide cultural responses to social problems which the Euro-American civilisation is unable to solve. Rather than expressing disillusionment with the societies/cultures which don not accept feminist thought, it is more productive to search for adequate solutions to problems within our culture/society.

Nesnáze s pojmem společenská třída

(Na okraj jedné diskuse)*

JADWIGA ŠANDEROVÁ**

Institut sociálních studií fakulty sociálních věd UK, Praha

Social Class as a Conceptual Difficulty

(Some notes in the margin of a class debate)

Abstract: The article is a critical reaction to the discussion „Are social classes dying?“ (International Sociology 1991/4 and 1993/3). This is a topic, so the author stresses, that had been discussed fruitlessly for more than 25 years. The reviewed articles represent a typical example of such a disputation. Three basic weaknesses in the discussion are responsible for the contemporary difficulties: 1. the ambiguity of the concept ‚social class‘ and its related concepts (class consciousness, class action, etc.); 2. the impossibility of testing class hypothesis through an historical comparison; 3. unjustifiable background expectations in empirical research on this topic. The author posits that the very reason for all the problems and difficulties is the ambiguity of the concept ‚social class‘. She is very sceptical as regards its scientific value, which, as is suggested, is of debatable scientific value. Indeed, it is proposed that focus switch to the problem of social change, and the identification of any social groups or categories of people who are latently or manifestly against the capitalist social system or capitalist economic culture.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 61-75)

Stejně jako v jiných oborech, i v sociologii vedou pseudofakta k neřešitelným pseudo-problémům, protože to, oč běží, není tím, čím se být tváří.

R. K. Merton: *Notes On Problem-Finding In Sociology*

S odstupem dvou let proběhla na stránkách *International Sociology* [Clark, Lipset 1991; Hout et al. 1993; Pakulski 1993b a Clark et al. 1993] výměna názorů na to, zda má smysl analyzovat stratifikační systém soudobých vyspělých společností z hlediska tříd. Autoři, kteří se do diskuse zapojili, v zásadě vycházejí z těchto čtyř předpokladů:

1. V kapitalistické společnosti existuje celá řada nerovností.
2. Některé z těchto nerovností charakterizujeme jako třídní, ostatní jako netřídní.

*) Děkuji touto cestou oběma anonymním recenzentům za jejich podnětné postřehy, zejména k závěru původního textu. Reagovat na všechny však nebylo v rámci omezeného prostoru možné. Vyvolá-li stať diskusi, budu ráda.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Jadwiga Šanderová, CSc., ISS FSV UK, Celetná 20, 116 36 Praha 1. E-mail: sanderova@s.fsv.cuni.cz.

3. V období rozvoje kapitalismu (řekněme zhruba do první poloviny dvacátého století, zejména však ve století devatenáctém) měly pro životní úroveň a styl i politické vědomí a jednání lidí rozhodující význam nerovnosti, které charakterizujeme jako třídní.

4. Má smysl si položit otázku, zda je tomu tak i v dnešních vyspělých kapitalistických společnostech.

Vlastní otázka zněla takto: Je význam tříd v podmínkách soudobých vyspělých společností ve srovnání s minulostí na ústupu?

Nejde ovšem o otázku novou. Prakticky nepřetržitě se o ní diskutuje přinejmenším od roku 1959, kdy ji velmi podobně formuloval R. Nisbet [1959] a dospěl k závěru, že význam tříd klesá. V rámci této diskuse se na jedné straně můžeme setkat s čistě teoretickými více či méně spekulativními příspěvky (např. Bell, Dahrendorf, Giddens, Gouldner, Parkin, Poulantzas) a na straně druhé s pracemi více či méně argumentujícími empirickými daty nejrozličnějšího druhu (např. Berger, Evans, Goldthorpe, G. Marshall, Tourraine, Wright). K obecné shodě však za čtvrtstoletí vědeckého bádání nedošlo.

Důvodů nekonečnosti tohoto sporu je podle mého názoru celá řada: Je veden na několika ne vždy spolu souvisejících frontách, často se opírá o vágně formulovaná teoretická východiska, což vede k ne vždy ujasněné a komparovatelné empirické evidenci, přičemž toto vše plyne z neujasněnosti pojmu třída.

Lze tak jen souhlasit s R. Cromptonovou, která dospěla k závěru, že „nedostatek souhlasu ohledně řady základních pojmů – zejména pojmu ‚třída‘ – v teorii a výzkumu stratifikace má tendenci generovat řadu pseudoproblémů“ [Crompton 1994: 18]. Diskuse na toto téma pak v citované práci opakovaně charakterizuje jako „pseudodiskuse“. Jiný autor [Lee 1994: 401] v této souvislosti dokonce hovoří o „sterilních potyčkách“. Nabízí se tak otázka, zda nemá pravdu P. Calvert, který začátkem osmdesátých let prohlásil, že vzhledem k neujasněnosti pojmu třída, jenž byl vždy definován různě a často rozporně, bude nejlépe od jeho používání ve vědeckém výzkumu upustit, neboť je v zásadě pojmem hodnotícím a nelze jej vymezit tak, aby byl obecně přijatelný [Calvert 1982: 209-216].

Typickou ilustrací problémů spojených s pojmem třída je zmíněná diskuse na stránkách *International Sociology*. Nejprve ji stručně charakterizují a shrnu její nejslabší místa, k nimž se pak vyjádřím podrobněji. Nakonec se pokusím celý problém reformulovat a vyhnout se při tom pojmu třída.

Předmět sporu a slabá místa diskuse

Diskusi, o níž referuji, lze v zásadě charakterizovat jako spor o to, zda jsou třídy ve vyspělém kapitalismu alespoň potenciálními kolektivitami (mají-li jejich představitelé společný zájem, kterého si mohou, ale nemusí být vědomi), nebo jsou-li dnes klasické třídy spíše sociálními kategoriemi. Argumentace je vedena ve dvou liniích, které spolu sice úzce souvisí, nicméně diskutovány jsou více méně odděleně.

Jednak se vede spor o to, zda v podmínkách vyspělého kapitalismu existují objektivní podmínky existence třídních zájmů. V této souvislosti jednotliví autoři dokazují, že tyto podmínky a odtud třídní zájmy buď mizí, respektive jsou přehlušeny zájmy jiných kategorií, které se stávají (přinejmenším potenciálními) kolektivitami, a nebo naopak, že jejich význam se nezměnil.

Předmětem druhé linie sporu je otázka, zda a do jaké míry jsou to právě třídní rozdíly, které strukturují politický život vyspělých západních zemí. Autoři zpochybňují, či naopak dokumentují třídní podmíněnost latentního či aktuálního politického chování.

Diskuse v *International Sociology* je věnována oběma problémům. Vzhledem k omezenému prostoru se však budu nadále věnovat pouze otázce, zda je politický život v současných vyspělých kapitalistických zemích strukturován třídními nerovnostmi.

Jednotlivé strany sporu došly k následujícím třem závěrům (či přesněji hypotézám):

1. Třída je i nadále klíčovým konceptem analýzy stratifikace vyspělých společností, neboť politický život strukturují především třídní nerovnosti [Hout et al. 1993].
2. Třída je i nadále užitečným konceptem, ovšem jedním z mnoha, rozhodně však ne klíčovým [Pakulski 1993b].
3. Význam třídy jako explanační proměnné rapidně klesá, je třeba hledat nový koncept [Clark et al. 1993].

Diskutující argumentují odkazy na závěry plynoucí z analýz dat provedených jinými autory [zejména Clark et al. 1993 a Hout et al. 1993] nebo teoretickými a obecnými úvahami [zejména Pakulski 1993b]. Na základě předložených argumentů je však velmi obtížné, ne-li nemožné, uváženě se přiklonit k jednomu z výše uvedených tvrzení.

Nepřesvědčivost průběhu diskuse podle mého názoru plyne především z nejednoznačného vymezení pojmu třída. Pod třídními nerovnostmi si zjevně nepředstavují všichni totéž. Výraznou komplikací je dále fakt, že historickou komparaci (v tomto případě počátku kapitalismu se současností), která by vedla k jednoznačným závěrům, nelze provést. Autoři navíc přeceňují možnosti empirického důkazu v takto obecně postaveném sporu, přičemž k převzatým datům a závěrům z jejich analýz přistupují nekriticky s řadou zamlčených předpokladů.

O nejednoznačnosti definice tříd

Ve stati z roku 1991, která diskusi vyprovokovala, hovoří Clark a Lipset o tom, že třídy se vztahují k sociální diferenciaci vznikající na základě strukturovaných socio-ekonomických životních šancí lidí různých sociálních kategorií. „Sociální třídy se mohou vyvinout na základě rozdílného přístupu k výrobním prostředkům (na což kladl důraz Marx) nebo k zaměstnání či spotřebě (jak dodal Weber). Lze říci, že třídní vědomí vzniká tehdy, vyvinou-li se u těchto kategorií odlišné subjektivní názory, kultura a ustálené vzorce chování“ [Clark, Lipset 1991: 408].

Pakulski sice věnuje poměrně rozsáhlou pasáž úvahám o „pružnosti“ a „významové pluralitě“ konceptu třída a při té příležitosti předkládá typologii jednotlivých definic,¹ ale vlastní definici třídy v komentované stati neuvádí. Nalezneme ji však v jiné jeho práci jen o tři měsíce starší: Třída je „velká sociální kategorie (lidí – J. Š.) sdílejících podobné místo ve výrobním procesu (vlastnických a/nebo tržních vztazích) a sdílejících podobné zájmy, jichž si mohou či nemusí být vědomi a které lze z této socio-ekonomické pozice odvodit (...)“ [Pakulski 1993a: 134].

¹) V zásadě jde o instruktivní pomůcku pro výklad hlavních názorů na třídní stratifikaci. Jakmile ovšem budeme chtít pomocí této typologie kategorizovat přístupy jednotlivých autorů (ba i jen jejich jednotlivé práce), stane se, podobně jako každá jiná, příslovečným Prokrustovým ložem. Je to jen další ilustrace spornosti a „kluzkosti“ [Pakulski 1993a: 132] pojmu třída.

Vedení snahou nezavést diskusi ke sporům o definice, vymezili Hout et al. třídu takto: „Třída souvisí se vztahem lidí k výrobním prostředkům a/nebo trhům práce“ [Hout et al. 1993: 261]. Taková definice je podle jejich názoru „kompatibilní se současným neomarxistickým i neoweberiánským výkladem pojmu“ [Ibid.: 271]. V zájmu produktivity diskuse se s ní ztotožnili i Clark et al. [1983: 294].

Netřídní nerovnosti pak v zásadě představují zbytkovou kategorii. V roce 1993² mají autoři na mysli zejména rozdíly související s rasou, etnikem, pohlavím apod. Hovoří-li o skupinách, často zmiňují tzv. „nová sociální hnutí“ (Zelení, feministky, pacifisté apod.). Tento problém je zřejmě hlavním předmětem zájmu Pakulského, který se jím zde zabývá nejzjevněji. Mimo zmíněná hnutí se věnuje skupinám, které charakterizuje jako statusové (generace, ženy, etnické skupiny apod.), a tzv. „vyfantazirovaným (imagined) komunitám“,³ které údajně vznikají pod vlivem sdělovacích prostředků.

Všichni autoři se tedy shodují na vymezení třídních rozdílů, které se opírá o Marxe i Webera, jejichž pojetí považují za komplementární. To však nicméně neznamená, že vymezují třídní nerovnosti stejně. Dojemná shoda na takto obecné a dle mého soudu nic neřikající „definici“ je zavádějící. Je možné, že by s ní skutečně souhlasili jak neoweberiánci, tak neomarxisté. Rozhodně by ji však různě operacionalizovali, a to v závislosti na konkrétním vymezení „vlastnických a/nebo tržních vztahů“ a na míře důrazu na konkrétní typy vztahů (vlastnické nebo tržní). Pro ilustraci lze uvést operacionalizace tříd neomarxisty E. O. Wrighta a neoweberiánce J. H. Goldthorpa. Např. Wright, na rozdíl od Goldthorpa, nepovažuje za jeden z definičních znaků dělnické třídy manuální práci, Goldthorpe na rozdíl od Wrighta spojuje velké vlastníky a vrcholové řídící pracovníky do jedné třídy apod. (podrobněji viz [Šanderová 1991, 1992a a 1992b.]).

Hout a kol. však pracují s třídami vymezenými podle E. O. Wrighta, ale zároveň odkazují na výzkum, který použil Goldthorpovu operacionalizaci. Clark et al. v jednom případě nahrazují třídy sociálními kategoriemi vymezenými daňovými pásmy. Jaké operacionalizace bylo užito v případě výzkumu, na nějž odkazuje Pakulski, není vůbec jasné.

Zcela specifickým problémem je podle mého názoru také fakt, že většina operacionalizací tříd (ale i sociálně ekonomického statusu apod.) vychází z profesí (nikoli tedy z konkrétního pracovního místa), nebere v úvahu segmentovanost trhu práce⁴ a specifika stratifikace ženské populace. Jen zřídka se bere v úvahu vyloučenost z trhu práce. Nezaměstnanost je totiž spíše analyzována jako samostatný problém. A to nemluvíme o mezinárodních komparacích, které vycházejí ze sporného předpokladu, že tržní, pracovní a zejména statusová situace jednotlivých profesí je ve všech zemích stejná.

O mezích historické komparace

Jak jsem již uvedla, meritem sporu je otázka, zda je význam tříd pro politický život vyspělé kapitalistické společnosti stejný jako byl na počátku kapitalismu. Význam tříd

² Clark a Lipset hovoří o tzv. hierarchiích, přičemž ve stati z roku 1991 není zcela jasné, jaký je vztah mezi hierarchiemi a třídami, ani jak konkrétně jsou hierarchie vymezeny.

³ Tyto komunity jsou také někdy nazývány „kategoriální identity“ nebo „statusová uskupení“. Jde o lidi, kteří se pod vlivem sdělovacích prostředků začínají domnívat, že jsou členy komunit, s nimiž sdílejí společné zájmy (např. Zelení) nebo zvyky (např. nekuřáci), vkus či chutě (např. vegetariáni) nebo dokonce nějakou askriptivní charakteristiku (např. černoši) [Pakulski 1993b: 290].

⁴ Stručnou informaci o teoriích segmentace trhu práce viz [Šanderová 1994].

Clark et al. „měří“ korelacemi mezi třídním postavením respondentů na jedné straně a jejich politickými postoji a volebními preferencemi na straně druhé. V této souvislosti například odkazují na práce, v nichž jejich autoři [Lipset 1981, Franklin et al. 1992] dospěli k závěru, že korelace mezi třídním postavením a volebními preferencemi mají od padesátých let v několika západních zemích spíše klesající tendenci. Z tohoto zjištění Clark et al. vyvozují, že ve srovnání s raným kapitalismem význam tříd ustupuje do pozadí. Provádějí tak ničím nezdůvodněnou extrapolaci zpět do historie.

Hout et al. k tomu poznamenávají, že třída nikdy nebyla vševysvětlující proměnnou, jak se někteří badatelé domnívali. „Třída vždy byla pouze jedním ze zdrojů politické identity a jednání spolu s rasou, náboženstvím, pohlavím atd. Říká-li někdo, že třída má dnes menší význam, než měla v minulosti, nutně to znamená, že zveličuje její význam v minulosti a podceňuje současný“ [Hout et al. 1993: 268]. V této souvislosti se v poznámce dovolávají autority Duncana, který považuje za „docela možné, že důvěra, s níž člověk předkládá popis třídní struktury Anglie osmnáctého a devateráctého století, je částečně funkcí nedostatku dat o profesní diferenciaci, příjmech, rozpočtech, politických postojích, životních stylech atd., s kterými pracují badatelé zkoumající společnost současnou“ [Duncan 1959: 28] – citováno dle [Hout et al. 1993: 273].

Dle mého názoru jde o obecnější problém odrážející omezené možnosti historických komparací, které jsou jistě užitečné a inspirativní, sotva však mohou nezvratitelně podpořit či vyvrátit nějakou hypotézu. Nejde jen o to, že některé typy údajů umožňují striktní komparaci prostě nemáme k dispozici (např. údaje o volebních preferencích jednotlivých tříd, etnik, žen apod.), ale i o to, že minulost můžeme poznávat pouze na základě evidence, kterou Goldthorpe [1991] charakterizoval jako „relikty“. Tyto relikty jsou značně omezeným vzorkem toho, co se mohlo z minulosti zachovat – vzorkem „úplného univerza reliktní, o němž ani o jeho vlastnostech nám však není nic známo a ani být známo nemůže. (...) Z jakéhokoli souboru reliktní tak můžeme vyvozovat nekonečný počet zobecnění“ [Goldthorpe 1991: 213]. Kromě toho, sociologové jen zřídka pracují s primárními prameny. Většinou se opírají o práce historiků, tj. přísně vzato o interpretace. Jejich závěry tak jsou v lepším případě interpretacemi interpretací, častěji však „interpretacemi interpretací interpretací“ [Ibid.: 223]. Interpretace jsou, jak známo, vždy jen jedním z možných pohledů na realitu.

Striktně vzato, na otázku, zda třídy měly v počátcích kapitalismu větší význam v životě společnosti než dnes, zřejmě nikdo jednou provždy neodpoví. Tím ovšem nechci říci, že nemá smysl si takové otázky klást. Nicméně, empirickou evidenci o dnešku nelze srovnávat s historickými „relikty“. Přivede-li sociologie povaha řešeného problému k historickému pohledu, „musí se připravit na těžší život, na výzkum vedený pod ‚hranicí chudoby dat‘ (...), musí si být vědomi, že předmět jejich kritického zájmu je a pravděpodobně zůstane mimo dosah poznání“ [Ibid.: 226].

Vést tedy zásadní diskuse typu „buď a nebo“ zřejmě není v tomto ohledu rozumné.

O mezích empirického důkazu

Rezignujeme-li na historické srovnání vývoje významu tříd v politickém životě kapitalistické společnosti, můžeme se omezit na přítomnost a položit si otázku, zda latentní či aktuální politické chování dnes ve vyspělých západních zemích souvisí spíše s třídním postavením či s jinými charakteristikami (pohlavím, rasou, věkem, etnickou příslušností, podporou určitého hnutí apod.) a lze-li v tomto ohledu během posledních zhruba 30 let vystopovat nějaký trend.

Lze to udělat například tak, jako to udělal G. Evans [1993], který detailně analyzoval vývoj korelací mezi hodnotami Likertovy škály, o níž hypoteticky předpokládá (jde o analyticky podloženou hypotézu), že měří postoje na kontinuu levice-pravice na jedné straně a třídním postavením (s použitím Goldthorpovy operacionalizace), věkem, pohlavím, etnickou příslušností, náboženským vyznáním, sektorem zaměstnání, typem bydlení a nezaměstnaností na straně druhé, a to v období let 1960-1980. Evans zjistil, že význam třídy (měřený vysvětlenou variancí) pro strukturu politických zájmů sice není nijak výrazný, ale je konstantní. Navíc, vliv této proměnné na ideologický konflikt je ze sledovaných nejsilnější [Evans 1993: 463-466].

Toto zjištění lze interpretovat v tom smyslu, že přinejmenším v Anglii šedesátých a sedmdesátých let byl politický význam třídního postavení zhruba konstantní a větší než některých jiných charakteristik (věk atd. viz výše). Diskutovat pak lze o tom, zda Goldthorpova operacionalizace dobře vymezuje třídní postavení, nakolik je předpoklad, že použitá škála skutečně měří postoje na kontinuu levice-pravice oprávněný, zda existuje nějaký důvod, proč považovat tento typ postojů za výraz třídních zájmů či vědomí a lze-li očekávat, že si dotázaní koncem sedmdesátých let interpretovali jednotlivé otázky stejně jako na začátku let šedesátých. Konečně lze vznést námitku, že situace v Anglii je atypická.

Žádné úvahy tohoto typu však v komentovaném sporu nenalézáme. Krom toho se jednotlivé argumenty ústřednímu problému Clarkovy a Lipsetovy stati, jímž je relativní význam třídních nerovností, de facto vyhýbají.⁵ Ačkoli Clark s Lipsetem tuto otázku kladou a také na ni odpovídají (třídní nerovnosti ustupují do pozadí), Hout a kol. s jejich odpovědí polemizují a Pakulski zaujímá kompromisní postoj, žádné argumenty, kromě několika vágních odkazů na práce jiných autorů, nikdo z nich nenabízí.

Zarážející je až nekritická „víra v čísla“. Zmínění autoři zřejmě sdílejí Goldthorpovo přesvědčení, že pokud jde o data, mají sociologové oproti historikům nespornou výhodu. Zatímco historikové svoji evidenci pouze nalézají, sociologové ji také generují. Produkují datovou bázi, která před tím neexistovala, to jest pracují s evidencí, která byla spíše vynalezena (invented) než odhalena. Datům tak může být dána taková podoba, kterou ten který výzkum vyžaduje, a jejich kvalita může být ověřována spolu s tím, jak vznikají [Goldthorpe 1991: 214-215].

Je ovšem otázka, nakolik je to skutečně výhoda. Problém je totiž v tom, že tzv. historické reliktů „na rozdíl od odpovědí uměle vyvolaných výzkumným šetřením (které samozřejmě také vyžadují interpretaci) představují aspekty přirozeného prostředí minulých sociálních světů. Historické interpretace (...) interpretují objektivizace, zatímco sociologické interpretace výzkumných dat jsou realitě o krok vzdálenější, neboť interpretují subjektivní respondentovy interpretace jednání a orientací lidí – obvykle ‚vecpané‘ do předem připravených kategorií“ [Bryant 1994: 16]. Jinými slovy, veškerý empirický materiál, který je potenciálním sociologickým datem má v zásadě stejnou kvalitu jako to, čemu Goldthorpe říká relikty [Hart 1993: 29].

Nekonečné spory tak lze vést nejen o závěrech plynoucích z „nalezených“, ale i z „generovaných dat“. Je proto nezbytné, ostatně jako v každé vědě, věnovat mimořádnou pozornost kvalitě dat a znovu a znovu prověřovat, zda skutečně měříme to, co se

⁵) Pakulski sice vytýká Houtovi et al., že tento problém ignorují [op. cit.: 280], sám se však k němu vyjadřuje jen v rovině teoretických úvah.

domníváme, že měříme. K tomu je ovšem nezbytně nutné, aby pojmy, s nimiž pracujeme (třída, třídní zájem, vědomí apod.) byly definovány zcela jednoznačně. Takto však autoři buď disputují o technických detailech předkládaných analýz (např. vhodnost použitých indexů či rekódování dat), nebo si vyměňují nekompatibilní argumenty, aniž by se kriticky zamysleli nad hodnotou dat, která prezentují, a nad předpoklady, které jsou v jejich pozadí.

O zamlčených předpokladech

V pozadí dat, která jsou v rámci diskuse prezentována, nalézám nejméně tři implicitní a velmi sporné předpoklady.

1. V prvé řadě Clark et al. mlčky předpokládají, že třídní vědomí se projevuje a projevovalo především ve volebních preferencích, případně v manifestovaných postojích. K tomu Hout et al. zcela věcně namítají, že není důvod očekávat bezprostřední vztah mezi třídní příslušností a volebními preferencemi. Takový předpoklad totiž zcela ignoruje zásadní význam odborů, sociálních hnutí a politických stran, které vytvářejí pro tyto preference prostředí. Jsou-li strany a další politické organizace řízeny v určitém sepětí s třídami, lze očekávat vysokou korelaci mezi třídní příslušností a volebními preferencemi, jak ukázali Przeworski a Sprague [1986]. Opustí-li pak dělnická strana své specifické zájmy či uzavírá-li různé kompromisy, aby získala více hlasů, např. z řad středních tříd, neznamená to ještě, že tyto zájmy přestaly existovat. „Třídní zájmy mohou zůstat v politické aréně v latentní podobě, což neznamená, že neexistují“ [Hout et al. 1993: 266].⁶

Paradoxní ovšem je, že Clark a Lipset v úvodu své stati z roku 1991 sami poznamenávají: „Třídní příslušnost můžeme sice objektivně určit, ale to nám může říci jen málo o subjektivních korelátech (náзору na svět, postojích atd.) třídního postavení. Marx ve skutečnosti nikdy neřekl, že mezi třídním postavením a postoji by měl být nějaký vztah“ [Clark a Lipset 1991: 397].

Pokud je mi známo, nic takového neřekl ani Weber. Veškerá empirická evidence o souvislosti mezi manifestovanými postoji a volebním chováním na jedné straně a třídním postavením na straně druhé tak možná jde zcela mimo teorii tříd.

2. Druhým zamlčeným předpokladem je ničím nepodložená představa, že to, co lidé vypovídají o svých postojích, případně hodnotových a dalších preferencích, je reálným indikátorem obsahu „té části“ jejich vědomí, která ovlivňuje jejich jednání. Tento předpoklad je v pozadí téměř veškeré empirické evidence, o níž Clark et al. s Houtem et al. disputují.

Tak například součástí argumentace, již Clark et al. podporují svoji tezi o poklesu politického významu tříd, je tvrzení, že ve vyspělých kapitalistických státech došlo k transformaci klasické dimenze levice-pravice. Tradiční levice, „která má základ v představitelích manuálních profesí a klade důraz na problémy, které se tradičně vztahovaly k třídám, dosud existuje. V západních společnostech však začíná vznikat druhá levice (někdy nazývaná Nová politika, Nová levice, Postburžoazní nebo

⁶) Podobně Evans: „Není oprávněné odvozovat změny v ideologických rozdílech tříd z volebních preferencí – vztah mezi příslušností k třídě a volebním chováním není výsledkem pouze ideologických rozdílů mezi třídami, ale také rozdílů mezi stranami. Nedaří-li se stranám předkládat prohlášení, která přitahují zájem různých tříd, není důvod, aby mezi příslušností ke straně a volebními preferencemi existoval nějaký vztah.“ [Evans 1993: 452].

Postmaterialistická), která stále více klade důraz spíše na sociální otázky než na klasické třídní problémy“ [Clark a Lipset 1991: 403]. V důsledku toho se dělnická třída podle Clarka et al. ideologicky fragmentuje.

Argumenty, které Clark et al. na podporu této teze uvádějí, jsou však značně chaotické. Klasické levicové třídní vědomí např. „měří“ postoj k daňové politice státu. Tzv. sociálně liberální orientaci (která se údajně odštěpila od levice) indikují postoj k umělému ukončení těhotenství a mírou tolerance k menšinám.

Hout et al. zase odkazují na stať Weakliema [1991], který analyzoval postoje obyvatelstva ve Francii, Itálii a v Holandsku k tzv. postmateriálním hodnotám.⁷ Materiální orientaci (typickou pro tradiční levice) zjišťoval prostřednictvím názorů na nutnost zmenšit nerovnosti mezi lidmi, znárodnit průmysl a posílit úlohu státu v řízení národního hospodářství. Orientaci na tzv. postmateriální hodnoty indikoval mírou souhlasu s tvrzením, že je žádoucí chránit přírodní prostředí, zabránit šíření atomové energie a zpřísnit postup proti teroristům [Weakliem 1991: 1342]. Weakliemovo zjištění, že ve všech zkoumaných zemích došlo k posunu směrem k tzv. postmateriálním hodnotám u celé populace, tj. nezávisle na třídním postavení, uvádějí Hout et al. na podporu svého tvrzení, že třídy dosud existují.⁸

Zůstává však zcela nejasné, co nás opravňuje například k předpokladu, že verbální podpora (v době, kdy probíhá šetření) progresivního zdanění a současně liberální postoj k interrupcím indikuje odklon od tradiční levice a tudíž úpadek třídní identity.

3. Třetí zamlčený předpoklad se týká uvažování lidí.⁹ Někteří sociologové jakoby zcela samozřejmě předpokládali, že tzv. běžná populace (průměrný člověk, lidé v ulicích apod.) uvažuje stejným způsobem, jakým badatelé rozvíjejí své teorie. Domnívají se, že lidé myslí a jednají v ustálených vzorcích, a to takových, které badatelé teoreticky odvodili.

Badatel zkonstruuje schéma, v lepším případě ideální typy, např. konzervativní versus levicový typ myšlení, které dekomponuje na základní prvky, jimž přiřadí jednoduché otázky, přičemž je přesvědčen, že odpovědi na tyto otázky jsou výlučně konzistentní buď s jedním, nebo druhým typem myšlení. Dotázaní, kteří „skórují“ na obou typech otázek, pak podle tohoto badatele buďto neuvažují konzistentně,¹⁰ nebo jsou důkazem toho, že tyto dva typy myšlení přestávají existovat. Na druhé straně, skórují-li lidé jen na části otázek vztahujících se k určitému typu myšlení, zřejmě to znamená, že se zde odštěpil nový směr uvažování. Možnost, že lidé svět třeba vnímají zcela jinak, si takový badatel zpravidla nepřipouští.

⁷) Blíže o postmateriálních hodnotách viz Rabušic [1990] nebo také Dahrendorf [1991b: 217-218].

⁸) Tento obtížně pochopitelný argument je zřejmě míněn takto: není-li sporu o tom, že v minulosti se postoje lidí lišily v závislosti na třídním postavení a nyní se u celé populace (tj. u příslušníků všech tříd stejně) posunuly směrem k postmateriálním hodnotám, nedošlo k žádnému vyrovnání rozdílů v třídním vědomí. Jde však o moji interpretaci, autoři argument blíže nevysvětlují.

⁹) Následující kritika je téměř totožná s kritikou dotazníkových šetření obecně, vedenou z pozic tzv. interpretativního paradigmatu (blíže o tom viz [Petrusek 1993: 110-114]). Neztotožňuji se s interpretativním pojetím sociologie v celé jeho šíři, v dané souvislosti však tento typ výtek považuji za více než oprávněný.

¹⁰) Na problém tzv. „inkonzistence myšlení“ běžné populace, jsme již dříve upozorňovali jinde [Šanderová, Kabátek 1991, Šanderová 1992].

S podobným přístupem se můžeme setkat u Clarka et al. Například výše zmíněné tvrzení o existenci dvou levic dokumentují na postojích francouzských a amerických starostů v roce 1983 a 1993. Konstatují, že v roce 1983 korelace mezi daňovým a sociálním liberalismem francouzských starostů klesala s věkem, zatímco „u amerických starostů nebyl mezi daňovým a sociálním liberalismem prokázán žádný vztah ani v jedné věkové skupině.“ K podobným výsledkům dospěli, když použili vícenásobnou regresi. Citují doslova: „pracovali jsme s devíti proměnnými (strana, zámožnost atd.): adjustované koeficienty R^2 jsou v případě Francouzů vysoké (od 0,25 do 0,44), zhruba šestkrát větší než pro soubor amerických starostů (od 0,03 do 0,06)!“. O deset let později si byla struktura postojů amerických a francouzských starostů blíže. „Jak výsledky naznačují, vliv hierarchií a tříd během několika let dramaticky poklesl. Tyto trendy jsou kongruentní s ‚postindustriálními‘ trendy, které identifikovali Daniel Bell a Allain Touraine“ [Clark a Lipset 1991: 405].

Hout et al. k tomu namítají, že je přinejmenším riskantní zobecňovat na celou populaci zjištění týkající se souboru, který představuje určitou elitu, o níž lze předpokládat (a některá data to potvrzují), že její politické názory jsou mnohem koherentnější, stabilnější a jednodušší než u běžné populace [Hout et al. 1993: 267].

Na tuto námitku reagují Clark et al. poměrně obsírně. „Smyslem uvedených dat bylo ukázat, že starostové, kteří byli zvoleni jakožto „levicoví“ kandidáti se zřejmě neangažují a ani nadále angažovat nebudou v levicové *ekonomické* politice, což se dalo předpokládat v minulosti. Namísto toho údaje naznačují, že tito starostové mohou být ekonomicky *konzervativní* z hlediska svého postoje k daním, ale mohli být zvoleni jakožto levicoví čistě na základě svých postojů, které zaujímají k novým sociálním problémům“ [Clark et al. 1993: 305 – zvýrazněno v originále].

Se značnou ironií také komentují námitku hodnotící jako riskantní zobecňovat zjištění týkající se elity na celou populaci. „Taková reakce nás poněkud mate, neboť mají-li elity ‚stabilnější a jednodušší konfesní systém‘ než obyvatelstvo, mohlo by to naznačovat, že v případě zjištění významných korelací pro soubor starostů by bylo nevhodné přisuzovat totéž obyvatelstvu. Hlavním smyslem tabulky však bylo ukázat, že korelace jsou pro americké starosty *nevýznamné* a v případě francouzských starostů klesají s věkem. Pokud můžeme vůbec něco předpokládat, pak pouze slabší korelace u obyvatelstva“ [Ibid.: 307 - zvýrazněno v originále].¹¹

Podobně Clark et al. citují výsledky analýzy dat reprezenativního souboru obyvatelstva západoevropských zemí (Francie, Belgie, Holandsko, Německo, Itálie, Lucembursko, Dánsko, Irsko, Velká Británie, Severní Irsko a Řecko), které se týkají otázek zjišťujících míru souhlasu s těmito třemi názory: 1. mělo by být méně rozdílů v sociálních rolích mužů a žen; 2. měla by být přijata razantnější opatření na ochranu životního prostředí před jeho znečišťováním; 3. vláda by měla hrát menší roli v řízení hospodářství. Clark et al. pak v tabulce uvádějí korelace mezi odpověďmi na otázku týkající se role státu v řízení hospodářství na jedné straně a zbývajícimi dvěma na straně druhé, a to ve čtyřech věkových kohortách. Korelace podle jejich názoru s věkem kle-

¹¹) Nyní jsem zmatena já. Dospěla sofistikovanost statistických analýz v USA tak daleko, že se již netestují nulové hypotézy? Skutečně nás zjištění, že jsme nenalezli významných korelací v souboru starostů, opravňuje k předpokladu, že tyto korelace neexistují ani u běžného obyvatelstva?

sají,¹² což údajně indikuje pokles vlivu tradičního antagonismu levice a pravice v politické socializaci mladých lidí [Clark et al. 1993: 307-308].

Není však vůbec jasné, co nás opravňuje například k předpokladu, že souhlasí-li někdo s tím, že vliv státu na národní hospodářství by měl být menší, aniž by zároveň měl vyhraněný názor na nutnost přijmout razantnější opatření na ochranu životního prostředí, jde o výraz jeho ambivalentního postoje vůči levici a pravici.

Pozoruhodné ovšem je, že jednotliví autoři si jsou neodůvodněnosti některých výše uvedených předpokladů vědomi. Dovedou je však odhalit pouze u oponenta (nikoli ve svých argumentech).

Tak např. Hout et al. považují za možné, že „některá ‚nová‘ sociální témata se stala objektem politického boje a veřejné diskuse částečně proto, že rezonují s tradiční levo-pravou heuristikou lidí“ [Hout et al. 1993: 267]. K tomu však Clark et al. namítají, že od „průměrného občana“ nelze očekávat ideologické myšlení. Něco takového by bylo v rozporu s výsledky výzkumu veřejného mínění, které již desítky let naznačují, že pouze mimořádně malý podíl občanů využívá při hodnocení politických problémů široké ideologické dimenze. Odkazují také na Converse [1964], v jehož výzkumu pouze 12 % voličů uvedlo, že při pořadání svých politických názorů na konkrétní problémy uvažují v dimenzi levice-pravice. Podobně Neumann [1986] dospěl k závěru, že asi 95 % populace zakládá své politické myšlení na pseudoproblémech dne, které mají největší publicitu.

V jiné souvislosti naopak Hout et al. upozorňují Clarka a Lipseta, že „není vůbec jasné, zda ‚sociální liberalismus‘ (který autoři vymezili takovými problémy, jako je ‚umělé ukončení těhotenství‘ či ‚tolerance vůči menšinám‘) vůbec někdy měl nějakou souvislost s třídní politikou“ [Hout et al. 1993: 267].

Stručně řečeno, problematičnosti zmíněných předpokladů si jsou všichni zúčastnění v zásadě vědomi. Tříska v oku oponenta je však znepokojuje daleko více než břevno v oku vlastním. Meritum věci zákonitě obcházejí. Není-li totiž výchozí pojem (třída) definován dostatečně jednoznačně, jsou další pojmy třídní analýzy (třídní zájmy, vědomí, politika atd.) nutně ještě mlhavější.

Pokus o reformulaci problému

Nehodláme-li propadnout metodickému nihilismu, můžeme připustit, že na základě systematického výzkumu přístupujícího k datům kriticky, lze se značnou mírou jistoty odpovédět např. na otázku, zda určitý typ postojů a volební preference souvisí v té které zemi spíše se sociálním postavením indikovaným Goldthorповou operacionalizací tříd než se sociálním postavením plynoucím z věku, etnika, pohlaví apod. Příkladem může být již citovaná Evansova analýza. Hypotézu, že v počátcích kapitalismu třídy strukturovaly politické dění více než dnes, však takto rigorózně testovat nedokážeme. Krom toho, diskuse na stránkách *International Sociology* jen dokumentuje již v úvodu citované Cal-

¹²⁾ Nalézt takový trend v předložených datech vyžaduje poměrně značné úsilí či spíše přesvědčení o vlastní pravdě. Pearsonovy korelační koeficienty nabývají v jednotlivých věkových kohortách následujících hodnot (první údaj uvádí korelaci mezi názory na roli státu a na rozdíly v sociálních rolích mužů a žen a druhý korelaci mezi názorem na roli státu a na ochranu životního prostředí – známénka neuvádím, neb směr závislosti je v dané souvislosti irelevantní): 15-29: 0,03 a 0,02; 30-44: 0,01 a 0,05; 45-59: 0,03 a 0,06; 60-80: oba 0,01.

vertovo tvrzení, že třída není vhodným pojmem pro vědecký výzkum. Považují proto za taktické tento pojem, alespoň přechodně opustit.

Nabízí se ovšem otázka, zda se spolu s pojmem nevzdáme zajímavého problému. Domnívám se, že nikoliv. V diskusi o třídních a netřídních nerovnostech totiž stále jde především o problém konfliktu a sociální změny, ať už ve smyslu změny konkrétního politického systému, či kapitalistického systému jako takového (mám na mysli to, co Berger [1993: 11-12, 52-53] nazývá „ekonomickou kulturou“ či Weber „železnou klec“ kapitalismu) nebo ve smyslu zrušení systému obecně, jak to požaduje Dahrendorf.¹³ Jinými slovy jde o to, zda v současných společnostech vyspělého kapitalismu existuje konflikt (přetrvávající z minulosti či rodící se nový) o stávající systém a pokud ano, které skupiny lidí představují jeho sociální nositele (případně iniciátory či „první hybatele“).

V pozadí diskuse o významu tříd tak stojí zhruba tato otázka: Existuje v současných tzv. vyspělých společnostech alespoň potenciální kolektivita lidí, jimž nevyhovuje stávající politický a sociálně-ekonomický systém – ať už konkrétní systém v té které zemi, nebo ekonomická kultura kapitalismu (EKK) obecně – a kteří jej tedy byt' jen potenciálně ohrožují? Drtivá většina sociologů by na takto položenou otázku zřejmě odpověděla, že neintegrovaných skupin je celá řada, ale ne všechny systém ohrožují. Málokdo by však asi zůstal u takto lapidární odpovědi – něco by k tomu dodal. Komentovaná diskuse nabízí tři typy takového dodatku:

Dodatek neomarxistický a/nebo neoweberiánský třídní: Nejdůležitější jsou z tohoto hlediska třídy (tj. kolektivity vymezené svým postavením ve vlastnických a/nebo tržních vztazích). Ve společnosti existuje přinejmenším latentní třídní konflikt, jehož podstatou jsou vlastnické a/nebo tržní vztahy.

Dodatek postmarxistický:¹⁴ Třidu vymezenou inferiorním postavením ve vlastnických a/nebo tržních vztazích lze dnes považovat za více méně integrovanou do stávajícího systému. Rodí se však nová kolektivita vymezující se proti existujícímu uspořádání, kterou nelze identifikovat na základě jejího postavení ve vlastnických a/nebo tržních vztazích. Konflikt, přinejmenším latentní, ve společnosti existuje, jeho podhoubím však nejsou vlastnické a/nebo tržní vztahy.

Dodatek neoweberiánský statusový či liberální: Třídy dnes jsou (začínají být) z daného hlediska zcela rovnocenné ostatním typům skupin, přičemž žádná z nich se nevynezuje proti celému komplexu institucí vyspělé kapitalistické společnosti. Každá z nich má výhrady proti jinému aspektu (jiné instituci) stávajícího systému. Struktura zájmů odpovídá například Riesmanově představě „vetovacích skupin“ [Riesman 1968: část druhá], jejichž zájmy se kříží či spolu souvisí jen velmi volně – o konfliktu v pravém slova smyslu (byt' latentním) nemůže být řeč.

Diskuse by se dle mého soudu výrazně pohnula z místa, na němž již tolik let přešlapuje, kdyby ti, kdo do ní vstupují, alespoň na čas zapomněli na třídy, celý problém v zásadě obrátili a hledali odpověď na otázku, zda existuje (formuje se) vůbec nějaký potenciální sociální nositel (či iniciátor) dramatické změny systému. Mám tím na mysli

¹³) „... Je-li kapitalismus skutečně systém, musí se proti němu bojovat stejnou silou, jakou se bojovalo proti komunismu. Všechny systémy představují nevolnictví...“ [Dahrendorf 1991a: 40].

¹⁴) Pakulski [1993a: 147] takto charakterizuje autory, kteří sice svým způsobem navazují na neomarxismus, zavrhlí však teorii tříd a proproletářský postoj. K postmarxismu řadí Cohenovou, Habermase a Offeho.

sociální skupinu či kategorii lidí, kteří nemohou realizovat svoje životní aspirace (ne nutně pouze ekonomické povahy), protože jim v tom brání stávající komplex kapitalistických institucí.¹⁵

Pretendentů na toto označení je celá řada. Jsou to například sociální skupiny (kategorie) typu Dahrendorfovy třídy chudoby, tj. lidé, kteří jsou v důsledku neúplných oprávnění ze systému de facto vyloučeni [Dahrendorf 1991b: 94], nebo Bergerova třída expertů či znalců (knowledge class), kterou Berger charakterizuje jako hlavního antagonistického protivníka kapitalismu [Berger 1991: 234-238], a další skupiny více či méně ze systému vyloučených. Mohou to být ženy, nebo jen určitá kategorie žen (např. svobodné matky), mládež obecně (nebo jen nezaměstnaná mládež), ochránci životního prostředí, pacifisté, anarchisté, nezaměstnaní, homosexuálové, skinové, důchodci, etnické menšiny, ochránci nebohých jakožto mluvčí vyloučených, „vyfantazírované skupiny“ apod.¹⁶

Je pravděpodobné, že žádná z této pestré palety sociálních skupin a kategorií jako taková, hledaným sociálním aktérem není. Nicméně nelze vyloučit, že tento se v řadách některých z nich postupně formuje. Mohou tito lidé naplnit své životní aspirace – např. určitý způsob života [Habermas 1981, 1987] či postmateriální hodnotový systém [Inglehart 1990] – v rámci EKK? Jsou tyto aspirace skutečně principiální? Naráží snaha je naplnit na překážky různého typu, nebo mají tyto překážky a tudíž i protesty a aktivity určité části všech těchto lidí nějakého společného jmenovatele?

Neměli bychom připustit, že by to mohlo být něco v dané souvislosti netradičního, například inklinace k bohužel jen mlhavě vymezenému Frommovu [1992] „modu bytí“, jehož naplnění je podle názoru tohoto autora v přímém rozporu s EKK? Neměli bychom se nejprve pokusit takového společného jmenovatele nalézt a teprve poté ho pojmenovat (a přesně definovat)?

Pokud bychom ovšem chtěli na tyto otázky odpovědět, sotva bychom se mohli omezit na to, že těmto lidem položíme několik jednoduchých otázek. Za vhodnější považuji strategii, kterou v podobné souvislosti navrhuje Marshall: „výzkumná energie a výdaje by měly směřovat k intenzivnímu, longitudinálnímu etnografickému výzkumu, v jehož rámci jsou různé aspekty vědomí pevně zasazeny v kontextu každodenní praxe a od počátku jsou konceptualizovány jako inherentně dynamické jevy“ [Marshall 1988: 121-122]. Nemám tím na mysli, abychom od dotazníkového šetření v dané souvislosti upustili zcela. Rozhodně by však nemělo být jedinou ani hlavní metodou sběru dat.

Závěr

Třída podle mého názoru skutečně není pojmem relevantním analýze současné západní společnosti. Na rozdíl od Clarka et al. mě však k tomuto závěru nevede domněnka, že

¹⁵) Takové vymezení je zcela zřetelné, byť implicitně obsaženo v úvahách P. I. Bergera [1993: 234-238] a R. Dahrendorfa [1991a: 94] o třídách ve vyspělém kapitalismu (nikoli však v jejich definicích tříd). Je zřejmě podobné Tourainovu vymezení tříd, které se „objevují všude tam, kde se formují solidární skupiny zpochybňující dominantní hodnoty, normy a instituce“ [Touraine 1985: 749-788] – citováno z [Pakulski 1993b: 281].

¹⁶) Tzv. „novým sociálním hnutím“ a podobným politickým aktivitám se samozřejmě věnuje celá řada sociologů, a to i v dané souvislosti (shrnutí viz [Pakulski 1993a]). Nikoli ovšem na místo debat o třídních rozdílech. Často se lze i v těchto statích setkat s hledáním či popíráním třídního zakotvení stoupenců jednotlivých hnutí, což opět zavádí k pseudodiskusím.

význam tříd klesá. Striktně vzato, relevance tohoto pojmu sociální stratifikaci raného kapitalismu může být jen zdánlivá. Dosavadní spory (zejména ten, o němž referuji) mě přesvědčily o tom, že pojem třída je pro produktivní diskusi nepoužitelný především proto, že je mnohoznačný a koneckonců tedy nevědecký. Proč se tedy takovému pojmu nezkusit vyhnout? Pak bychom ovšem museli otázky související s diskusí o třídách formulovat jinak. Jednu z možností jsem v rámci omezeného prostoru mohla jen nastínit.

JADWIGA ŠANDEROVÁ je odbornou asistentkou na katedře sociologie Institutu sociologických studií FSV UK. Přednáší základní kursy sociologie a zabývá se teoriemi sociální stratifikace.

Literatura

- Berger, P. L. 1993. *Kapitalistická revoluce*. Bratislava: Archa.
- Bryant, J. M. 1994. „Evidence and explanation in history and sociology: critical reflection on Goldthorpe critique of historical sociology.“ *British Journal of Sociology* 45: 3-19.
- Calvert, P. 1982. *The Concept of Class*. London: Hutchinson.
- Clark, T. N., S. M. Lipset 1991. „Are Social Classes Dying?“ *International Sociology* 6: 397-410.
- Clark, T. N., S. M. Lipset, M. Rempel 1993. „The Declining Political Significance of Social Class.“ *International Sociology* 8: 293-316.
- Converse, P. E. 1964.: „The Nature of Belief Sysytems in Mass Politics“. In *Ideology and Discontent*, ed. by D. E. Apter. New York: Free Press.
- Crompton, M. 1993. *Class and Stratification*. Cambridge: Polity Press.
- Dahrendorf, R. 1991a. *Úvahy o revoluci v Evropě v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě*. Praha: Nakladatelství Evropského kulturního klubu.
- Dahrendorf, R. 1991b. *Moderní sociální konflikt*. Bratislava: Archa.
- Duncan, O. D. 1959. „Discussion.“ *Pacific Sociological Review* 2: 27-28.
- Evans, G. 1993. „The decline of class division in Britain? Class and ideological preferences in the 1960s and the 1980s.“ *British Journal of Sociology* 44: 449-471.
- Franklin, M. et al. 1992. *Electoral Change: Response to Evolving Social and Attitudinal Structures in Western Countries*. New York: Cambridge University Press.
- Fromm, E. 1992. *Mít nebo být*. Praha: Naše vojsko.
- Goldthorpe, J. H. 1991. „The uses of history in sociology: reflections on some recent tendencies.“ *British Journal of Sociology* 42: 211-230.
- Hart, N. 1994. „John Goldthorpe and the relics of sociology“. *British Journal of Sociology* 45: 21-30.
- Habermas, J. 1981. „New Social Movements“. *Telos* 49: 33-37.
- Habermas, J. 1987. *The Theory of Communication Action*. London: Polity Press.
- Hout, M., C. Brooks, J. Manza 1993. „The Persistence of Classes in Post-Industrial Societies.“ *International Sociology* 8: 259-278.
- Inglehart, R. 1990. „Values, Ideology and Cognitive Mobilization in New Social Movements.“ Pp. 43-67 in *Challenging the Political Order*, ed by R. J. Dalton et al. Cambridge: Polity Press.
- Lee, D. J. 1994. „Class as a Social Fact.“ *Sociology* 28: 397-416.
- Lipset, S. M. 1981. „What Ever Happened to the proletariat?“ *Encounter* 56: 18-34.
- Marshall, G. 1988. „Some Remarks on the Study of Working-class Consciousness.“ In *Social Stratification and Economic Change*, ed. by D. Rose. London: Hutchinson.
- Neumann, R. W. 1986. *The Paradox of mass Politics: Knowledge and Opinion in the American Electorate*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Nisbet, R. 1959. „The Decline and Fall of Social Class“. *Pacific Sociological Review* 2: 11-17.

- Pakulski J. 1993a. „Mass Social Movements and Social Class.“ *International Sociology* 8: 131–158.
- Pakulski, J. 1993b. „The Dying of Class or of Marxist Class Theory?“ *International Sociology* 8: 279–292.
- Petrusek, M. 1993. *Teorie a metoda v moderní sociologii*. Praha: Univerzita Karlova.
- Przeworski, A., J. Sprague 1986. *Paper Stones: A History of Electoral Socialism*. Chicago: University of Chicago Press.
- Rabušic, L. 1990. „Tichá revoluce, neboli od materialismu k postmaterialismu v západních společnostech.“ *Sociologický časopis* 26: 469–481.
- Riesman, D. 1968. *Osamělý dav*. Praha: Mladá fronta.
- Šanderová, J. 1991. „E. O. Wright: Classes.“ *Sociologický časopis* 27: 379–383.
- Šanderová, J. 1992a. „Jsou třídy passé?“ *S-Obzor* 1: 69–82.
- Šanderová, J. 1992b. „G. Marshall a kol.: Social Class in Modern Britain.“ *Sociologický časopis* 28: 699–708.
- Šanderová, J. 1994. „Sociální struktura: základní přístupy k analýze.“ In *Sociologické texty I*, red. A. Kabátek a kol. Praha: Univerzita Karlova.
- Šanderová, J., A. Kabátek 1991. „Generace v československých volbách 1990.“ *Sociologický časopis* 27: 189–204.
- Touraine, A. 1985. „An Introduction to the Study of Social Movements.“ *Social Research* 52: 749–788.
- Weakliem, D. L. 1991. „The Two Lefts? Occupational and Party Choice in France, Italy, and the Netherlands.“ *American Journal of Sociology* 96: 1327–1361.

Summary

More than 25 years ago, R. Nisbet opened a discussion about the ‚decline and fall of social class‘. Nevertheless, no consensus has been reached in the ensuing debate. There are many reasons for the endlessness and unproductiveness of the discussion, the most representative to be seen in the discussion „Are social classes dying?“ (*International Sociology* 1991/4 and 1993/3).

The real matter under discussion is the controversy as to whether classes in post-industrial societies are collectivities at least potentially or merely social categories. There are two basic topics to this discussion: class-based inequalities and the significance of classes in the political arena. The present author focuses on the second of these.

Three basic weaknesses in the discussion render it fruitless:

1. the ambiguity of the concept ‚social class‘ and related concepts (class consciousness, class action etc.). In spite of the fact that all the participants of the reviewed discussion eventually used the same general definition of class (a person's relationship to the means of production and/or labour markets), they referred to different operational definitions (Marxist, Weberian or Warnerian etc.). As a result, their propositions are incompatible, and we face a dispute rather than a discussion.

2. the impossibility of testing class hypothesis through an historical comparison. We cannot compare the contemporary situation with that of the last century with any rigour. First, there is no relevant historical data. Second, we cannot compare the existing historical data to the contemporary survey data. J. H. Goldthorpe's characterization of historical data (as incidental relicts) is very useful in this regard.

3. groundless background expectations of questionnaire-based empirical research. Clark and Lipset have mentioned that Marx never postulated the necessity of „a relationship between class position and the attitudes of class members“. Neither did Weber, it should be added. It is therefore possible that all empirical evidence of relationships e.g. between manifested attitudes and class position is derived from the class theory. Moreover, it is not clear why we should identify a per-

son's particular political orientation solely on the basis of their agreement, for example, that stronger measures should have been taken to protect the environment against pollution.

With these problems in mind, the author is very skeptical as regards the scientific value of the concept 'social class'. She suggests both avoidance of it's wage and, at the same time, refraining from exclusive reliance on questionnaire survey data. Indeed, the problem at the heart of the discussion is social change and its social protagonists. It could be more productive to identify and define those protagonists of latent social change – challengers of the economic culture of capitalism (the concept of P. L. Berger). Thus the usage of the class concept could be postponed (at least for a while).

Emancipace a vlastnictví

Příspěvek do diskuse o chybějících předpokladech pro vznik feminismu
v předlistopadovém Československu

ALENA WAGNEROVÁ*

Saarbrücken, Spolková republika Německo

Emancipation and Ownership

On the Discussion of the Lack Conditions for the Rise of Feminism
in Pre-November Czechoslovakia

Abstract: The paper is concerned with the hitherto neglected aspect of emancipation processes and the specific influence of socialisation processes on the status of women in the former socialist countries. The endeavour to achieve economic advancement, according to the paper, forms part of every emancipation process, including the women's emancipation movement. The radical redistribution of property, represented by the nationalisation of private means of production, equalised property differences between men and women, thus both reducing the normative character of male acting and behaviour patterns and facilitating the penetration of women into working and employment structures, this in spite of the fact that political structures preserved the marked domination of men and retained the typically male authoritative hierarchies. In this way, the socialist societies have preserved the old patriarchal and paternalist type of industrial society and have avoided its further development towards a men's society characterised by the conversion of all relations into commodity relations, typical of the present-day post-capitalist society. It is also important the differentiation of patriarchal societies from men's societies, a differentiation which has not been thematised so far in feminist discussions. The question is to what extent the capitalist transformation of society will influence the status of the woman in Czech society.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 77-84)

Úvodem

V západní feministické literatuře se stalo zvykem pro označení společností, které se vyznačují dominancí mužů, bez jakéhokoliv dalšího rozlišování používat pojmu patriarchát. Tomuto způsobu užívání termínu odpovídá i definice patriarchátu v Příručím lexikonu pro ženy [*Frauenhandlexikon* 1983] ve stejnojmenném hesle z pera přední německé feministky Heide Göttner-Abendroth: „Patriarchát je určitá forma hierarchie pohlaví, která existuje ve všech oblastech společenského života. Systematicky jsou v patriarchátu materiální statky, sociální role a šance sebeurčení rozdělovány podle kritéria pohlavní příslušnosti. Přitom je příslušníkům jednoho pohlaví (mužského) dáno dispoziční právo nad prací, tělem a životem příslušníků pohlaví druhého (ženského). Tímto způsobem dostává patriarchát latentně nebo manifestačně charakter potlačování a násilí vůči příslušníkům druhého pohlaví.“

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: RNDr. Alena Wagnerová, Neugrabenweg 44, 66123 Saarbrücken, BRD.

I když o nadřazeném postavení mužů nad ženami ve většině známých společnostech v minulosti i přítomnosti jistě nemůže být pochyb, přece jen je toto pojetí patriarchátu jako jakéhosi řádu nad řády a dominance mužů, ať se už realizuje v jakékoliv podobě, jako základního kritéria pro posuzování určité společnosti příliš všeobecné a málo diferencované. Svým zřetelným ideologickým charakterem, v jehož prizmatu se pak historie ženy jeví jako křížová cesta mužského útlatu, přímo odvádí pozornost od specifických konkrétních forem této mužské dominance a především jejich ekonomických aspektů, které postavení ženy ve společnosti, jak bude ukázáno dále, významně ovlivňují. Rozdíly mezi způsobem výroby, rozdělováním a přidělováním materiálních statků ve společnosti předindustriální, industriální typu kapitalistického a typu socialistického jsou příliš velké a podstatné, než aby je bylo možno vysvětlit operacionalizací pojmu patriarchát. Může-li takový ideologicky zjednodušující pohled být výhodný v politickém boji, ukazuje se jako málo produktivní, jakmile začne jít o posouzení a analýzu konkrétních společenských a specifických, často skrytých forem tohoto útlatu. Právě tento ideologizovaný pohled a hledání potvrzení platnosti předem hotových vzorců bylo jednou z příčin selhání západních feministek při posuzování specifické formy ženské emancipace, jak se vyvinula v bývalých zemích socialistického bloku.

Citovaná definice, na tomto místě zmíněná jen na okraji, neobstojí ovšem ani historicky ani etymologicky. Odvozeno od řeckého patriarch, otec, vlastně arcitec, neznamená patriarchát vládu jednoho pohlaví nad druhým, tedy mužů nad ženami, ale vládu otců nebo rodových představených nad ženami a muži, kteří patří do rodového svazku. I když se z mocenského postavení otců celková dominance mužů v dalších životních oblastech vyvíjí a odvozuje, není to jedno a totéž. Nejenom dcery, ale i synové jsou v patriarchátu podrobeni vůli otce nebo rodových představených. Větší akční radius synů, a z toho plynoucí jejich větší svoboda, vyplývají z primární dělby práce podle pohlaví, jež ovšem také určitou měrou k dominanci mužů ve společnosti přispívá. V každém případě je ale i otec sám součástí rodinného svazku, kterému vládne, a i jeho autorita mimo rodinu je odvozena z jeho postavení v rodině a ne opačně. V tomto smyslu není pokročilá kapitalistická nebo postkapitalistická společnost západního typu žádným patriarchátem než snad ve velice přeneseném slova smyslu. Přesněji ji lze charakterizovat jako společnost nebo vládu mužů, protože v ní mocenské pozice neobsazují muži, kteří jsou primárně charakterizováni svou rodinnou funkcí jako otcové, ale muži, kteří svou prestiž a status odvozují ze svého postavení mimo rodinu ve světě práce. Jsou-li také otcové nebo ne, není pro jejich společenské postavení podstatné, zatímco v klasickém předindustriálním patriarchátu se představeným rodiny nebo klanu nemůže nikdy stát muž svobodný nebo bezdětný, protože mu k tomu chybí nutný předpoklad – status otce. Důsledky tohoto rozdílu se budeme zabývat v dalším textu.

Emancipace a vlastnictví

Nedílnou součástí každého emancipačního procesu je, i když se na to často zapomíná, snaha o hospodářský vzestup emancipující se skupiny. Vymanit se z poddanství znamená zároveň přestat být „chudý“, to znamená, zajistit si rovný a svobodný přístup ke společenským zdrojům, ke „kapitálu“ té které společnosti, ať už zde jde o kapitál peněžní, sociální nebo kulturní (vzdělání a styky). Naopak zase náleží ke každé diskriminaci i sankce a často i různá legislativní opatření, která toto podílení se na společenských zdrojích pro diskriminovanou skupinu omezují a ztěžují. Uvrhnout a udržet v chudobě a bez-

významnosti je cílem každého ujařmení. (O tom nás dostatečně poučují jak dějiny kolonialismu či anglického útlaku v Irsku, tak i naše vlastní zkušenosti v protektorátě).

Důležitost hospodářských aspektů a motivací můžeme dobře sledovat i na takovém emancipačním procesu, jakým bylo české národní obrození. Vedle snad kulturních a duchovních se tu jen s malým opožděním začínají rozvíjet i české aktivity na poli hospodářském. (Umožněné zčásti jistě i postupující industrializací.) Úsilí českých buditelů a umělců o obnovení kulturní suverenity národa je doprovázeno úsilím nejprve malých, později i větších podnikatelů, jako exemplární příklad tu může sloužit činnost A. Zátky v tehdy německých Českých Budějovicích, o vytvoření českého potenciálu hospodářského, k čemuž později patří i zakládání českých peněžních ústavů. Motivace je tu tatáž: prospět národní věci. Emancipace národní a hospodářská tak jdou ruku v ruce. Nejenom Národní divadlo i budova Živnobanky Na příkopě zviditelňuje úspěchy tohoto emancipačního procesu. Je samozřejmé, že s růstem ekonomické síly české buržoazie roste i politická váha a vážnost Čechů v Rakousko-Uhersku. Důležité v této souvislosti ovšem je, i to je charakteristické pro všechny emancipační procesy, že dosud privilegované německy mluvící obyvatelstvo Čech tento český vzestup nechápe jako hospodářský růst, kterým také ve skutečnosti je, ale jako *přerozdělení*. Jednoduše řečeno, že to, čeho dosáhli Češi, jde na úkor Němců.

Tytěž základní principy, které platí pro emancipační procesy všeobecně, platí samozřejmě, abychom se vrátili k našemu vlastnímu tématu, také pro evropské ženské hnutí, jak se začíná vyvíjet přibližně v šedesátých letech minulého století. Také ženy jsou chudé, nemajetné, i když jsou třeba dcerami nebo manželkami bohatých mužů. Protože z tohoto bohatství jim nic nepatří. Řada zákonů a společenských norem a zvyklostí omezuje jejich dědická práva, přístup k vlastnictví, vzdělání i jejich volný pohyb. (Problematika chudoby žen, jejich materiální závislosti a jejího překonávání se stává v druhé polovině devatenáctého století důležitým tématem v evropské literatuře počínaje J. Austenovou, přes sestry Brontëovy až po H. Ibsena a Th. Manna; zvlášť důležitý je v tomto smyslu esej V. Woolfové „Pokoj jen pro mne“.)

Lze jistě namítnout, že omezení postihující ženy existovala v té či oné podobě i dřív. Jejich dosah se ovšem podstatně prohloubil změnou poměrů, jak je přinesl rozvíjející se kapitalismus. V předindustriální společnosti, v níž ještě rodina existovala jako hospodářská samostatně produkující jednotka a její jednotliví členové si byli vědomi své vzájemné závislosti, nebyla omezení týkající se žen ani natolik zřetelná, ani citelná. Individuální zájmy jednotlivých členů společenství, tedy i mužů byly samozřejmě podřízeny zájmům celku, a kromě toho zdaleka ne tak vyhraněny. S tím, jak se v procesu industrializace tato pouta uvolňovala, rodina ztrácela svou hospodářskou funkci a pracovní síla se stala individuálním vlastnictvím, jejímž prodejem si je také nutno opatřovat prostředky k životu, se situace žen nesnesitelně zhoršila, i proto, že rodina, která svou hospodářskou funkci ztratila, nebyla už schopna zajistit živobytí neprovdaným dcerám a nepracujícím rodinným příslušníkům. V časové škále tu jde samozřejmě o proces, jehož plné důsledky se stávají zřejmými teprve ve dvou až třech generacích. Ženské hnutí je reakcí na toto fakticky bezprávné postavení žen. I když si ženy do konce první světové války postupně krok za krokem vybojují přístup k povoláním, vzdělání a podnikání a stanou se i samostatným právním subjektem, předstih mužů na hospodářském poli se jim vyrovnat nepodaří. Ve srovnání s muži zůstávají i nadále chudšími. Tento stav hospodářsky slabšího pohlaví se ženám nepodařilo překonat prakticky dodneška. (Zvláštním problémem tu zůstává chudoba žen v tak zvaném Třetím světě.) Podle některých odhadů je

pouze 5 % světového majetku v rukou žen. Tato hospodářská převaha mužů neposiluje a neupevňuje ovšem jen jejich pozice v oblasti mocensko-politické (participace žen na politické moci je, i když v evropském měřítku existují určité rozdíly, stále ještě nedostačující), ale přispívá podstatně i k tomu, že se vzory mužského chování a jednání, tak zvané „mužské vlastnosti“ jako racionalita, účelovost, efektivita, stávají i nadřazenými společenskými normami, a tedy všeobecně platnými a závaznými kritérii při hodnocení a posuzování lidského jednání a chování vůbec. Vzory jednání a chování připisované ženám (např. emocionalita, iracionalita, celkovost), jsou druhořadé.¹ Jsou to muži, kteří definují svět a podávají jeho závazný výklad. I na toho nejchudšího a nejnevýznamějšího muže ještě stále dopadá zář mužské dominance. V situaci, kdy celá společnost je dominována muži, je prosazování ženám adekvátních modelů chování i hodnotových měřítek jako rovnoprávných alternativ do společenských struktur, což je podmínkou úspěchu emancipačního procesu, nesmírně obtížné. Navíc je tento proces ještě komplikován tím, že i když cíle emancipačního hnutí jsou formulovány absolutně, vymezovány jsou, alespoň v jeho první fázi, nutně relativně, to znamená vůči skupině privilegovaných, jejichž životních standardů chtějí utlačením dosáhnout a ve srovnání s nimiž si své vlastní postavení teprve uvědomují. Zcela logicky stojí na počátku ženského hnutí otázka: Proč mi není dovoleno totéž co muži? Prvním vzorem emancipující se ženy nemůže být nikdo jiný než muž, stejně jako jím byl pro amerického černocha donedávna běloch a pro Čecha v minulém století Němec. Chtějí být jako my, odpovídají na tuto vzorovou závislost příslušníci privilegované skupiny a cítí se tím být potvrzení i posílení ve své dominantní společenské pozici. Kromě toho jim to dává i možnost difamovat emancipační hnutí jako napodobení a obviňovat je z neoriginálnosti, čímž si jen znova potvrzuje „druhořadost“ jeho aktérů.

Při této úzké svázanosti společenské dominance s vlastnictvím, jak jsme se to pokusili ukázat, se samozřejmě nabízí otázka, jakým způsobem tuto nadřazenost ovlivní změna vlastnických poměrů. V rovině individuálních osudů můžeme na řadě příkladů ze skutečnosti i z literatury sledovat, jak rychle se se ztrátou majetku nebo odpovídající společenské pozice, tedy s hospodářským neúspěchem, snižuje mužův status a klesá jeho vážnost v rodině i v jeho společenském okruhu.

Budeme-li z tohoto úhlu pohledu sledovat důsledky znárodnovacích a vyvlastňovacích opatření, jak byla po druhé světové válce uskutečněna v řadě evropských zemí, které se staly součástí sovětského bloku, zjistíme, že i ona měla svůj velmi důležitý, i když nezamýšlený a dosud opomíjený „sexistický“ aspekt. Znárodnění totiž nepostihlo kapitalisty a velké a střední vlastníky jen jako takové, ale zasáhlo je i jako muže v samém jádru jejich identity a sebevědomí, protože s majetkem je zbavilo i důležitého atributu jejich společenské dominance. Se socialistickou transformací společnosti nadto přestala existovat nebo ztratila svůj význam řada povolání (obchod, podnikání, svobodná povolání), jež byly dosud tradičními doménami mužské seberalizace. To všechno samozřejmě nemohlo zůstat bez vlivu na společenské postavení muže vůbec. Dotklo se i chudých a nemajetných, protože už na ně nedopadalo nic z aury, kterou vyzařovali muži ve špičkách společenské hierarchie. Zespoločněním tak nebyla zlomena jen moc kapitalistů, ale i podstatně omezena moc mužů. Ve svých důsledcích to znamenalo, že podstat-

¹) Nejlépe by se snad tento „ženský způsob jednání a chování“ dal charakterizovat jako přístup ke světu ne jako ke zdroji (moci, prestiže, uspokojení) a materiálu, jak je to typické pro muže, ale jako k sociálnímu poli, do něhož se zařazujeme, a v němž si hledáme své místo a úkol.

nou část svého významu ztratily i vzory mužského chování jako závazná kritéria lidského jednání a chování vůbec. Vyjádřeno v terminologii zbožních vztahů, „cena muže“ klesla. Tímto negativním „přerozdělením“, při němž muži ztratili, ale ženy nedostaly nic, se přece jen určitým způsobem zlepšily předpoklady participace žen na společenských zdrojích. Dosavadní hospodářská nerovnost mezi muži a ženami se každopádně vyrovnala.

Znárodněny byly samozřejmě i majetky žen, ale při marginálním podílu žen na společenském bohatství to zdaleka nehrálo tak podstatnou roli. Ztráta majetku, jistě nepřijemná, nebyla pro ženy zdaleka tak závažná, protože se nedotkla podstaty ženské identity, která je tradičně zakotvena v imanentních vnitřních komponentách ženské existence, v jejím potenciálním mateřství.

Paradoxní je, že původci i aktéry této historické, i když jak dnes víme pouze dočasné „porážky“ mužského pohlaví, byli muži sami, lépe řečeno instituce komunistické strany se svými funkcionáři, která se sama vyznačovala dominancí mužů a nesmírně silnými patriarchálními a autoritativními strukturami a hierarchiemi, které po celou dobu existence socialismu zůstaly pro ženy prakticky neprostupnými. (Na tomto místě necháváme otevřenou otázku, zda ženy o toto pronikání do autoritativních struktur stranického aparátu a o podíl na moci za těchto okolností a podmínek vůbec stály.)

Jak jsme právě uvedli, vyrovnala znárodnovací opatření hrubé majetkové rozdíly mezi ženami a muži a zlepšila tak nepřímo a neúmyslně společenskou pozici žen, v neposlední řadě i proto, že zároveň s oslabením hospodářské moci mužů se oslabila i jejich dominance v oblasti norem a vzorů chování a hodnotových systémů založených na vlastnostech přičítaných mužům. Významně situaci žen a nemajetných vůbec zlepšilo i to, že majetek ztratil svou statusotvornou funkci. (To samozřejmě neznamená, že lidé v socialismu se nechtěli mít dobře, jejich představa blahobytu byla ovšem definována jinak, ne jako možnost nabývat majetku, ale jako rozšířená možnost spotřeby a konsumu.)

Toto všechno byly tak říkajíc nezamýšlené efekty strukturálních společenských změn, které s sebou přinesl socialismus.

Uskutečněním rovnoprávnosti mezi muži a ženami bylo ovšem důležitou součástí politického programu socialistické přestavby společnosti. V původní marxistické teorii emancipace bylo osvobození dělnické třídy a osvobození ženy vzájemně podmíněno. O tuto emancipaci ovšem v pokleslé ideologii pozdního stalinismu už nešlo. Oč tu šlo, bylo pouze věcnými tlaky pracovního trhu diktované „osvobození“ ženské pracovní síly jejím vyvázáním z tradičních vazeb v rodině a o oslabení funkce rodiny vůbec. (K původně zamýšlené kolektivní výchově dětí a zespolečenštění funkcí soukromé domácnosti ovšem nikdy nedošlo.) Bylo to „osvobození“, které bylo uskutečněno shora, i když ne zcela proti vůli objektů tohoto osvobození, tedy žen. V živé politické atmosféře po konci druhé světové války ženy zlepšení svého postavení ve společnosti očekávaly i žádaly. To ukazuje řada dokumentů z doby před únorem 1948. (Také počátek práce na přípravě nového zákona o rodině zrovnoprávňující muže a ženu v těchto vztazích spadá již do této doby.)

Cíle tohoto hrubého modelu rovnoprávnosti, který se alespoň v první fázi orientoval především na zvýšení podílu žen na celkovém počtu ekonomicky činných, se pod určitým materiálním tlakem podařilo dosáhnout. (Většina mužů nebyla schopna uživit rodinu a tím dál kleslo jejich sebevědomí, ale zároveň s tím i jejich ochota a schopnost se o rodinu starat a cítit se být za ni zodpovědný, jak to odpovídalo tradiční roli otce.) Vedle

participace ve světě práce, která ženu učinila hospodářsky nezávislou na muži, se podstatně a velmi rychle zvýšila vzdělanostní a kvalifikační úroveň žen. Výrazem všech těchto změn byla velmi důležitá statusová nezávislost ženy na muži. (V západních zemích tento proces není dodneška dokončen.) Přes značné fyzické i psychické přetížení, které tento typ socialistické emancipace s sebou přinášel, dokázaly ženy nakonec využít možností, které jim tento model přece jen otevřel ve svůj prospěch. Oslabení statusové pozice mužů posílilo nepřímé postavení ženy ve společnosti. Změnilo se i její postavení v rodině. Spojením hospodářské nezávislosti s tradiční dělbou práce, která zůstala v podstatě zachována, se v rukou ženy soustředila tak říkajíc výkonná moc v rodině.

Vedoucí mocí v socialistickém státě sice byla matriarchálně-paternalisticky strukturovaná a organizovaná komunistická strana se svými funkcionáři jako novou formou otců. Tato strana a její funkcionáři měla sice ve svých rukou fakticky všechnu moc, neměla ale ve společnosti, až na některá krátká údobí (1968), autoritu a nepožívala také žádné zvláštní váznosti. Příklad funkcionáře, třeba okresního tajemníka strany, se sotva hodil k posílení autority otce v rodině. Tento nedostatek propojeného systému hierarchií od spodních úrovní společnosti do jejích špiček vedl nakonec k tomu, že se společnost zvláštním způsobem tak říkajíc „rozpadla“ ve dva vedle sebe existující různě organizované hodnotové systémy. Na jedné straně tu existoval patriarchálně-paternalisticky organizovaný stranický aparát, na druhé straně společnost, organizovaná na základě primární rodinné skupiny, protože jiná organizační jednotka tu ani k dispozici nebyla, se silnou dominancí žen, které v ní převzaly řadu dřívějších „otcovských“ funkcí, tak jak se v jejích rukou spojila tradiční rodinná funkce s novou hospodářskou nezávislostí. [K tomu i Možný 1991] Jakousi spojnicí mezi oběma těmito „systémy“ tvořili obyčejní členové strany, kteří byli poplatní oběma systémům. Na rozdíl od onoho příslovečného „nepřítomného otce“ v západní rodině, který si ovšem díky své živitelské roli udržuje svou dominanci, se otec ze socialistické rodiny neztratil, ale byl v ní dokonce přítomen víc než dřív. Změnila se ovšem jeho funkce a jeho úkoly uvnitř rodiny. „Máma se o mně starala a táta si se mnou hrál“, charakterizoval tyto nové poměry v české rodině jeden mladistvý.

I když ve světě práce zůstala diskriminace žen, především pokud jde o platovou úroveň a šanci na postup na vedoucí místa, určitým způsobem zachována, je otázka, jakou měla v rovnostářské socialistické společnosti skutečnou váhu ve srovnání s daleko diferencovanější společností na Západě. Že v této situaci nebylo žádného důvodu, aby se ženy cítily být utlačovány *muži* je nábílední. Stav společnosti a způsob vlády vyvolával mezi nimi spíš pocit solidarity. Muži i ženy měli *společného* utlačovatele v podobě stranického aparátu, který omezoval a reglementoval jejich život. V tomto smyslu v socialistické společnosti, jak se formovala v druhé polovině dvacátého století v Evropě, nevznikly předpoklady pro vznik feministického ženského hnutí, protože tu ženy nepociťovaly specifickou diskriminaci a útlak jako ženy, ale jako občanky společně s muži, i když způsob, jak byl tento útlak pociťován byl v některých aspektech různý. Ale na prvním místě postihoval člověka jako občana, teprve v dalších pořadích jako člověka-muže a člověka-ženu. I nedostatky socialistického modelu emancipace stejně jako některé důsledky feminizace určitých povolání ve snížení jejich společenské prestiže (učitel, částečně i lékař) bylo dáváno spíš za vinu systému než třeba mechanismům společným všem industriálním společnostem nebo některým atavistickým předsudkům vůči ženám.

Svým podceněním „rodinné práce“ a celé oblasti reprodukce (to znamená reprodukce pracovní síly a reprodukce lidského rodu) jako neproduktivní, vůči „vlastní“ práci

výdělečné jako produktivní a vytvářející hodnoty, byl ovšem socialistický model ženské emancipace ve své původní koncepci typickým dítětem myšlení industriální společnosti fascinované možností rozšířené reprodukce kapitálu soustředění mnoha pracovních sil na jedno místo a intenzivní dělbou a mechanizací jejich práce. Jinak se ovšem v socialistických zemích konzervoval starší typ této společnosti. Neproběhl zde již její další vývoj od společnosti postpatriarchální ke společnosti mužů, tak typický pro západní kapitalistické země, jež můžeme charakterizovat jako postupnou proměnu všech vztahů nejenom výrobních a tržních ve vztahy zboží. Hodnota vztahu, věci, lidské činnosti tu splývá s cenou vyjádřitelnou v penězích. Peníze a peněžní efekt se tu postupně stávají jediným měřítkem hodnoty. Hodnoty, jež žádnou cenu nemají, se v rámci tohoto systému znehodnocují. Vláda mužů nad ženami tu nabývá podoby dominance tržních vztahů založených na racionalitě, funkčnosti a efektivitě, jejichž reprezentanty jsou muži, nad vztahy ostatními, založenými na péči, starosti a solidaritě, které se zbožím stát nemohou než za cenu své negace a zničení, jejímiž tradičními nositelkami jsou ženy. Důležité je, že představitelem této mužské dominance ve společnosti přestává být na rozdíl od předindustriálního patriarchátu otec, ale stává se jím muž, jehož rodinná zakotvenost není důležitá, a který svou práci chápe pouze jako individuální výkon a zásluhu, a pro něhož se schopnost prosadit se na úkor ostatních, dokázat svou sílu rovná ctnosti. Ideálem tohoto muže už není gentleman třicátých let, ale nový nadčlověk, jak je ztělesněn v amerických filmech v typu vazouna Rambo, v jehož charakteru jsou všechny ženské podíly, mluveno s C. G. Jungem,² redukovány na nulu.

Z odporu vůči tomuto muži determinovanému světu za podmínek zdánlivé rovnoprávnosti mužů a žen, vyrostle na konci šedesátých let na Západě nové feministické hnutí. V jeho pohledu jsou to muži, kteří jsou vinni nejenom z utlačení žen znehodnocením jejich tradičních oblastí realizace, *de facto* celé oblasti reprodukce (pracovní síly a lidského rodu), ale na současném stavu světa vůbec. Jsou to muži, kteří prosadili chápání světa ne jako stvoření, ale jako materiálu k jeho formování podle vlastního obrazu. Podněty feministického hnutí, jemuž v podstatě jde o akceptování a prosazení širších hodnotových měřítek, než jsou jen úzce ekonomicky orientovaná na efektivitu a profit, (toho má být dosaženo i větším podílem žen na politické moci) tu splývají s podněty hnutí ekologického. Vedla-li dělicí čára ve společnosti socialistické mezi vládnoucím stranickým aparátem a ostatní společností, pak ve společnosti kapitalistické mezi světem mužů a světem žen.

Závěrem

Rychlost, s níž muži po listopadové něžné revoluci znovuobjevili svá před čtyřiceti lety ztracená loviště v podnikání, obchodě a svobodných povoláních, dovoluje změřit míru ponížení, jež jim připravil socialismus. Na rozdíl od mužů, kteří se ve společnosti náhle stali viditelnými, se postavení žen mírně marginalizovalo. Nelze přehlédnout i jisté latentní protiženské nálady, které dávají tušit, že muži v duchu tak trochu obviňují ženy ze svého minulého ponížení. Přijetím výhod, které jim přinesl socialistický model emanci-

²) Ve své teorii o animovi a animě vychází C. G. Jung z představy o podvojném založení muže a ženy. Každé pohlaví má v sobě podíly pohlaví opačného, muž tedy podíly ženské a žena mužské. (Každé pohlaví také produkuje hormony pohlaví opačného.) A jsou to právě tyto podíly stejného pohlaví, jejichž prostřednictvím se muži a ženy spolu dorozumívají. Podobným způsobem vyjadřuje tuto androgynitu i V. Woolfová.

pace se ženy pro ně svým způsobem kompromitovaly. Stále ještě vysoká úroveň zaměstnanosti nedovoluje dělat závěry, co by se s ženskou pracovní silou stalo v případě zvýšené nezaměstnanosti, a zda by ji vláda hleděla řešit na úkor žen. Pohodlné by takové řešení jistě bylo, otázka je, bylo-li by proveditelné a sociálně snesitelné. I po listopadu je zaměstnání žen nutné ekonomicky. Prudké snížení porodnosti v posledních dvou letech ovšem ukazuje na zostření konfliktu mezi zaměstnáním a rodinnou funkcí ženy. I tady ovšem ženy ukázaly schopnost rychlé adaptace na nové poměry. Samy se české ženy chovají tak, jako kdyby jejich rovnoprávné postavení ve společnosti bylo samozřejmé, v neposlední řadě dané jejich vlastním společenským statutem. (Role manželky se ovšem se vznikem nové hospodářské i politické elity zhodnotila a není vyloučeno, že začne určitým způsobem konkurovat s vlastní prací získaným sociálním statutem.) O emancipaci, ženském hnutí nebo dokonce feminismu nechce většina českých žen ani slyšet. To může znamenat sílu, ale i nepřipravenost. Na rozdíl od jejich družek na Západě české ženy o svá práva nemusely bojovat, emancipace jim byla nadiktována shora. Budou umět bojovat o své místo ve společnosti, bude-li toho třeba? Bude toho třeba? České ženy ještě nevědí, jak rychle se ztrácejí právě ženská práva.

Vznikne-li ovšem v příštích letech v Čechách silné feministické hnutí, bude to především znamením selhání českých mužů, kteří se odchýlili od tradice dané přinejmenším jmény Náprstek a Masaryk, která rozvoj společnosti viděla jako výsledek rovnoprávné spolupráce mužů a žen ve všech oblastech veřejného, politického i kulturního života.

ALENA WAGNEROVÁ je členkou ženské sekce Německé sociologické společnosti (*Sektion für Frauenforschung*). Žije a pracuje jako publicistka a spisovatelka v Saarbrückenu a v Praze. Systematicky se zabývá problematikou postavení ženy v industriální společnosti (mj. monografie *Frau im Sozialismus – Beispiel CSSR, Hamburg 1974*) a česko-německými vztahy.

Literatura

Čermáková, Marie a Irena Hradecká 1992. *Segmentace pracovního trhu v České republice*. rukopis.

Frauenhandlexikon 1983. heslo Patriarchat. München.

Možný, Ivo 1991. *Proč tak snadno... Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha: SLON.

Schenk, Herrad 1980. *Die feministische Herausforderung*. München.

Wagnerová, Alena 1982. *Scheiden aus der Ehe*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt.

Wagnerová, Alena 1993. „Der Sozialismus entläßt die tschechischen Frauen.“ *Beiträge zur feministischen theorie und praxis* 34: 107.

Woolf, Virginia 1982. *Ein Zimmer für mich allein*. Frankfurt am Main.

Žena na ulici*

(Stereo)typizace ženy v současné velkoplošné reklamě v České republice

LIBORA INDRUCHOVÁ**

Nadace gender studies, Praha

Women on the Street

The (Stereo)typical Presentation of Women in Contemporary Billboard Advertising in the Czech Republic

Abstract: On a sample of fifteen billboards, the study analyses contemporary billboard advertising in the Czech Republic which uses images of women, femininity or women's bodies; it attempts to construct the general notion of femininity and women as reflected in the most general of all advertising media. The analysis uses the theory of creating meaning in advertising [Williamson 1978] and combines it with some suggestions about the specifics of billboard advertising. The analysis of the employed symbols, of the direction of advertising slogans, i.e. whether spoken to a man or to a woman, and the action implied in advertising illustrations revealed a dual construction of femininity based on the sex of the addressee. It seems that when the producer aims an advertisement at women, they are portrayed as active participants in shaping their lives; the opposite is true when the intended addressee is a man. The sample showed a strikingly limited choice of roles for women. Billboards not addressed clearly to either men or women seem to be non-communicative with the addressee rather than gender-neutral.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 85-104)

Reklama je stejně jako umění, hudba, literatura či věda produktem určité kultury. V tomto případě kultury západní a ještě přesněji kultury západních demokracií.¹ Reklama je tedy na společenském kontextu přímo závislá a nemůže bez něj existovat. Na jedné straně se řídí společenskými pravidly, představami, předsudky, stereotypy a strukturami, a na straně druhé tyto koncepty spoluvytváří a pomáhá udržovat. Ovšem paradoxně k tomu je přímo podstatou reklamy, že je založena na iluzi historicky *neurčeného* společenského kontextu, na kontextu, který „prostě je“. Pro reklamu je typická „neustálá reprodukce představ, kterým je odepřen jakýkoliv historický začátek nebo konec, které se používají nebo se na ně odkazuje, protože již ve společnosti existují a budou existovat i nadále, protože jsou používány a je na ně odkazováno; a jež tudíž nabývají povahy nadčasové, synchronní, mimohistorické struktury, ačkoliv tato struktura samozřejmě jako celek evidentně existuje v rámci historie“ [Williamson 1978: 99]. S tím je spojený další charakteristický rys reklamy, a to vytváření představ, které prezentují daný výrobek

*) Děkuji všem svým přátelům za jejich připomínky a čas, který věnovali kritickému čtení prvních verzí textu.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Libora Indruchová, MA, PhD., Nadace gender studies, Legerova 39, 120 00 Praha 2.

¹) Stereotypem, např. cestovních kanceláří zemí Dálného východu, jsou reklamní vyobrazení, kdy kvalitu služeb a pohodlí při cestování reprezentují symboly západní civilizace. Východní kultura zde tvoří pouze exotický rámec jinak ryze západních hodnot. Nosiči reklamy se pak stávají média, která mají původ opět v západní civilizaci.

v souladu s kritérii předpokládaného a zavedeného vkusu určité společenské skupiny. I zde se projevuje zpětná vazba zmíněná v úvodu v tom, že některé výrobky se na základě účinné reklamní kampaně mohou stát symboly společenské úrovně.²

Zvlášť výrazné a současně u nás velice málo diskutované jsou *gender stereotypes*,³ používané v reklamních vyobrazeních, a právě těmi se budu zabývat v této studii. Na rozdíl od našeho prostředí, západní teorie a kritika vyprodukovala od padesátých let řadu prací zabývajících se nejen reklamou obecně, ale také problémem gender v reklamním prostředí.⁴ Snad nejkomplexnější na tomto poli je práce britské kritičky Judith Williamson.⁵ Ve své knize *Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising* [1978] rozvinula teorii mechanismů působících v komerční inzerci. Její práce, do značné míry založená na strukturalismu a na Althusserově teorii o povaze ideologie, je jedinečná šířkou záběru. Mapuje a analyzuje všechny možné typy obrazových inzerátů, přičemž se nezaměřuje primárně na gender, ale tam, kde tento prvek nachází, analyzuje dané vyobrazení i z pohledu gender. Právě ona dvojí perspektiva teorie Judith Williamson – obecný mechanismus, ideologické pozadí – poskytuje vhodný základ pro mou studii reprezentací ženy a ženství ve velkoplošné reklamě. V následujících odstavcích se pokusím reprodukovat podstatu její *teorie tvorby významu* uvnitř obrazového inzerátu, kterou jsem použila jako rámec pro interpretaci konkrétních příkladů z pozice gender:

1. Základní funkcí reklamy je „něco nám prodat“. Kromě toho je ovšem do její kompozice zapojen proces tvorby smyslu, tj. jakési „*tajenky*“. Inzerent totiž nemůže potenciálním zákazníkovi prezentovat produkt sám o sobě, tj. jeho užitnou hodnotu, ale ve formě, která bude něco *symbolizovat*.
2. Smysl reklamy vzniká v prostoru mezi *užitnou* hodnotou výrobku a nemateriálními nebo *sociálními kvalitami*, jichž bychom měli podle inzerenta dosáhnout, když daný produkt zakoupíme. Například užitná hodnota pracího prášku spočívá v tom, že odstraní špínu z oděvu, a je pro všechny prací prášky stejná. Každý inzerent chce ovšem dosáhnout toho, aby u zákazníků vytvořil dojem, že právě ten jeho prášek je něčím výjimečný. Vytvoří tedy reklamu se sdělením pro zákazníka, že jedinečtí při použití tohoto prášku bude mít po vyprání prádlo zářivě bílé. Spojení „zářivě bělosti“ a daného typu pracího prášku má být symbolickým vyjádřením dokonalosti. „Dokonalost“ je v tomto případě hledaným smyslem reklamy, její *tajenkou*.

²) Typickým příkladem tohoto mechanismu je automobilový průmysl. Výrobci zpravidla pečlivě konstruují reklamní kampaň na nový typ osobního automobilu tak, aby výsledný dojem co nejvíce odpovídal vkusu příslušníků té vrstvy, z jejichž řad by se měli rekrutovat budoucí kupci nového modelu. Pokud je kampaň účinná, daný model či značka se do jisté míry stává symbolem společenské příslušnosti. Logickým důsledkem je pak situace, kdy jedinec, který chce být podle všech svých vnějších projevů považován za příslušníka dané vrstvy, bude mít tendenci zakoupit právě tento automobil, aby tím umocnil dojem svého společenského zařazení.

³) Gender (angl.): společenské a kulturní chápání pohlaví.

⁴) Reklamě jsou věnovány některé kapitoly Barthesových *Mytologií* [1973], dále eseje Griseldy Pollock „What's Wrong with Images of Women“ [1987] a Janice Winship „Handling Sex“ [1987] nebo studie Ervinga Goffmana *Gender Advertisements* [1979].

⁵) V celé studii jsem se rozhodla použít anglická ženská příjmení bez české přípony *-ová*, neboť zejména v případě feministických autorek mi tato praxe, tj. tvoření odvozeniny od mužského základu, připadá jako sarkastický paradox.

3. Reklama využívá výše popsaný princip k vytváření představ o inzerovaném zboží, k navození určité atmosféry. Toho dosahuje použitím *sociálních symbolů*, jež mají reprezentovat specifické kvality, společenský status atp. Tyto charakteristiky a tím i symboly se liší v závislosti na *cílové sociální skupině* reklamy.
4. Aby reklama skutečně nesla význam zamýšlený jejím autorem, reklamní vyobrazení nutně vyžaduje *spolupráci adresáta*. Má-li adresát správně dešifrovat význam reklamy, musí vstoupit do prostoru, kde se význam tvoří. To je *prostor subjektu*. Jedinec se totiž stává subjektem v okamžiku, kdy reaguje na reklamu vyluštěním jejího sdělení – významu. Nalezením významu adresát vlastně potvrzuje svou znalost symbolů v reklamě použitých, a tím *znalost konvencí* a všech dalších konceptů dané společnosti vyjmenovaných v úvodu. Inzerent pak samozřejmě musí do reklamních zobrazení zařazovat pouze symboly ve společnosti *vžité*. Například uvedený případ s pracím práškem jediné ve spojení s bílou barvou vytvoří formulu „zářivá bělost prádla = dokonalost“, neboť pouze bílá splňuje společenskou konvenci o dokonalé čistotě. Dosazením jakékoli jiné barvy by se význam vytratil.
5. Reklama nemá vytvářet specifického jedince, ale *imaginární osobu*. Ta se teprve tím, že na reklamu zareaguje, do této představy *transformuje* a pak cítí, že daná reklama je určena *jí*. Triviálním příkladem tohoto procesu jsou módní přehlídky. Člověk pozoruje pózující manekýnky a manekýny a představuje si sám sebe v modelech, které předvádějí.

Williamson však podle mého názoru pojednává reklamní vyobrazení jako příliš statický koncept, ohraničený doplněním „tajenky“. Domnívám se, že tak jako je reklama jedním z činitelů *procesu* prodeje, tak je způsobem její výstavby dáno, že i statická reklama je konstruovaná nikoli jako fixní zobrazení, ale jako *proces*. Reklamní fotografie nebo kresba totiž zpravidla zachycuje jen určitý moment nějakého děje anebo navozuje určitou atmosféru. U adresáta pak nejen, že proběhne proces tvorby významu, ale i *proces utváření představ* vycházejících z daného momentu zachyceného v reklamě nebo které tento moment předchází. Tyto představy v sobě nezahrnují pouze děj nebo zápletku, ale zároveň obsahují a rozvíjejí působení sociálních symbolů ve vyobrazení použitých. Vlastní vyobrazení je pouze částí tohoto procesu. Myslím, že reklama může dosáhnout plného účinku jen za předpokladu, že u adresáta proběhne jak proces tvorby významu (adresát si jeho průběhu nemusí být plně vědom), tak proces tvorby představ (vědomé, aktivní zapojení).

Velkoplošná reklama a dvojí adresát

Judith Williamson rozvinula svou teorii na základě analýzy obrazových inzerátů v novinách a časopisech, případně v televizi. Já jsem jako předmět této studie zvolila *velkoplošnou reklamu*, a to ze dvou důvodů: Za prvé, velkoplošná reklama je poměrně *novým* typem reklamy v České republice (velkoplošné plakáty se začaly ve větším počtu objevovat teprve v průběhu roku 1992). Za druhé, pokládám velkoplošnou reklamu za velice *specifický* druh reklamy z hlediska diskuse o sociální konstrukci vztahů mezi polhlavími.

Tím, že velkoplošná reklama u nás nemá tradici, nedochází zatím k jevu běžnému v zemích vystavených jejímu působení podstatně déle, totiž ke konstrukci reklamního sdělení založené na záměrné obrazové či lingvistické *podobnosti* s nějakou dřívější známostou reklamou. Dá se tedy předpokládat, že česká velkoplošná reklama je buď přímo

přejatá od zahraničních inzerentů, nebo že použítá vyobrazení vycházejí *přímo* ze společenského kontextu, tj. že v případě aspektu gender zachycuje společenské konvence *bez filtrace přes další médium*. Velkoplošné reklamy převzaté ze zahraničí převládaly v počátcích zavádění tohoto typu inzerce. V současné době především vlivem zlepšující se ekonomické situace domácích firem nastupuje tendence vytvářet původní české reklamy vycházející z místního kulturního a společenského prostředí.

Druhý důvod pro volbu velkoplošné reklamy pro tuto studii vyžaduje detailnější vysvětlení. Mnohem zavedenější *časopisecká* i *televizní* reklama je zpravidla zaměřena jen na *určitou* skupinu čtenářů respektive diváků, a to na skupinu, která kupuje daný časopis či sleduje programový typ, v jehož čase si inzerent reklamní „spot“ zakoupí. Inzerce v obou médiích je svou povahou zákonitě *intimnější*, neboť je určena pro komunikaci se čtenářem/divákem v soukromí. Reklamní vyobrazení v časopisech a televizní reklamní klipy často používají komplikovaných symbolů, pracujících i v několika rovinách. Obě média rovněž umožňují, aby lingvistické sdělení obsahovalo ne jednu, ale několik vět nebo dokonce minipříběh. Mají zkrátka všechny vizuální a verbální prostředky k tomu, aby se reklamy mohly velice vytrvale a působivě vtírat čtenáři/divákovi pod kůži. Naproti tomu velkoplošná reklama je zvláštní v tom, že jejím cílem je zasáhnout co možná *největší* skupinu obyvatelstva, každého, kdo jde či jede kolem. Aby velkoplošná reklama i v takovém případě splňovala svou funkci prodávání zboží a zároveň umožnila, aby proběhl celý výše popsáný proces tvoření významu, musí podle mého názoru splňovat následující kritéria specifická pouze pro tento druh reklamy:

1. Adresát musí být schopen dešifrovat smysl daného vyobrazení během velice *krátké doby*, tj. v intervalu, v němž se dá předpokládat, že adresát na reklamu zaměří pozornost při procházení/projíždění kolem. Odhadem se tato doba bude pohybovat v rozmezí dvou až tří sekund.
2. Časovým omezením a šířkou záběru na všechny vrstvy populace je dáno, že vyobrazení musí používat pouze *obecně známé, snadno identifikovatelné symboly*.
3. Uvedené charakteristiky také vylučují mnohvrstevnatost symbolů, sdělení musí být *co nej přímočarejší*.

Z těchto kritérií vyplývá, že pokud se inzerent rozhodne zahrnout do vyobrazení pro velkoplošnou reklamu *ženské tělo* nebo jeho část, nebo si vybere kompozici, ve které bude hrát roli přítomnost nebo dokonce nepřítomnost ženy, musí použít symboly a charakteristiky, jež okamžitě v adresátovi vyvolají představu ženy, ženskosti nebo vlastností se ženami spojených. Tato vyobrazení musí také respektovat společenský vkus, nesmí vytvářet představy chápáné jako urážlivé, už jenom proto, aby nebyl ohrožen prodej výrobku. (Že společnost reaguje na porušení svých kritérií vkusu a nevkusy, dokazuje doporučení Rady pro rozhlasové a televizní vysílání z roku 1993 České televizi podnícené poslanci Parlamentu nevysílat televizní reklamy na menstruační vložky a tampony po Večerníčku s odůvodněním, že je to „nevkusné a necitlivé“...⁶⁾ Řečeno jednoduše,

⁶⁾ Rada České republiky pro rozhlasové a televizní vysílání zaslala dne 31. března 1993 generálnímu řediteli České televize Stanovisko rady ČR pro rozhlasové a televizní vysílání k názoru některých poslanců, že Česká televize důsledně nerespektuje ustanovení § 5 písm. c) zákona č. 468/1991 Sb. o provozování rozhlasového a televizního vysílání, když před pořady pro děti a mládež zařazuje reklamy, které jsou způsobit ohrozit psychický nebo morální vývoj dětí a mladistvých. Z tohoto dokumentu cituji: „Rada dopisem (ze dne 20. 1. 1993 – pozn. aut.)

ztvárnění ženy ve vyobrazeních velkoplošné reklamy musí znázorňovat tu nejobecnější představu o ženskosti, o její roli ve společnosti, o vlastnostech, zálibách, potřebách ženy, prostředí, v jakém se pohybuje, vztahu k druhým ženám, vztahu k mužům, k dětem, k životním situacím, k problémům lidským, k problémům lidstva atd.

Předmětem této studie je tedy analýza velkoplošné reklamy, ve které se vyskytuje prvek gender. Všechny použité příklady jsou fotografie velkoplošných plakátů instalovaných podél ulic České republiky v březnu a dubnu 1994.⁷ Všeobecnost působení zvoleného média, tj. umístění „na ulici“, jsem – jak je uvedeno výše – původně spojovala s myšlenkou univerzálnosti adresáta. Značná nesourodost materiálu však hned na počátku analýzy naznačila, že v případě reklam využívajících nějakým způsobem obraz ženy a ženskosti tento předpoklad univerzálnosti oslovení neplatí úplně, že heterogenita použitých symbolů ženy a ženskosti je způsobena přinejmenším dvojím rozlišením adresáta: na muže a ženy. Většina zachycených kompozic je totiž poměrně jednoznačně určena buď „obecnému“ muži, nebo „obecné“ ženě.⁸ Kritériem pro rozlišení se zdá být směr reklamní promluvy či zobrazovaných činností, tj. zdali promluva nebo akce směřuje k ženě nebo k muži, případně směr působení použitých symbolů. Pojem „obecnosti“ je sám o sobě dosti diskutabilní, neboť „vizuální diskursy mají tendenci upřednostňovat určité sociální hodnoty a významy a vylučovat jiné. Tímto způsobem tedy ideál ženy, který je bílý, heterosexuální, mladý, tělesně zdatný a zpravidla pocházející ze středních vrstev, zamítá a zneviditelňuje ženy odlišné rasy, sexuální preference, věku, fyzických schopností a třídy“ [Betterton 1987: 10]. Toto je ovšem samostatný problém, kterým se v této studii blíže nezabývám a při své analýze vycházím pouze ze základního rozdělení podle pohlaví:

V č. 1 ženská postava promlouvá slova chvály na práci prášky firmy Setuza částečně sama k sobě a částečně ke svému batoletu; ženy v č. 2a-e a 3 jsou zakomponovány do kontextu činností směřujících k nim samým nebo k jejich tělům. Č. 1-3 jsou tedy zcela nepochybně zaměřena na cílovou skupinu „ženy“. Ženská ruka v č. 4 podává (nikoliv bere) produkt – příručku podnikateli; č. 5-6 využívají ženské tělo jako objekt určený pro upřený pohled pozorovatele – způsob zdůraznění poprsí a hýždí vylučuje, aby adresátem byla konvenčně chápáná žena; č. 7 svým lingvistickým sdělením v kombinaci s vyobrazením ženy v objetí muže přímo apeluje na mužskou část populace. Konečně č. 8a-b a 9 staví ženu či muže do souvislosti s produktem, avšak v obojím případě je vizuální i lingvistická kompozice natolik neutrální či nejasná, že výsledný efekt nepromlouvá jednoznačně ani k jednomu pohlaví. Následující analýza jednotlivých příkladů

upozornila na nevkusný a necitlivý způsob, jakým ČT zařazuje reklamy na ženské hygienické potřeby a reklamy užívající zobrazení nahoty těsně po skončení hlavního pořadu pro děti. ... Přestože zařazením reklam na ženské hygienické potřeby a reklam užívajících zobrazení ženské nahoty (např. mýdlo FA) nedochází podle názoru Rady k porušování příslušných ustanovení zákona o ochraně spotřebitele, neboť takové reklamy jen stěží mohou ohrozit psychický nebo morální vývoj dětí a mladistvých, popřípadě mravnost, Rada zastává i nadále deklarovaný názor, že zařazování takových reklam do bloků bezprostředně před nebo po Večerníčku je nevkusné a necitlivé a zejména ve veřejnoprávní televizi by k němu nemělo docházet.“

⁷⁾ Předložený vzorek je záměrně velice málo výběrový. Obsahuje téměř všechny velkoplošné reklamy zobrazující ženu nebo část jejího těla, které se mi na ulicích podařilo v daném období najít.

⁸⁾ Tímto tvrzením jsem se samozřejmě ihned zařadila na místo subjektu, neboť jsem rozlišila, která vyobrazení mají oslovit mě jako obecnou ženu.

vychází jednak z tohoto rozdělení do skupin podle pohlaví adresáta kritériem směru promluvy, činnosti nebo směru působení symbolů, jednak z teorie tvorby významu podle Judith Williamson a jednak z mé hypotézy o specifikách velkoplošné reklamy.

Velkoplošné reklamy adresované ženám

Obr. č. 1. Ušetřím 3x: prádlo, zdraví, peníze

Střízlivý, ale pečlivě upravený účes, střídmý, ničím neprovokující úbor a mateřství – tyto atributy už na první pohled představují mladou ženu kupující prací prášek Merkur jako osobu odpovědnou a důvěryhodnou. Její vzezření tak dodává váhu její reklamní promluvě. Logická souvislost však mezi touto ženou a pracím práškem existuje pouze z pohledu tradičních rolí obou pohlaví. Inzerent adresoval reklamu ženám, protože ony jsou chápány jako „manažerky“ domácností, ony se starají o zabezpečení potřeb členů domácnosti a ony obhospodařují rodinný rozpočet. Pečlivé rozvažování o koupi Merkuru svědčí o tom, že starost o rodinu a o domácnost je pro tuto ženu středem života. Tento dojem posiluje i přítomnost batolete v nákupním vozíku. Z jeho věku a domácího oblečku se dá usuzovat, že jeho matka je žena v domácnosti. Vytvořením dojmu důvěryhodnosti, rozumného uvažování a mateřské starostlivosti inzerent apeluje na svědomí adresátky slovně nevyjádřeným, leč důrazným tvrzením, že pokud se i ona chce považovat za ženu těchto kvalit, nemůže jinak než kupovat výrobky Setuzy.

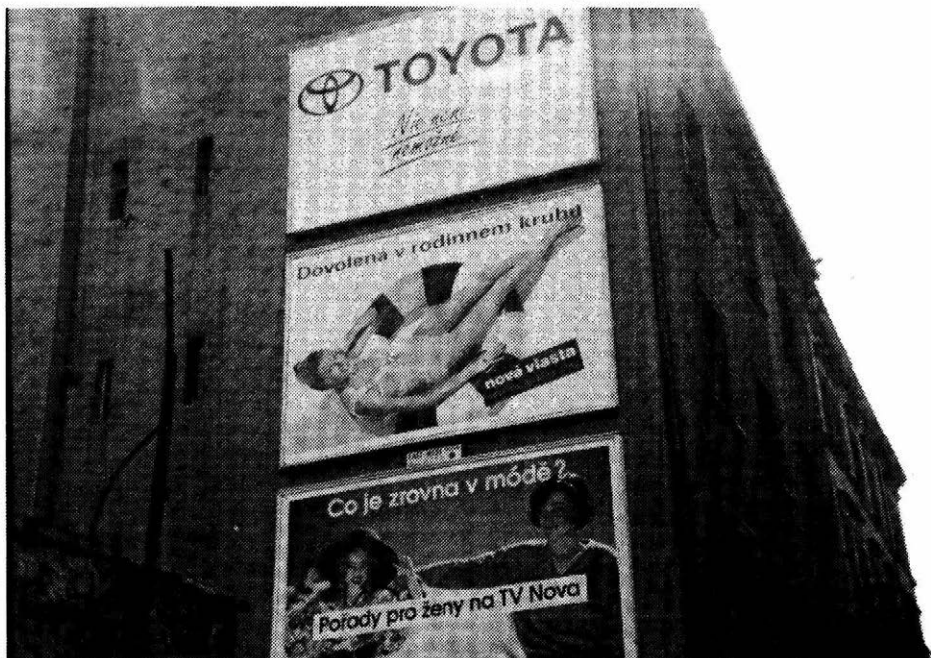
Obr. č. 2a. Nová Vlasta: všechny stránky ženy. Těžko na cvičišti...

Obr. č. 2b. Nová Vlasta: všechny stránky ženy. Na válečné stezce

Obr. č. 2c. Nová Vlasta: všechny stránky ženy. Dovolená v rodinném kruhu

Obr. č. 2d. Nová Vlasta: všechny stránky ženy. Dvojplášť za pochodu

Obr. č. 2e. Nová Vlasta: všechny stránky ženy. Když muži podlehnou

Soubor pěti vyobrazení z reklamní kampaně *Vlasty* zachycuje ženu v pěti různých aktivitách, které mají podle reklamního sloganu představit všechny stránky ženy. Jednotlivé plakáty byly samozřejmě na reklamních plochách nalepeny jednotlivě a rozmístěny nahodile. Dají se ovšem také seřadit do logické sekvence, jež dovoluje následující interpretaci: Na *2a-d* je žena samotná, nijak výstředně či dráždivě oblečená (na *2a* v pánské kostkované košili a v šortkách, na *2b* v běžném prádle, na *2c* v docela obyčejných plavkách a na *2d* ve sportovní košili a kabátku). Oblečení pro ni není důležité, neobléká se pro vnější efekt, vyzařuje z ní nezávislost na okolí a jeho konvencích. Dojem nezávislosti je ještě zdůrazněn na *2c* ironizujícím sloganem „*Dovolená v rodinném kruhu*“ – žena sice v kruhu je, ale nafukovacím, třebaže dostatečně velkým, aby pojal více členů rodiny, avšak žena je v něm sama. Žena na *2d* rovněž dává svým postojem vůči pozorovateli najevo, že si jde za svými vlastními plány. Navíc, ve jménu své nezávislosti, háže za hlavu dobrá ponaučení o zdravé výživě a rychle hltá obloženou housku, aby se na „pochodu“ nemusela víc zdržovat. Nicméně už výraz „*Dvojplotník na pochodu*“ a zvláště pak vyloženě bojové slogany „*Těžko na cvičišti...*“ a „*Na válečné stezce*“ naznačují, že za zdánlivě rozmanitými aktivitami se skrývá něco většího, co je pro ně společné. Odpověď nalezneme na *2e*: objevil se muž a slogan napovídá, že boj je ukončen „*když muži podlehnou*“. Žena je za svou předchozí námahu po zásluze odměněna a pochválena svým vyvoleným. Pouze v této kompozici má žena upravený účes, dokonalý make-up a elegantní šaty. Tam, kde je žena samotná, tedy na *2a-d*, je také k dosažení zamýšleného efektu potřeba zobrazit podstatnou část postavy, ale na *2e* k tomu postačuje hlava a ramena. Č. *2a*, *2b* a *2d* se vyznačují dynamičností celkového dojmu, žena na *2c* odpočívá před bojem a č. *2e* je rovněž kompozice statická a jako by sdělovala: „Více už netřeba, už je to dokonalé“ – atmosféra je ovšem nabitá statickou elektřinou. Č. *2a-d* představuje ženu aktivní, na *2e* však s příchodem zástupce opačného pohlaví okamžitě zaujímá úlohu pasivního objektu, akci znázorňuje na vyobrazení muž. Dá se namítat, že výraz ženy na

2e prozrazuje, že ona ví něco, o čem její partner nemá ani tušení, a že tedy pasivita je pouze předstíraná. Slogan také napovídá, že této pasivity bylo paradoxně dosaženo cílevědomým bojem, v němž žena byla dobyvatelem, silnějším elementem, kterému slabší z obou partnerů, muž, podlehl. Co je obsahem tajemství, jež žena zná a muž ne, to se samozřejmě dočtete v nové *Vlastě*, která vám prozradí, jaké jsou všechny stránky ženy a jak je kultivovat. Na fotografiích reklamní kampaně *Vlasty* se názorně projevuje tendence, kterou vypožadoval Barthes u časopisu *Elle*: „Muže tam nikde neuvidíte, ženskost je nezkalená, volná a mocná; avšak muž je všude kolem, tlačí se ze všech stran, dává všemu život; je donekonečna tvořivou absencí, ... ženský svět *Elle*, svět bez mužů, ale do detailu vytvářený upřeným pohledem muže, ...“ [Barthes 1973: 57]. Z velkoplošných plakátů *Vlasty* můžeme v tomto duchu vyčíst celý příběh: žena si musí vypěstovat postavu (2a), udržovat obličej mladý (2b), odpočinout si a být svěží (2c), aby mohla vyrazit na lov (2d) a odchytit samce (2e). Jemu však nesmí nikdy vyjevit, kolik úsilí ji to stálo, kolik *aktivit* musela vyvinout. Získat a udržet si muže, to je smyslem a cílem celého jejího počínání – alespoň podle představ autora reklamních vyobrazení *Vlasty*.

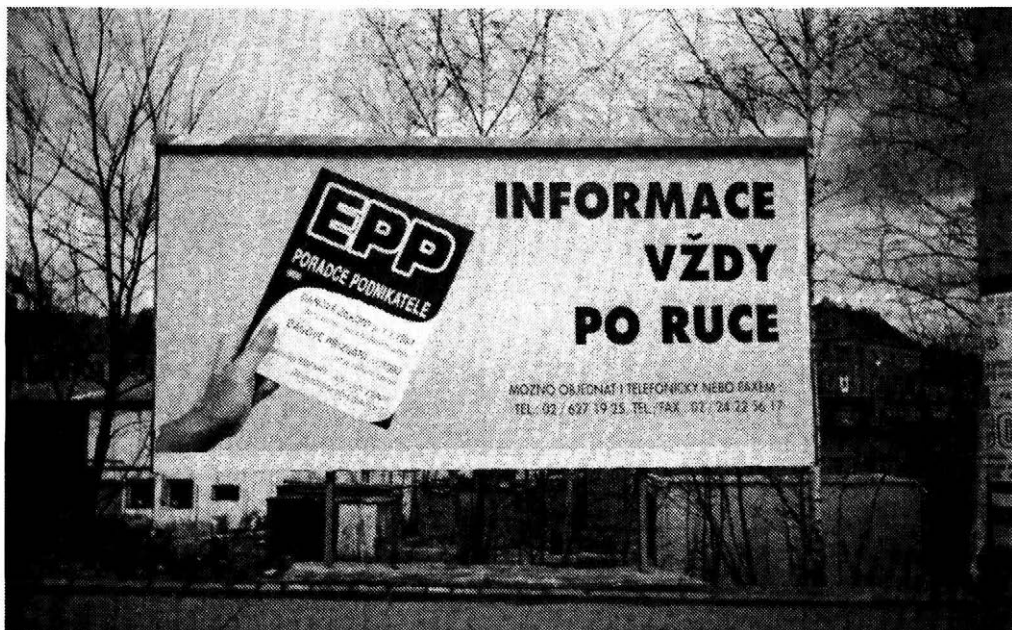
Obr. č. 3. Snadno stvoříte vysněné, dlouho uchráníte krásu

Reklama na vlasové výrobky značky Taft jako jediná z analyzovaných příkladů určených ženám znázorňuje jen jednu část ženského těla, a to hlavu. Vše je podřízeno společenskému mýtu ženy nezaobírající se ničím jiným kromě svého vzhledu. Zajímavý je ovšem způsob, jakým inzerent zamýšlí ženě vnutit zkrášlující přípravky: představuje krásu jako tvůrčí proces. Žena má po Taftu zatoužit, protože ze svých vlasů bude moci něco *stvořit* a své dílo *chránit*. Taft se tedy stává pomocným nástrojem v procesu, v němž je aktivním elementem žena sama.

Velkoplošné reklamy adresované mužům

Obr. č. 4. Informace vždy po ruce

Juxtapozice ženské ruky a příručky pro podnikatele je opět příkladem absence logiky ve spojení produktu a prostředí, v němž je umístěn. I v tomto případě se souvislost objasní, podíváme-li se na reklamní vyobrazení z perspektivy gender. Svůj výklad zakládám na předpokladu, že není náhodné, že ruka, jež příručku podává, patří ženě. Nabízený produkt má být poradcem, pomocníkem podnikatele. Ženská ruka je na vyobrazení podnikateli po symbolickém boku, připravena poskytnout podporu, v daném případě v podobě příručky. Roli aktivnějšího, agresivnějšího a tvořivějšího partnera zaujímá v tradičním pojetí představ o komerčním světě muž. Roli pasivnějšího, ale spolehlivého partnera či spíše pomocníka patří ženě – sekretářce, případně ženě – manželce. Reklamní kompozice striktně kopíruje toto rozdělení rolí a zakládá na něm své sdělení: sekretářka, tj. osoba skrývající se za rukou podávající příručku, je pro podnikatele nepostradatelná a stejně nepostradatelná je pro něj i publikace *EPP: poradce podnikatele*. Všimněme si rovněž umístění ženské ruky – skromně se natahuje v levém dolním rohu směrem k pomyslnému podnikateli. Ten je sice fyzicky nepřítomen, ale tato jeho absence je v celé pravé polovině plochy přímo hmatatelná.⁹

⁹) Č. 4 odráží ještě jeden společenský jev: v České republice se v současné době stala slova *muž* a *podnikatel* téměř synonymy. Jen tak může totiž inzerent nabízet produkt určený podnikatelům prakticky na ulici, než by dal přednost inzerci v odborném časopise. Z jiného pohledu právě tady zvláště výrazně narážíme na problém „obecného muže“, protože nejsou právě tím, že tato reklama klade rovnítko mezi *muže* a *podnikatele*, ostatní typy mužů zneviditelnány?

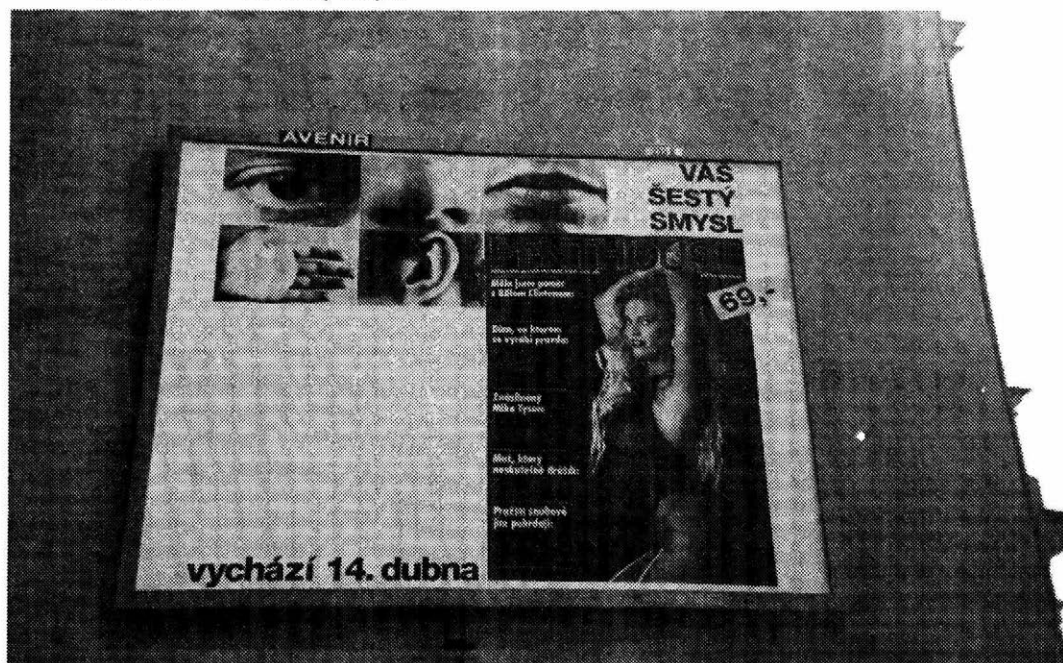
Obr. č. 5. Koukej jinam!

Ženské hýždě v krajkovém prádelku zabírající plně dvě třetiny reklamní plochy neinzerují, jak by se snad mohl leckdo domnívat, dámské prádlo, nýbrž vlastní reklamní plochu. Ta je, jak známo, určena k vystavení vyobrazení, která přilákají pozornost. Ženské pozadí má tedy nalákat na reklamní plochu. Co mají tyto dvě věci společného, opět nevysvětluje logika, ale společenská role obou pohlaví. Velkoplošná reklama je poměrně nákladná záležitost a může si ji dovolit jen podnik s velkými prostředky na inzerci. V hierarchii většiny takových podniků zpravidla figurují na místech těch, kdo rozhodují o investování finančních prostředků, muži. Tvůrce vyobrazení tedy prezentoval těmto mužům objekt, o kterém předpokládal, že nejspíš přiláká jejich pozornost a předá jim sdělení, že stejnou míru přitažlivosti, jakou pro ně má ženský *Musculus gluteus*, bude mít pro jejich potenciální zákazníky tato reklamní plocha, když ponese vyobrazení produktů jejich firmy. V úvahách, jež musely vést k vytvoření této kompozice, jsou pozoruhodné dva elementy. Za prvé, přesně vymezený úsek ženského těla, který stačí ke splnění účelu vyobrazení, tj. k nalákání zákazníka: zdvižená sukně pouze poodkrývá část hýždí (tu „nejzajímavější“?), zbytek zůstává cudně zakrytý. Za druhé fakt, že anonymní ženské pozadí je běžnou veřejnou rekvizitou, takže se může bez problému v téhle podobě objevit na ulici (ovšem pouze jako instalovaný objekt; jeho majitelka by se zřejmě se zlou potázala, kdyby se o své vůli rozhodla takto po ulici chodit).¹⁰

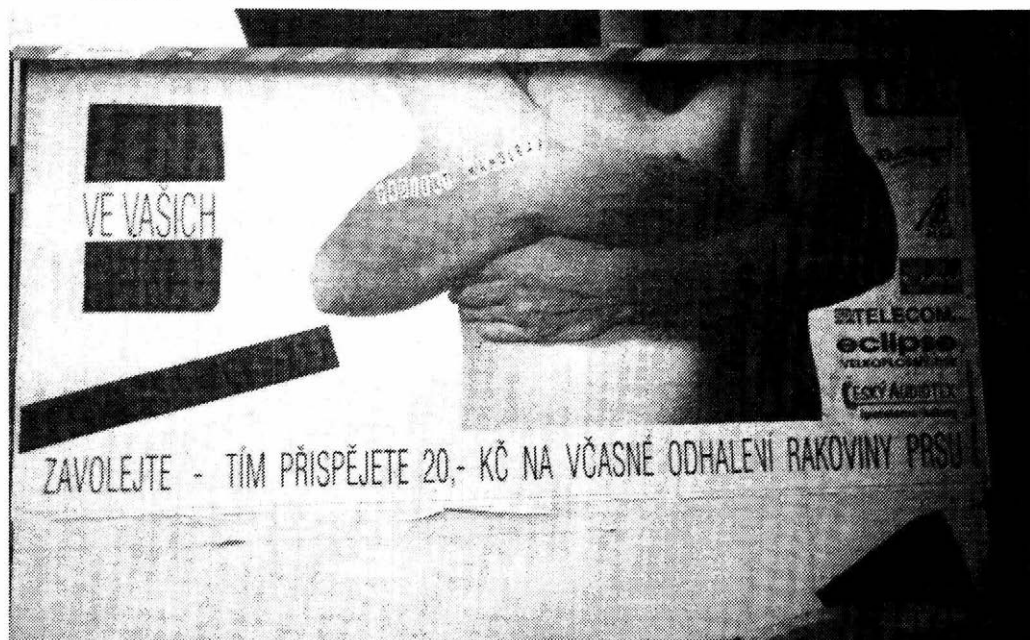
¹⁰) Jako ženu mě samozřejmě potěšilo, že tato konkrétní reklamní plocha s plakátem ženského pozadí zůstala od února až do konce května nezakoupena.

Obr. č. 6. Váš šestý smysl

Skládačku pěti smyslových orgánů doplňuje patřičně zvětšená obálka prvního vydání českého *Penthousu* prezentovaná inzerentem jako „Váš šestý smysl“. Modelem pro pořízení záběrů všech pěti smyslových orgánů stál muž, „Váš“ je tedy adresováno pouze mužskému publiku. Černobílé výřezy zobrazují *orgány*, jejichž základní *funkce* netřeba nikomu vysvětlovat. Magazín *Penthouse* jako nový produkt je naopak nutno zákazníkovi přiblížit. Když dodržíme vztah orgán – funkce/smysl, musíme zákonitě za šestý orgán dosadit „*Penthouse*“, o jehož „funkci“ vypovídá, stejně jako by tomu mělo být u obsahu a zaměření každého časopisu, titulní strana. Tato funkce je symbolizovaná ženskou postavou vystavující své vnady; ty v daném kontextu nejsou určeny k pouhému *dráždění* smyslů, ale – prezentovány jako obsah „šestého smyslu“ – jsou v podstatě *vlastnictvím* toho, kdo si *Penthouse* koupí. Ženské tělo zredukované do hýždí, nader a tváře je chápáno jako předmět, který je možno vlastnit. Dominantní poloha ženské postavy na reklamní ploše k sobě navíc jakoby vztahuje ostatních pět smyslů a prohlubuje sexuální náboj inzerátu: ženu je možno *pozorovat*, *čichat*, *ochutnávat*, *dotýkat se jí* a *naslouchat jí*, zkrátka, působí na všechny mužské smysly. Dvojí významová rovina – vlastnictví a dráždění smyslů – dokonale naplňuje koncept ženského těla jako objektu, tedy pasivního fenoménu.

Obr. č. 7. Žena ve vašich rukou

Stejně jako u předchozích reklam určených mužům, i zde je zobrazena jen část ženského těla, a tato část postačuje k vytvoření zamýšleného efektu: tělo zbavené ochrany oděvu a vzpažené ruce symbolizují zranitelnost, bezbrannost a vzdání se muži. Mužské tělo naopak zaujímá pozici síly a vlády nad ženou: svalnaté ruce objímají ženské poprsí způsobem současně majetnickým a ochránářským, jako by chtěly zakrýt nahotu a tím snížit zranitelnost ženy; mužská nahota umístěním za ženskou postavou spíše naznačuje sexuální akt než zranitelnost. Žena je v tomto aktu pasivní, ve vztahu k pozorovateli je opět vystavena jako objekt pro zraky kolemjdoucích mužů. Samotný reklamní slogan dovozuje dvě roviny interpretace: primární poukazuje na vyobrazení jako na lákavou představu pro muže, jak vypadá žena v jeho rukou, sekundární apeluje na mužskou část populace, že zdraví ženy je v jeho rukou. Autoři této reklamy využili tradiční představy o touze mužů po ovládnutí a vlastnictví ženy a o lákavosti erotických kompozic („sex sells“, sex prodává) a vytvořili v podstatě sexuálně dráždivé „zátiší“, sloužící ovšem nikoliv k účelům sexuálního ukojení, ale k účelům vysoce humánním. Syrovost a agresivita kompozice nabitá použitím těch nejbanálnějších, až vulgárních stereotypů zesiluje působení na pozorovatele a komunikuje sdělení asi tohoto typu: „Pánové, pokud si rádi takto užíváte žen, pak se postarejte, abyste vaši partnerku uchránili od nebezpečí rakoviny prsu a mohli s ní ještě dlouho prožívat vzrušující okamžiky“. Můžeme jen spekulovat, proč je reklamní kampaň na Projekt mamograf zacílena pouze na muže. Nabízí se vysvětlení, že inzerent přepokládal, že ženy na konto přispějí bez ohledu na povahu kompozice reklamy. Mužům je však možno vnuknout myšlenku, že se jich to také týká, teprve touto naléhavou a naturalistickou výzvou. Kompozice vyobrazení má dva nedostatky. Jednak je nápis „projekt mamograf“ patrný až po podrobnějším prohlédnutí, a jednak snubní prsten na mužské ruce, který má zřejmě symbolizovat odpovědnost a také vztah muže a ženy na fotografii, je natolik v nenasvícené části záběru, že k jeho odhalení je potřeba už skutečně detailní prohlížení.

Velkoplošné reklamy adresované bez specifiky pohlaví

Obr. č. 8a. Minolta. Velký výkon na malém prostoru!

Obr. č. 8b. Minolta. Kreativita bez hranic!

Slogan jako nadpis, ženská postava v levé části, kopírovací stroj v pravé – to je schéma 8a a 8b. Logický vztah mezi ženou a kopírovacím strojem by snad ani nikoho nenapadlo hledat. S trochou nadsázky se dá říci, že dokonce není jasné, kdo má co či koho prodávat:

žena kopírovací stroj nebo firma Minolta oba artikly? Z kompozice reklamy to vypadá, že půjde o druhý případ – Minolta nabízí kopírovací stroje a ženy inzerovaných kvalit, tj. podávající „velký výkon na malém prostoru“ a oplývající kreativitou bez hranic. Pokusíme-li se interpretovat obě reklamy z perspektivy gender, výsledek bude ještě bizarnější. Jistá zkušenost s reklamou pozorovateli napoví, že žena zřejmě na prodej nebude, ale má svou přítomností nějakým způsobem zaštitit kvality nabízeného kopírovacího stroje. Modelka pózuje tak, že se jí nedá přisoudit výrok umístěný nad její hlavou, a kompozice tudíž přímo vybízí k doplnění rovnítka mezi ženou a kopírkou. Zdali je tato žena schopná velkých výkonů, ke kterým jí stačí jen málo místa (8a), nebo její kreativita nezná mezí (8b) v zaměstnání, v sexuálním životě či jinde, to už je na fantazii pozorovatele. Bez ohledu na to, jestli je takováto analýza obhajitelná nebo ne, nejpřirozenějším závěrem zřejmě bude konstatování, že ani jedna z obou reklam příliš s adresátem nekomunikuje, neboť ten se při hledání významu ztratí v bludišti náznaků a slepých uliček. Paradoxní je, že vše, co bylo o č. 8a a 8b dosud řečeno, pozbývá platnosti v okamžiku, kdy se pozorovatel přiblíží až těsně k rozměrné reklamní ploše a přečte si, že jedna z vyobrazených žen je sekretářkou a druhá pracovnící prodeje Minolty Olomouc a že tudíž tyto ženy na základě vlastních zkušeností doporučují výrobky své firmy. Dopátrat se tohoto rozluštění si však žádá soustředěné pozornosti díky téměř mikroskopické velikosti písma formulky představující vyobrazenou ženu a díky absenci jakéhokoliv gesta, kterým by se modelka obracela ke kopírovacímu stroji jako k produktu, jenž doporučuje, a z něž by vyplynulo, že slogan je její vlastní promluvou. Rovněž zde pak vzniká problém cílové skupiny konzumentů. Reklama naznačuje, že uživateli kopírovacích strojů jsou jen ženy. Žena je tím postavena do stejné role v pracovním procesu, jakou zastává toto zařízení, to jest do podřídné a nikoliv rozhodovací či tvořivé.

Obr. č. 9. Pohled do světa špičkových počítačů

Tato kompozice působí zneklidňujícím až agresivním dojmem. Formulovat její sdělení je ovšem problematické, protože *význam*, a tím *pozice subjektu*, jsou velmi vágní. Není jasné, jestli je konstatování „Pohled do světa počítačů“ adresováno pozorovateli, nebo jestli se do světa techniky dívají ženské oči z plakátu. Z těchto hledisek vyobrazení dovoluje následující interpretace:

- a) Slogan je určen pozorovateli; dívat se do ženských očí (odkrytých pod portrétem muže) je totéž jako nahlédnout do „světa špičkových počítačů“. Z hlediska gender se nabízí rčení „Za vším hledej ženu“, je vypočítavá a komplikovaná (a dokonalá?) jako nejmodernější počítač.
- b) Slogan je vyjádřením situace, v níž se nachází žena, již patří pár očí na vyobrazení; mužský mozek vymyslel špičkový počítač a díky němu teď tato žena může do světa nejmodernější techniky nahlédnout.
- c) Slogan má stejnou funkci jako b); ženě zcela zastíněné mužem je konečně umožněno (za cenu zničení muže) prohlédnout a rozšířit své obzory o svět špičkových počítačů.

Nezdá se, že by alespoň jedna z nabídnutých interpretací vedla k nalezení jednoznačného významu této reklamy. Všechny jsou pouze v logice dané kompozice, avšak ta se hroutí, když přistoupí společenský kontext. Bylo by totiž odvážné tvrdit, že v obecném společenském povědomí platí, že vypočítavost, komplikovanost či dokonalost ženy = přesnost a rychlost výpočtů komplikovaných operací nebo dokonalost špičkového počítače (a). Z analýzy typů b) a c) zase vyplývá, že by reklama měla oslovovat ženské publikum, což se samozřejmě rozchází se složením cílové skupiny uživatelů. Tato reklama je tedy spíše příkladem nefunkčního použití lidského těla (jeho části) k propagaci výrobku.

Zdá se, že vedle jiných faktorů obojetnost zaměření způsobila, že reklamy z uvedeného vzorku (č. 8-9) postrádají schopnost jasně komunikovat sdělení adresátovi. Lidské tělo v těchto případech nepřibližuje produkt konzumentovi, ale spíše jej v jeho snaze o nalezení smyslu vyobrazení mate. Zajímavé na těchto analýzách je to, že otázka smyslu a komunikativnosti reklamy se otevře vlastně teprve při použití gender pohledu, jen z tohoto úhlu vzniká pochybnost, zdali použití ženského/lidského těla v těchto konkrétních případech nebylo náhodou chybou, jejímž výsledkem je snížení účinnosti reklamní kampaně.

Obr. č. 10. Láska, která chladí

Č. 10 nepatří do žádné z dosud diskutovaných skupin, neboť má zřejmě být adresované dětem. Je tedy o to pozoruhodnější, jakým způsobem je v ní obsažen prvek gender. Pokud mám ponechat stranou freudovské teorie nevědomí (v tomto případě nevědomí autora reklamy) a budu předpokládat, že celková kompozice vyobrazení a jeho symbolika byla zvolena s určitým záměrem, nezbyvá mi než položit několik otázek, jejichž zodpovězení nechám na čtenáři:

- Proč je to chlapec, kdo dává kousnout nanuku dívce, a ne naopak?
- Proč si dívka chlapcovu ruku se zmrzlinou přidržuje u úst?
- Proč vůbec musí být zobrazen akt kousnutí?
- A když už tohle všechno, proč si autor kompozice vybral jako synonymum pro nanuk Madeta slovo „láska“? Má snad slogan vyvolat asociaci, že tato „láska“ chladí na rozdíl od jiné, která rozhňuje (či hladí, jak napovídá poněkud obskurně skrytá slovní hříčka ve sloganu)?

Úplně základní otázkou je ovšem to, proč si autor ze všech možných způsobů nalákání zákazníka na zmrzlinu vybral zrovna tento?

Společal-li autor této reklamy na magickou marketinkovou formulku „sex sells“ (sex prodává) a uvážíme-li přitom věk vyobrazených dětí, je na místě otázka: „Komu?“

Závěry

Při porovnání analýz příkladů velkoplošných reklam adresovaných specificky jednotlivým pohlavím vyniknou rozdíly v prezentaci ženy a ženství mužskému a ženskému publiku. Reklamy určené ženám staví na tradičních představách ženy jako tvůrce domova (č. 1); ženy, cílem jejíhož snažení je získat muže a dělat všechno pro jeho udržení a uspokojení (č. 2a-e); respektive ženy, jejíž hlavní starostí je její vzhled (č. 2a-e, 3). Ve všech případech ovšem žena přistupuje k naplnění této tradiční role *aktivně*. Z toho můžeme usoudit, že tvůrci reklam pro ženy předpokládají, že ženy chtějí být navenek

pokládány za ty, kdo mají věci pod kontrolou, i když jejich „poslání“ je předem dáno. Podíváme-li se na obecnou představu ženy a ženství vytvořenou na základě předloženého vzorku velkoplošných reklam adresovaných mužům, nabudeme dojmu, že tato žena je úplně jiný živočišný druh než ten, který byl prezentován v první skupině. Předchozí charakteristiky tady totiž o ženě neplatí. Je postavena do role podpůrce muže (č. 4) nebo sexuálního objektu (č. 5-7), ve všech případech zaujímá pozici *pasivního* elementu.

Z jiného hlediska můžeme uvažovat, že inzerenti tím, že použitím velkoplošné reklamy svým způsobem definují nejobecnější představu o ženě a ženství, mají tendenci sice na povrchu ženám lichotit v tom smyslu, že je prezentují jako aktivní, tvořivé a nezávislé bytosti, avšak ve druhé rovině prosazuje zájem inzerentů udržet ženu v jimi definovaných rolích, aby se nenarušil trh pro jejich výrobky. Jinými slovy, inzerent si potřebuje ženu nejprve naklonit, aby ji posléze dovedně vmanipuloval do pozice, kde ji chce mít, tedy do pozice nejpriznivější pro koupi jeho produktů. Z hlediska gender je pro tuto pozici charakteristické, že přisuzuje ženě role, které nevstupují do konfliktu očekávaných zájmů mužského pohlaví, že jsou to role, o nichž inzerent očekává, že dle společenského úzu budou mužskou populací pochvalně přijaty.

Nepřekvapuje, že v reklamách jí určených je to žena, komu je přisouzena role pečovatelky o rodinu (někdo to dělat musí), nebo do jejíhož středu veškerého snažení je postaven muž (ostatně, těžko se dá něco namítat proti tomu, že žena chce péči o své tělo přispět ke šťastnému partnerskému životu). Zarážející je však omezenost prostředí podle inzerentů pro ženu vhodných a pak především skutečnost, že v reklamách adresovaných mužům opět veškerá symbolika směřuje vždy prostřednictvím ženy k uspokojení vkusu a potřeb muže, nikdy naopak. Muž je chápán jako příjemce požitků a služeb od ženy, žena jako objekt, případně pomocník, jehož úkolem je plnit mužova přání. Č. 7 má v této postavě, jak jsem ukázala v podrobné analýze, subverzivní charakter. Vyobrazení je poslušné všech „pravidel“ dosud řečených o této skupině reklam, avšak vědomě je exploatuje a otáčí do jiné perspektivy, když celý smysl kompozice zakládá právě na zmíněném směřování symboliky: muž je prezentován jako příjemce ženské sexuality, ale zároveň je na něj kladen morální tlak, aby se stal dárcem pozornosti, pokud chce i nadále být jejím příjemcem.

V reklamách adresovaných ženám je to žena sama, kdo má vládu nad svým tělem (i když třeba jen proto, aby jeho půvaby přilákala muže). Ženská sexualita není, snad s výjimkou poněkud tajuplného pohledu ženských očí v č. 3, zvlášť zvýrazněna. Naproti tomu ve druhé skupině reklam (kromě č. 4) hraje ženská sexualita klíčovou roli jednak ve tvorbě významu dané reklamy a jednak ve způsobu zobrazení ženského těla, kdy ze všech jeho kvalit je vyzvednuta právě hlavně sexualita. Z č. 5-7 (s již zmíněnou výhradou k č. 7) dále vyplývá znepokojující fakt, že dle společenského povědomí promítnutého do reklamy ženská sexualita nepatří ženě, ale je vlastnictvím muže, a to do té míry, že se reklamy s touto symbolikou mohou objevit na nosiči nejveřejnějším a s největším zásahem populace. Zajímavá je také skutečnost, že v době, kdy jsem sestavovala vzorek příkladů pro tuto esej, jsem nenarazila ani na jeden případ velkoplošné reklamy, ve kterém by se muž vyskytoval v některé z rolí, kterou ve vzorku zaujímají ženy, tj. ani jedno vyobrazení představující muže jako otce, muže, jenž směřuje své snažení k uspokojení ženy, nebo muže jako (sexuálního) objektu.¹¹

¹¹) Rozbor obrazu muže a mužnosti nebyl předmětem této eseje, proto jsem nezařadila příklady velkoplošné reklamy využívající k propagaci zboží mužského těla či mužské přítomnosti.

LIBORA INDRUCHOVÁ získala v roce 1992 stupeň MA v oboru *Současná literární věda* na Lancaster University ve Velké Británii. V letech 1992-1993 vedla dva semináře angloamerické feministické literární teorie a kritiky na katedře anglistiky FF UK. Od září 1994 pracuje jako koordinátorka *Nadace gender studies* v Praze. Současně (od února 1995) přednáší anglickou literaturu na Ústavu cizích jazyků Univerzity Pardubice.

Literatura

- Althusser, Louis 1971. „Ideology and Ideological State Apparatuses.“ Pp. 123-170 in *Lenin and Philosophy and Other Essays*. London: New Left Books.
- Barthes, Roland 1973. *Mythologies*. Londýn: Paladin.
- Betterton, Rosemary (ed.) 1987. *Looking On: Images of Femininity in the Arts and Media*. London: Pandora Press.
- Goffman, Erving 1979. *Gender Advertisements*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Pollock, Griselda 1987. „What's Wrong with Images of Women?“ Pp. 40-48 in *Looking On: Images of Femininity in the Arts and Media*, ed. by Rosemary Betterton. London: Pandora Press.
- Williamson, Judith 1978. *Decoding Advertisements: Ideology and Meaning in Advertising*. London: Boyars.
- Winship, Janice 1987. „Handling Sex.“ Pp. 25-39 in *Looking On: Images of Femininity in the Arts and Media*, ed. by Rosemary Betterton. Londýn: Pandora Press.

O jednom příkladu bych se však chtěla zmínit alespoň na tomto místě. Na přelomu května a června 1994 se objevila mohutná reklamní kampaň na pivo Velkopopovický kozel. Na vyobrazení byl zachycen ležící nahý muž (od pasu dolů zakryt pokrývkou) a nad ním se v pololežící poloze skláněla žena v sexy spodním prádle; pravou asi jednu pětinu reklamní plochy zaujímal sklenice Velkopopovického kozla. Nad tím vším se vznášel slogan: „Vychutnej svého KOZLA“, slogan, který v daném kontextu mnohé pobavil a mnohé pobouřil. Vycházím-li z předpokladu, že reklama na pivo je určena mužské populaci, očekávám, že muž vyobrazen ve spojení s tímto produktem bude nějakým způsobem symbolizovat vlastnosti spojované s mužností. V daném případě však dochází k paradoxu, kdy kompozice vyobrazení adresuje reklamu ženě, muže přitom představuje jako pasivní sexuální objekt. Důvodem, proč jsem tuto reklamu nezařadila do své analýzy, je právě naprostá absence místa pro subjekt, spojnice mezi symbolikou vyobrazení a produktem, a tím nemožnost komunikace sdělení adresátovi. Když vyloučíme nepovedenost, zůstává jediné možné vysvětlení inzerentova výběru specificky této kompozice, a to úmysl šokovat převrácením konvencí.

„Tanec na hraně nože“: strategie konstrukce sociálních problémů*

Případová studie dvou skupin

MARTIN HÁJEK**

Fakulta sociálních věd UK, Praha

„Walking on the Knife's Edge“: Strategies in the Construction of Social Problems

A case study of two groups

Abstract: This article contributes to the understanding of the nature of social problems; it is a case study of non-profit organizations. Methodologically, the author employed aspect of the constructionist approach to social reality in that he did not search for social problems in some constellation of „undesirable“ conditions of social life, but studied the specific claim-making activities of various groups. In the present study, the methodological principle was extended through the concept of ideo-rhetorical strategies that are means (devices) to achieve legitimacy for group claims. The construction process was studied with the help of three analytical frameworks: claims, obstacles, and the redefinition of problems. As a result, some common characteristics of ideo-rhetorical strategies have come into view. These are discussed in the last part of the article.

Sociologický časopis, 1995, Vol. 31 (No. 1: 105-116)

„Musíme volit taktiku, (...) Je to takový kličkování, je to prostě tanec na hraně nože, kdy si uvědomujeme, že buď se můžeme zřítit na jednu nebo druhou stranu.“

Rozhovor A

Úvod

Sociolog tohoto času a místa nemůže nechat bez povšimnutí skutečnost, že se kolem něho, ale i v něm samém, rodí nová samozřejmost. Cítí, jak se to, co se před několika lety, třeba i před rokem, zdálo nepřirozené, cizí, nesrozumitelné, stalo během chvíle naprosto běžné a samozřejmé; procesy jinde trvající desetiletí se scvrkly do několika roků. Předmětem mého výzkumu v tomto kontextu je způsob rekonstrukce ženské otázky, feminismu, tzn. představy o problematickém postavení žen ve společnosti. Téma ovšem není utvářeno jednotně, ale je určitým průnikem snah jednotlivých společenských aktérů dít vznik vlastním partikulárním problémům; vzniká *nestrategicky* interferencí výsledků činností více aktérů. A chce-li někdo prozkoumat vznik feminismu u nás, musí mít dříve povědomí o oněch partikulárních problémech. Proto jsem se soustředil na způsob, jakým

*) Děkuji všem ženám, které mi svými rozhovory poskytly možnost uskutečnit tento výzkum. Zvláště bych pak chtěl poděkovat paní Suchomelové, Hradilkové a Busheikinové za jejich otevřenost a spolupráci. Velký dík patří také dr. Šanderové za odborné vedení výzkumu a za připomínky k jednotlivým verzím výsledné práce. Nemůže však za chyby a nedostatky, které budiž přičítány pouze autorovi.

**) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Martin Hájek, Dolní Jirčany 5, 252 44 Psáry.

jednotlivé ženské skupiny vytvářejí svůj problém. Tímto omezením jsem si zajistil možnost studia *strategií*, které jsou používány při tvorbě sociálního problému.

Píšu-li o „tvorbě“ sociálních problémů, z velké části tak předjímám metodu svého výzkumu; můj přístup bude totiž konstruktivistický. Nejedná se o nic jiného, než že na sociální problém budu pohlížet jako na výsledek činnosti skupiny lidí a nikoliv jako na určité (nevyhovující) společenské podmínky. Tuto volbu jsem neudělal docela svobodně, ale byl jsem k ní více méně přinucen dobou, výše zmíněným zjevným procesem zrodu samozřejmosti. Druhou skutečností, která sociologa dnes zaujme, je vazba společenských jevů na jejich protagonisty. Uvědomuje si, „že za vším někdo stojí“; historie se přibližuje biografii. Sociální konstanty se nevyvinuly samy, ale *někdo* je vytvořil s určitým *záměrem*; na povrch zřetelně vystupuje voluntaristická povaha sociálního dění. Za těchto dvou okolností se sociální problém jeví jako někým utvářený – použijí-li terminologie zvolené metodiky: konstruovaný. I když by bylo možné porovnávat sociologický obraz „nevyhovující“ situace s interpretacemi jednotlivých aktérů, promarnila by se tak příležitost zkoumat to, co bude za chvíli dostupné pouze nepřímou.

Budu se tedy zabývat strategiemi skupin používanými při tvorbě sociálního problému. Jaké strategie mám na mysli? Ačkoliv v literatuře existují jistá vymezení pro činnosti blízké těm, o kterých je tato práce (Benford [1993] a Melucci [1992] rozvíjejí Goffmanem [1974] inspirovaný koncept kolektivních rámců jednání), vesměs jsou určeny ke studiu sociálních hnutí nebo organizací [Crozier, Friedberg 1977].¹ Pro účely této práce se hodí lépe koncept *ideově-rétorických strategií*, které jsem definoval jako *řetězce aktivit na symbolické úrovni, jejichž smyslem je legitimizovat skupinové požadavky*. Termín legitimizační strategie, významově ekvivalentní, nepoužívám proto, poněvadž není tak názorný. Jsem si vědom, že tímto konceptem uvádím hned na začátku do své práce předpoklad, vyžadující potvrzení, které na tomto místě nemohu poskytnout. Avšak proti představě nestrategického jednání (na symbolické úrovni) mluví už skutečnost, že samotní aktéři své jednání jako strategické interpretují (viz motto).

Metoda

Ten, kdo chce studovat ideově-rétorické strategie skupin sociálních problémů, musí mít metodologicky jasně vymezené pole, ve kterém se bude jeho analýza pohybovat. O to se pokusím v následujících několika odstavcích.

V nejobecnější rovině můžeme přistoupit k ideově-rétorickým – nebo, chcete-li, legitimizačním² – strategiím nějakých skupin dvojím způsobem: *angažovaně*, tzn. přijmeme požadavky a interpretace aktérů jako výzvu a budeme usilovat o jejich vyřešení, ať už v jejich prospěch či nepospěch – takový je zpravidla postup sociální politiky; nebo věc uchopíme sociologicky, tzn. že vlastní požadavky a předkládanou podobu problému pojmem ryze symptomaticky a budeme pátrat po jejím sociologickém vysvětlení – daný

¹) Poukazuje to na povahu skupin sociálního problému – podobají se z jedné strany sociálním hnutím a z druhé strany (formalizovaným) organizacím.

²) Tato práce je sociologií sociálních problémů a samotný pojem legitimacy je v ní vedlejší i přesto, že patří mezi nejpoužívanější. Legitimitou se zde rozumí oprávnění k něčemu, poskytnuté nějakou společenskou autoritou – institucí nebo veřejností. Legitimizace je potom proces, kterým se toto oprávnění získává. V tomto smyslu legitimita může, ale *nemusí* být kategorická: oprávnění může být částečné, kontextově podmíněné, časově omezené apod.

sociální problém bude pro nás znamenat problém *sociologický*. Má práce se ponese v duchu tohoto druhého přístupu, bude sociologií sociálních problémů.

Spector a Kitsuse definují sociální problém jako „činnosti jednotlivců nebo skupin vedoucí k tvrzením o nesnázích a k požadavkům vzhledem k nějakým domnělým podmínkám“ [Spector, Kitsuse 1987: 75]. Pro sociologa sociálních problémů to tedy znamená *možnost* (ne povinnost!) odhlédnout od konkrétních společenských podmínek, na které se skupiny odvolávají. Dovoluje nám to např. studovat problémy, které nejsou svou podstatou sociální, resp. jejichž povaha je sporná (ozónová díra, AIDS), ale skupiny je jako sociální definují a jejich řešení konsekventně vidí ve společenských opatřeních. Druhým vývodem, jenž z definice vyplývá, je změna perspektivy pohledu na sociální problém: „(...) naše definice vyžaduje, aby sociologové zjistili, jak *účastníci* činnosti (vedoucí ke stížnostem a požadavkům – M. H.) definují tuto činnost“ [Spector, Kitsuse 1987: 79]. Neboli, analyzovat sociální problém je třeba z pohledu jeho účastníků a v souvislosti s jejich interakcemi s jinými aktéry společenského života. Z vnějšku totiž sociální problém můžeme přijmout, odmítnout nebo ignorovat, ale nemůžeme mu rozumět. Třetím významným přínosem, z definice přímo nevyplývajícím, ale inherentním konstruktivistickému přístupu, je předpoklad určité skupinové *strategie* prosazování daného problému. Sociální problém nevzniká samovolně, ale je někým konstruován tím, že jsou zveřejňovány stížnosti a vzhledem k tomu vznášeny požadavky; však aby požadavky byly uznány za legitimní, je potřeba je patřičně zdůvodnit, nejčastěji poukazem na nějaké hodnoty (zdraví, sociální spravedlnost, lidská práva apod.), které jsou situací ohroženy. Nicméně toto deklarované ohrožení hodnot nelze považovat za příčinu sociálního problému; je jedním z *nástrojů*, sloužících k legitimizaci skupinových požadavků. „(...) skupina protestující proti propuštění oblíbeného profesora může debatovat, zda-li by měla formulovat své požadavky jako otázku akademických svobod, občanských svobod, rasismu, sexismu (...). Každá z těchto hodnotových pozic může být použita k legitimizaci specifického požadavku. Žádná není inherentní události samé, která způsobila jejich protest; tudíž žádná není příčinou její definice jako problém“ [Spector, Kitsuse 1987: 93].

Existuje ještě jeden aspekt, který přímo souvisí s instrumentálním použitím hodnot: skupina své jednání vysvětluje nejen skrze ohrožené hodnoty, ale často interpretuje situaci, aniž by se k nějakým hodnotám přímo odvolávala, např. antifeminismus ve společnosti nebo nevstřícnost státních institucí. Jak k takovýmto interpretacím přistupovat? Jsou to objektivní informace o určité situaci nebo argumenty – „polopravdy“ – sloužící k ospravedlnění jednání skupiny? Zde se sociolog dostává na tenký led: na jednu stranu nechce přikládat těmto výpovědím objektivní platnost, ale na druhou stranu jejich pravdivost nemůže jednoduše vyloučit. „Ideologie hnutí sebou nese tuto ambivalenci, jelikož je interpretací sociálního pole, ale zároveň dezinterpretací vedenou stranickostí aktéra“ [Melucci 1992: 138]. Abych tuto ambivalenci metodologicky překlenul, rozlišuji důvody jednání od motivů jednání (podle Giddense [1976: 116]). Zatímco *důvodů* jednání si je člověk zpravidla vědom, pouze výjimečně jedná „bezdůvodně“, tak *motivů* svého jednání si vědom být nemusí, popř. je může i odkazem na důvody popírat. Když přijímám konstruktivistický přístup k sociálním problémům, musím přijmout i předpoklad, že veškeré výpovědi aktérů týkající se skupinových požadavků (tj. důvody), mají za cíl (tzn.

jejich motivem je) ospravedlnit, legitimizovat tyto požadavky; já nebudu než vysvětlovat uváděné důvody z logiky motivů.³

Zjištění

Můj výzkum se týkal dvou skupin: Klubu osamělých maminek (KOM) a Centra pro gender studia (CGS). Vybral jsem si právě tyto skupiny, poněvadž jednak byly aktivní, a jednak jsem měl přístup k množství dokumentačního materiálu.⁴

Nesmírně složitou látku, jakou jsou ideově-rétorické strategie, jsem konceptualizoval do oddělených rámců: požadavky, překážka a redefinice problému.

Definovat *požadavek* abstraktně, mimo kontext, je obtížné; ani v literatuře se přímá definice neuvádí. Požadavek může být explicitní i implicitní podle toho, co skupina považuje za vhodné. Ve své práci za požadavek považuji to, co se tím běžně rozumí: žádost o něco. Pouze v případě, kdy není zřetelně vyjádřen, dokládám, z čeho jsem ho odvodil. *Překážkou* rozumím cokoliv, co ztěžuje anebo zabraňuje legitimizaci daného sociálního problému, pochopitelně na symbolické (ideově-rétorické) úrovni. Překážkou mohou být společenské hodnoty, normy, myšlenky, ideologie, slova apod. *Redefinice problému* je strategická reakce na legitimizačně nepříznivou situaci. Jak jsem se zmínil v úvodu, skupina aktivně rozvíjí své pojetí věci, které se odráží v určitých explicitních, situačně zakotvených definicích. Samotné definice však nepředstavují celý problém, jsou jeho zjevnými příznaky; komplementární složku problému tvoří motivace aktérů ke vznášení požadavků, resp. vůle problém vytvářet (tím se však v této práci nezabývám). Redefinice je potom možná, aniž by byla porušena kontinuita sociálního problému.

Klub osamělých maminek

Klub osamělých maminek byl založen v polovině roku 1990 několika ženami, „které si uvědomily jako první budoucí nutné ekonomické ohrožení neúplných rodin“ [*Rozhovor A*]. Postupně se Klub rozrůstal, až v jednu chvíli dosáhl několika stovek členek po celé republice, i když *agens movens* skupiny byla stále skupinka žen v Praze. Činnost Klubu je různorodá: snaží se působit na vládní a zastupitelské instituce (dále jen instituce) formou otevřených dopisů, připomínkování zákonů, návrhy na spolupráci aj.; usilují o proniknutí do sdělovacích prostředků s cílem informovat o sobě a neutěšené situaci samoživitelek a jejich dětí; konečně významnou částí jejich aktivit jsou svépomocné služby pro členky, jako např. azylové byty, hlídání dětí, půjčovna hraček. Čtyřikrát do roka vydávají *Informační bulletin*, ve kterém informují o své činnosti, otiskují některé zákony, vyhlášky a nařízení, vztahující se k problematice osamělých matek, přinášejí informace o nejruznější výhodných akcích (zájezdy, pobyty dětí apod.). Na podnět institucí vypracovala jedna členka Klubu *Rozbor ekonomických a životních podmínek samoživitelů a jejich dětí*, vzešlý z interní ankety.

a) požadavky

Nosnými požadavky Klubu jsou změna stanovení výše výživného formou valorizace, valorizace rodičovského příspěvku (přídavků na děti) a státní garance placení výživného

³) Metodologické obtíže plynoucí z této ambivalence jsou veliké, nicméně nesmírně zajímavé a v zásadě řešitelné; v této studii však není možné jim věnovat více prostoru. Doufám, že má konkrétní analýza osvětlí případné nesrozumitelnosti.

⁴) Pro důkladnější popis metody viz původní „bakalářskou“ verzi práce.

v případě nedobytnosti povinného rodiče. Přidruženými požadavky bychom mohli nazvat přednostní zajištění rekvalifikace pro samoživitele a jejich zvýšená pracovní právní ochrana.

Pro další analýzu je důležité mít na mysli, že cílovou skupinou, vůči které jsou zmíněné požadavky vznášeny, je stát, resp. jeho jednotlivé vládní a parlamentní instituce. Problém se tedy rozvíjí především v dialogu mezi Klubem a těmito institucemi, veřejnost stojí trochu stranou a třebaže na ni není zcela zapomináno, co se týče vlastních požadavků, ani jeden se jí přímo netýká.

b) překážka

„Asi jsme na začátku byly naivnější, protože jsme zřejmě měly takový pocit, že bude třeba stačit upozornit na to, že nějaký problém je (...) a že bude třeba nějaká snaha nám vyjít vstříc. Takže ze začátku jsme vlastně ztratily hodně času nad tím –, třeba nám poslali: tohleto našemu resortu nepřísluší, tak jsme hledaly, komu to přísluší a jak to nejlíp zformulovat, aby to... – měly jsme pocit, jako že nám není rozuměno. Teďka jsme pochopily, že nám ani řádku moc nechce být rozuměno (...)“ [Rozhovor A].

Zatímco zpočátku se setkávaly na nejvyšších úřadech alespoň s relativním zájmem o jejich činnost, o situaci neúplných rodin, postupně tento zájem začal z nějakého důvodu slábnout, až nakonec docela uhasl. Jejich požadavky byly zamítány argumentem, že „se nemůže samotný fakt osamělosti stát důvodem pro zvýhodnění proti ostatním rodinám“ [Informační bulletin KOM 1991, č. 3: 5]. Koneckonců jako by tam říkali: vždyť samoživitelky si jsou svou situací vinny samy:

„všeobecně my narážíme pořád na problém, že nám na ministerstvech a jiných institucích říkají: ale ony si ty ženské za to můžou samy, že se rozváděly, přece nemůže rozvedená žena na tom být stejně dobře jako žena vdaná“ [Rozhovor A].

Nesouhlas s jejich požadavky ovšem nepřicházel jen od institucí, ale ozývaly se hlasy i z veřejnosti:

„Dost silné negativní reakce jsou ze strany žen, kdy obvykle se stává, že napiše – anonymně – vdaná žena, padesátiletá, že ,vy se máte, nic neděláte, nestaráte se o manžela, berejte jenom peníze‘ – ten pohled je na nás celkově nepřátelský“ [Rozhovor A].

A aby byl jejich pohár hořkosti naplněn docela, odvracejí se od nich i ti z nejbližších, tzn. jiná ženská skupina:

„křesťanský ženy říkají: fuj, s těma rozvedenějma nechceme mít nic společného“ [Rozhovor A].

Když si uvědomíme, co mají všechna uvedená odmítnutí společného, tj. výtku, že jako rozvedené nejsou dostatečně pokorné a nenápadné, nezbyvá nám než konstatovat, že ve společnosti existuje vlivný názor, podle kterého je rozvedená žena jaksi morálně poznamenaná. Alespoň to tak cítí členky Klubu a z této pozice pak utvářejí svůj problém:

„tady je určitá představa, že (rozvedená žena – M. H.) má být trestána za to, že se dostatečně nesnažila si udržet manželského partnera a přitom nikdo nebere v úvahu, proč třeba k tomu rozpadu manželství došlo“ [Rozhovor A].

Zdá se evidentní, že hlavní potíže, překážku, která ležela v cestě splnění jejich požadavků – představují samoživitelky samy.

c) redefinice problému

V roce 1991 Klub zpracoval a předložil k realizaci dva projekty: Sociální ochrana zdravotně postižených dětí a mládeže a Sociální ochrana mladých rodin a dětí bez rodičů; oba projekty byly ministerstvem školství přijaty a finančně zajištěny. Ukázalo se, že spolu-

práce je možná, však s tou výhradou, že nepůjde o podporu „rozvedených matek“, ale o „děti a mládež“. Nelze říci, že tehdy v Klubu pochopily, kde leží zakopán pes, tedy že musí hlavní roli problému přenechat dětem a ze sebe udělat jakési jejich nevýrazné advokáty. Považuji to však za zřejmý impuls, který k této rošádě dopomohl. Postupně stále více a více se mluví ani ne tak o osamělých maminkách, jako o dětech z neúplných rodin.

„My se teď snažíme spíše chránit děti, protože v těch sporech nějak jsou dvě znesvářené strany a o ty děti, který jsou samy o sobě bezbranný, se nějak nezajímá nikdo. Teda ať jsme ženská organizace, tak asi ten nejdůležitější cíl je ochrana zájmů dětí“ [Rozhovor A].

Jakýmsi institucionálním dovršením redefinice problému je úvodní věta *Programu KOM* z roku 1992: „Středem zájmu KOM je dítě (děti), žijící v neúplných rodinách“ [Informační bulletin KOM 1992, č. 2: 11]. Jaké jsou následky této změny? Především vyřazuje ze hry tvrzení o tom, že ženy si svojí situaci zavinily samy – „ve hře jsou děti, který jsou v každém případě nevinny“ [Rozhovor A], tedy hlavní argument proti jejich požadavkům. Navíc, změna otevírá pole pro rétorickou činnost, jako např. děti jsou nejen „nevinné“, ale i „bezbranné“ a „trpící“, „vydány tomu úplně napospas a jsou odkázány třeba na naprosté hladovění“ [Rozhovor A]. V logice redefinovaného problému není nespravedlivé, že trpí rozvedená nebo neprovdaná matka, která, ať už z jakéhokoliv důvodu, se rozhodla žít sama se svým dítětem (dětmi) a tím narušila určité hodnoty přetrvávající ve společnosti, nýbrž nespravedlivá je skutečnost, že

„dítě z neúplné rodiny je vyměření nízkého výživného poškozováno, neboť se nemůže zúčastnit života tak jako dítě z rodiny úplné“ [Informační bulletin KOM 1992, č. 1: 7].

Centrum pro gender studia

Centrum pro gender studia vzniklo v roce 1991.

„Prvním vkladem byla sbírka knih, kterou darovali socioložce dr. Jiřině Šiklové její přátelé, dalším povzbuzením byla podpora od organizace (...) z New Yorku. (...) Velmi záhy se podařilo vytvořit rozsáhlou síť kontaktů se zahraničím, díky čemuž středisko postupně získalo velice slušný základ specializovaného fondu knihovny. (...) Původním cílem střediska bylo poskytovat podklady k zavedení studijního oboru „gender studies“ v České republice a na Slovensku. S ohledem na místní situaci se činnost CGS zaměřila na oslovení veřejnosti a získávání informací. (...) Na konci roku 1992 poskytla nadace Frauen Anstiftung z Hamburku částku, umožňující vybavit kancelář a tři roky ji provozovat. Nyní zde pracují dvě ženy (...)“ [Informační leták].

K běžné činnosti se řadí přednáškový cyklus na Karlově universitě, diskusní skupiny, jazykové konverzační kurzy, organizace veřejných přednášek, spolupráce se zahraničními ženskými skupinami, vydávání bulletinu atd.

a) požadavky

Jako někde jsou požadavky jasně vyjádřené a často opakované, tak jinde jsou spíše v ústraní. Zřejmě to má své opodstatnění. Na požadavky Centra můžeme usuzovat z věty:

„Z širšího hlediska je naším cílem vnést do společnosti vědomí o rozdílnostech v sociálním chování mužů a žen, podpořit veřejnou diskusi, výzkum, publikační činnost a programy, které odrážejí společenské změny a přehodnocují stávající stereotypy a modely, spoluvytvářející společenskou realitu“ [Informační leták].

Z našeho pohledu je důležitý záměr „vnést do společnosti vědomí o rozdílnostech“ atd., poněvadž z něj vyplývá požadavek, aby se společnost neuzavírala. Jinými slovy,

„přivést lidi k tomu, aby se nějakým způsobem s tím feminismem, s tím pojmem, konfrontovali osobně“ [Rozhovor B].

Středisko nechce veřejnost přesvědčit, že něco je správné a jiné špatné, ale pohnout k tomu, aby se lidé začali ptát na to, co je mužské a co ženské, jedním slovem: požadují od společnosti zájem o věc feminismu.

Je zřejmé, že partnerem pro formulaci otázek (problému) nejsou instituce, ale společnost jako celek a z ní pak prioritně veřejnost („prostě v momentě, kdy to vezme do ruky nějaká autorita, tak ti to brání cokoli – brání to prostě ve vývoji“ [Rozhovor B]). Až se ne instituce, ale veřejnost začne otázkou zabývat, požadavek Centra se naplní.

b) překážka

„V Kanadě, kde žiji, existuje také dost velká nevraživost vůči feminismu. Ale nikdo se ke mně nechová jako ke zrůd“ [Busheikin 1991: 139].

To není názor ojedinělý, nýbrž rozšířený, je pouze vysloven s menšími zábranami. Jinde jsem slyšel:

„(Aktivistky ženských skupin – M. H.) se neidentifikují jako feministky, prostě k tomu je a priori odpor, díky tomu, že to slovo má skutečně negativní konotace“ [Rozhovor B].

„Když se řekne feminismus, každý si hned představí ženskou s umaštěnými vlasama, která vykřikuje – já nevím – vykastruje chlapy!“ [Rozhovor A].

Skutečnost, že žena-feministka nebo alespoň sympatizantka, nechtěla-li být považovaná za deviantní, za „zrůdu“, se nesměla přihlásit k feminismu, je evidentní. Samotné slovo „feministka“ vzbuzovalo buď posměšek, nebo odpor nebo obojí.

„A v okamžiku, kdy začneš vysvětlovat definici, co to je (gender studie – M.H.), použiješ to, že se zabýváš rozdílným postavením mužů a žen ve společnosti jako ze sociálního, kulturního hlediska a hnedka vidíš, jak ty lidi nastražej uši a jakmile řekneš ‚ženská role‘, tak lidi okamžitě zareagují a prostě: ‚aha, a proč tohleto, proč s tímhleto začínáte, nepatříte náhodou k těm feministkám?‘ a už to jede“ [Rozhovor B, důraz M. H.].

Překážkou v tomto případě už není primárně feministka jako „zrůda“, s tím se počítá až druhotně, ale „tohleto“ – je to sama ženská otázka, co vzbuzuje nevoli. Vždyť i aktivistky samotné měly někdy pocit, že jde o něco „nekalého“:

„Člověk si připadal tak jako podezřele, když o tom mluvil, co vlastně děláme“ [Rozhovor B].

Můžeme shrnout, že v případě Centra se vyskytly dvě překážky bránící prosazení požadavků: jednak *označení* žen, které se o feminismus zajímaly, za feministky, což v běžném kontextu vyvolávalo posměch, opovržení a odmítání; druhou překážkou byl *odpor* vůči tématu, vůči znovuoživování ženské otázky, vůči přehodnocování ustálených stereotypů - jako by se lidé báli, že oněch několik „nejvěrnějších“ hodnot, které přestály revoluci a které vytvořily spojovací můstek s předrevoluční každodenností, jim bude feminismem odňato.

c1) redefinice problému – označení

V Centru pro gender studia si byly od počátku vědomy, že jako „feministky“ nemohou dodat svým požadavkům náležitou legitimitu, poněvadž, jak jsem ukázal výše, označení „feministka“ s sebou neslo velmi negativní podtext. Proto prvním strategickým počinem, který bychom mohli nazvat *denominace problému*, bylo odmítnutí tohoto označení a současně minimální používání slov feminismus, ženská otázka apod.

„Jestliže budu chtít otevřít diskusi o prostituci, budu mít více otevřených dveří, když nebudu prohlašovat, že jsem feministka“ [Záznam].

Problém však nemohl být dlouho ponechán beze jména, jelikož by nebyl jednoduše komunikovatelný; a když nešlo použít žádné „feministické“ slovo, bylo třeba přijít s něčím

novým. Po ruce byl termín „gender“, který je sice anglický, navíc těžko do nového kontextu přeložitelný (překlad „rod“, však ne v běžném smyslu kmen, pokolení, rodina, ale mluvnicky – rod mužský a ženský; překlad „pohlaví“ je ošemetný, považme: studie o pohlaví). Nicméně ukázalo se, že je jednodušší zavést pojem nový, než naučit lidi nově chápat pojem starý.

„(...) takový termín, jako ženská studia nebo feministická studia evokuje v našich podmínkách omezující hledisko (...) Potřebujeme dialog a tudíž je lepší zavést úplně nový termín, dokonce je-li stále trochu vágní a neznámý“ [Hradilková 1993: 19].

Skupina si tedy volí název Centrum pro gender studies resp. studia. Tímto způsobem byl problém redefinován pojmově – od jisté doby se mluví o problému „gender“, případně o problematice „gender studies“, „gender“ hledisku atp.

Podobně jako u Klubu osamělých maminek, tato ryze rétorická změna má svůj významný ideový přesah – do problému vtahuje muže.

c2) redefinice problému - odpor vůči tématu

Presvědčit společnost o tom, že feminismus a ženská otázka jsou zajímavá a nikoliv nebezpečná témata, je, analogicky jako v předešlém případě pouhých názvů, obtížnější, než prosté „oddělení se“ od nich a redefinování tématu. V tomto smyslu můžeme považovat snahu představitelky CGS zdiskreditovat západní ženské hnutí – ať se to zdá jakkoliv paradoxní vzhledem k tomu, že právě ono Centru finančně zajišťuje existenci – za proces oddělování se od zažitě představy feminismu. „Západní“ feminismus se tak stává společným nepřitelem jak veřejnosti, tak domácích feministek.

„Západní feministky jenom kopírují mužskou sféru uvažování. (...) To je přesně to, oč my neusilujeme.“ [Hradilková in Osvaldová 1994]

„Když se žena svobodně rozhodne mít děti a starat se o ně doma, nikdo ji přece nemůže podsouvat, že je obětí patriarchálního systému. Ale to Američanky nechtějí slyšet. To západním feministkám vadí, protože to nechtějí pochopit, že rodina, vztah muže a ženy, není ‚ženská otázka‘, ale ‚zajímavá otázka‘, a že jen v zajímavých otázkách je celý smysl feminismu.“ [Hradilková in Slánský 1993]

Do rétorické škatulky „západní feminismus“ nebo „americké feministky“ lze nyní vhodit všechno to, co podle jejich mínění česká společnost na feminismu nesnáší, respektive to, co považují za překážku k dosažení legitimacy. Poté, co se oddělily od „západního“ feminismu, specifikovaly feminismus svůj, český. Zákonitě „český“ feminismus zdůrazňuje to, čeho si (z jejich pohledu) česká společnost váží: rodiny –

„pokud bychom měli mluvit o něčem typickém pro český feminismus, tak je to rozhodně to, že ty ženský, který se tady o to zajímá, jsou většinou ženský, který má rodinu a má manžely a prostě nemá s tímhleť problémy“ [Rozhovor B];

a dobrého vztahu mezi mužem a ženou –

„A to, co je odlišuje třeba od..., kdybysme si měli říct, že tady jde o nějaký počátek českého feminismu, tak se objevuje tenhle argument: naše otázka je součástí otázky mužský.“ [Rozhovor B]

Přestože by se „český“ feminismus zdál být už redefinicí problému, podle mého názoru ještě spadá do procesu oddělování se. Opravdová redefinice probíhala skrze pojem gender.

Je těžké určit, kdy slova (výpovědi) už přestoupila onu pomyslnou hranici mezi příznaky a příznaky; mezi preludy a znameními; mezi slovy používanými pro svůdné představy, které vyvolávají, a slovy, jejichž význam je dán tím, co označují. V případě Centra mělo přejmenování „feministických“ otázek na „gender“ otázky oba dva uvedené

rozměry: odstavilo negativně nabitá slova feminismus, ženská otázka na druhou kolej, ale zároveň určilo další směr kladení otázek.

„Ani u nás se už diskuse neomezují pouze na to, co je specificky ženské. Samovolně přecházíme k dialogu o tom, co je MUŽSKÉ a co ŽENSKÉ.“ [Hradilková in Osvaldová 1994]

Překvapující ochota zabývat se i tím, co je mužské, nejlépe vysvětluje vůli neoddělovat ženy od mužů a konsekvantně nevytvářet explicitně ženskou otázku.

„Tady existuje nějaký pocit potřeby být solidární s těma mužskejma a hlavně nejenom pocit potřeby, ale pocit to vyjádřit (...).“ [Rozhovor B]

Zde má analýza bohužel končit, poněvadž redefinice feminismu Centrem stále ještě probíhá a není tedy jasné, kam až dojde. Mohu-li si dovolit hádat, tak cesta povede zpátky k původní „ženské otázce“ namísto k „rodové otázce“: z důvodu „rodové“ příslušnosti aktivistek centra. Příznakem této tendence může být citát:

„Ženství Boženy Němcové je jednou z takových vrstev, jejíž osvětlení nám poskytuje stále nové možnosti i v rámci těch našich otázek, které se ptají, co pro dnešní ženu znamenají pojmy ženství a mateřství, jak tyto pojmy chápe a jestli se jimi vůbec zajímá.“ [Hradilková 1994]

Diskuse⁵

Legitimizace skupinových požadavků spočívá nejméně ve dvou aktivitách: v hledání legitimního subjektu a objektu problému a v odrážení protiargumentů. Ovšem obě činnosti jsou na sobě závislé a v sebe přecházející, nejsou-li totéž.

Subjektem sociálního problému rozumím jeho nositele – aktivistky, zatímco objekt problému je domnělá oběť situace – děti v neúplných rodinách nebo feminismus; subjekt klade požadavky na vylepšení situace objektu. Snahou skupiny konstruující sociální problém je nalézt pro oboje nějaký zdroj legitimacy nebo – jako v mém případě – je redefinovat tak, aby legitimacy snáze dosáhly. Proto se aktivistky v KOM i v CGS snažily samy zůstat skryty v pozadí, nevystavovaly se příliš očím veřejnosti: „je to hra na šedou eminenci“, „my, jejich matky, které prosí o pozornost v jejich zájmu“. Společnost totiž reagovala na jejich předchozí vystoupení negativně, označovala je za deviantní (např. militantní feministky nebo rozvedené ženské). Navíc, označení bylo často umocňováno podsouváním nelegitimních motivů (intelektuálky léčí si své komplexy; ženy, kterým jde jen o peníze). V jisté aproximaci lze říci,⁶ že zatímco společnost upírá legitimitu skupinovým požadavkům (ohledně objektu) poukazem na nelegitimitu subjektu, skupina dobývá legitimitu pro sebe, tj. pro subjekt problému, zdůrazňováním legitimacy objektu.

V Klubu osamělých maminek byl zpočátku subjekt i objekt problému totožný: osamělé matky, sdružené, aby chránily své zájmy. Avšak kvůli výše zmíněným důvodům postupně od sebe oddělily objekt problému, resp. vytvořily nový – děti. Tímto rovněž odrazily argumenty protistrany: děti za svou situaci nemohou. (Na ideově-rétorické strategii, jak je zřejmé, lze pohlížet z obou perspektiv.)

⁵ Protože by se někomu mohlo zdát, že na základě výzkumu dvou skupin vyvozují závěry o obecné povaze sociálních problémů, nazval jsem tuto kapitolu výslovně diskuse. Jedná se o *hypotézy* formulované na podkladě konkrétních výsledků analýzy.

⁶ Neurčitost je zde na místě, poněvadž jsem se nezabýval postojem společnosti, ale na vše jsem se díval očima skupiny.

V Centru pro gender studia nebyl problém – feminismus – nikdy ztotožňován s aktivistkami, ale naopak, aktivistky (kromě Kanadanky) se označení „feministka“ usilovně bránily. A jestliže potom toto označení přijaly, tak s výhradou:

„ony (zdejší feministky – M. H.) nemluví o tom, proč ženy nejsou spokojeny se situací tady, mluví jenom o tom, proč východní feministky jsou jiný než americký nebo západní.“

[Rozhovor C]

Snaha o vlastní legitimitu je dokonce důležitější než vlastní požadavky, resp. legitimita subjektu je předpokladem legitimacy požadavků. Proto byly požadavky, nebo přesněji: objekt problému, redefinovány na „gender otázky“: toho, kdo klade „gender otázky“, nejde už tak jednoduše odbyť poukazem na „militantní feministku“ apod., poněvadž „gender otázky“ mohou být podle obecné představy zcela „antifeministické“:

„žena má monopol na výchovu dětí, muž je degradován v rodině na pouhého přinašeče peněz“ [Hradilková].

Obecně: „gender otázky“ odstranily protiargument o nebezpečném feminismu a tím velkou měrou legitimizovaly činnost skupiny a skrze ni i její požadavky.

Z výše uvedeného plyne, že legitimizace sociálního problému spočívá v odstraňování, překonávání nebo obcházení překážek, které se během konstrukce problému staví do cesty. Ideově-rétorické strategie jsou nástrojem k této práci. Jaké překážky se vyskytly v případě KOM a CGS? V obou skupinách musely zápolit s *označením* aktivistek (rozvedené ženy, feministky), které svým podtextem vylučovalo možnost, že jejich požadavky budou institucemi nebo veřejností přijaty za oprávněné. Nasnadě je hypotéza, že společnost se brání vzniku nových sociálních problémů poukazem na nelegitimitu jejich subjektů.

V případě CGS jsem se setkal ještě s dvěma jinými obtížemi: se slovy zatíženými negativními stereotypy a s podobně zatíženými tématy, která jsou v těsném vztahu s konstruovaným problémem. Konkrétně jde o tzv. F-slova, tj. slova z feministického slovníku (patriarchát, maskulinita, ženská role apod.) a o „ženskou otázku“ resp. emancipaci žen. Obojí na veřejnosti vyvolává často odpor a zabraňuje tak nerušené tvorbě problému, komunikaci o něm. Skupina se snažila nepoužívat nebezpečná slova, resp. nepřebírat známé „emancipační“ argumenty např. o utlačování žen muži. Aby poukázala na svou jinakost, používala tato slova a témata v souvislosti se „západním“ feminismem, zatímco „český“ feminismus byl staven ne-li do protikladu, tak jistě docela jinak.

Nejvýraznějším rysem vytváření sociálního problému je interakce. Konstrukce problému nespočívá v prosazování nějakých požadavků za každou cenu, skupina nechce prorazit hlavou zeď, ale uvědoměle hledá způsoby, jak formulovat, prezentovat a odůvodnit své požadavky, aby je společnost nebo instituce přijaly za oprávněné. Avšak k tomu potřebuje mít přehled o tom, co se ve společnosti děje, jaké názory převládají. Pro CGS je to velká otázka, v čem tkví nechuť společnosti k feminismu, ženské otázce, přehodnocování rolí mužů a žen; je to jedno z jejich největších témat. Na druhé straně ani společnost, resp. instituce pouze nepřihlíží tomu, jak skupina vznáší a prosazuje požadavky. Ta část společnosti, která s požadavky nesouhlasí, vyvíjí rovněž aktivitu a různými způsoby se snaží zabránit jejich legitimizaci, např. označením subjektu problému nálepkou deviace. Na to skupina odpovídá – ideově-rétorickými strategiemi přesvědčuje zbytek společnosti či jiné instituce o oprávněnosti svých požadavků atd. Na symbolické úrovni můžeme mluvit o sociálním problému jako o *společenské diskusi, podněcované výzvami jednoho jejího aktéra*.

K interakční povaze sociálního problému se druží časový aspekt jeho tvorby. Ačkoliv analytik je často v pokušení vidět problém v jeho strukturální podobě, tzn. jako rozpor mezi určitými společenskými podmínkami a uznávanými normami, hodnotami, nebo pouze jako střet dvou ideologií ve vztahu k určité společenské situaci, skupina vnímá daný problém jako proces v čase, který někdy začal, teď už někde postoupil a příp. za určitý čas už bude někde jinde.

„(...) představuju si to asi tak nějak, jako když se vám na holé skále uchytí mech a potom tam vyroste nějaká kytička a za chvíli to máte celý zalesněný.“ [Rozhovor A]

„Ze začátku si do toho bouch a dostal si tu pecku zpátky a nic – bariéra. Teď ta bariéra začíná pomalu jakoby roztávat, začínáme hledat chodbičky, jak se dostat k tomu, co nás zajímá.“ [Rozhovor B]

Třetí charakteristikou logiky konstrukce sociálního problému je existence subjektu a objektu problému. Subjekt může zastupovat objekt proto, aby se zdůraznila jeho nezištnost; však důvodů může být celá řada. V této studii jsem věnoval této podvojnosti sociálního problému pozornost, jen pokud se týkala legitimizačních strategií skupiny; to však nikterak neubírá významu tomuto zajímavému rysu sociálních problémů.

MARTIN HÁJEK studuje na Fakultě sociálních věd Karlovy Univerzity obor sociologie od roku 1991. Předkládaná práce je zkrácenou verzí bakalářské práce se stejným názvem. Celá práce je k dispozici na FSV UK.

Prameny

Hadilková, J. *O velkém feministickém nedorozumění aneb čeho komu třeba?* (Nedatovaný dokument).

Hadilková, J. 1994. *Proměny a barvy Boženy Němcové: koláž z dopisů a dokumentů.* (Nedatovaný leták, bez vydavatele).

Informační bulletin CGS. (1993).

Informační bulletin KOM. (1990-1993).

Informační leták Centra pro gender studies. (1994, odhad).

Rozhovor A (s představitelkou KOM). 1994.

Rozhovor B (s představitelkou CGS). 1994.

Rozhovor C (s představitelkou CGS). 1993.

Záznam diskuse v CGS. (nedatováno).

Literatura

Benford, R. D. 1993. „You could be the hundredth monkey: collective action frames and vocabularies of motive within the nuclear disarmament movement.“ *Sociological Quarterly* 34: 159-216.

Busheikin, L. 1991. „Feminismus? Už předem říkám fuj!“ *Vokno*, č. 23: 139-144.

Crozier, M., E. Friedberg 1977. *L'acteur et le système.* Paris: Seuil.

Giddens, A. 1976. *New Rules of Sociological Method: A Positive Critique of Interpretative Sociology.* London: Hutchinson.

Goffman, E. 1974. *Frame Analysis.* New York: Harper Colophon Books.

Hadilková, J. 1993. „(Re)building the House of Gender Studies.“ In *Bodies of Bread and Butter*, ed. by S. Trnka and L. Busheikin. Praha: Gender Studies Center.

Kitsuse, J. I., M. Spector 1973. „Toward a sociology of social problems: social conditions, value-judgments, and social problems.“ *Social Problems* 20: 407-419.

- Melucci, A. 1992. „Challenging codes: framing and ambivalence in the ideology of social movements.“ *Thesis Eleven* 31: 131-142.
- Osvaldová, B. 1994. „Dámské kalhoty a feminismus v Čechách.“ *Nedělní Lidové noviny*, 23. dubna, s. 2.
- Slánský, R. 1993. „Ženská msta.“ *Reflex*, č. 53: 30-34.
- Spector, M., J. I. Kitsuse 1987. *Constructing Social Problems*. New York: Aldine de Gruyter.

„Druhé pohlaví“ s otevřeným koncem

Simone Beauvoirová: Druhé pohlaví (výbor)

Praha, Orbis 1966, 475 s.

překlad Josef Kostohryz a dr. Hana Uhlířová.

Výbor uspořádal a doslov a předmluvu napsal doc. dr. Jan Patočka.

Simone de Beauvoirová: Druhé pohlaví

(2 sv.)

Bratislava, Obzor 1967, 179 + 475 s.

překlad Viera Millerová.

Le deuxième sexe vyšlo poprvé v nakladatelství Gallimard v Paříži před čtyřiceti pěti lety. Otevřelo dokořán téma vztahu ženy a muže, aby se už nezavřelo. Stalo se jednou z biblí novodobého feminismu, neboť položilo snad všechny otázky, které strukturu feministického uvažování tvoří, takže mnohá další feministická díla jen zkoumala dál v některém ze směrů, které Beauvoirová naznačila.

Sama se za feministku nepovažovala, k feminizmu své doby se stavěla kriticky – ovšem jen proto, že ho považovala za povrchní! Vytýkala mu jednak, že se snaží bagatelizovat rozdíl mezi mužem a ženou, jednak, že zůstává v půli cesty, ve fázi „negativní smělosti“. Pro Beauvoirovou není jiný cíl než absolutní: aby ženy „byly účastny lidského spolubytí“ (s. 24). To zároveň předpokládá, aby do dna prozkoumaly a vyjevily odlišnost ženského údělu a ženské zkušenosti, aby promluvily. Proto píše tuto knihu: zdá se jí neúnosné, aby o ženě donekonečna filosofovali jen muži. Mottem knihy je citát francouzského feministy ze 17. století Poulaina de la Barre: „Vše, co kdy muži napsali o ženách, musí být podezřelé, protože jsou i soudci i souzenými“ (s. 16). První vlna nového feminismu se chopila její teze, že ženy se mohou účastnit „říše svobody“ jen tehdy, převezmou-li svůj díl veřejné odpovědnosti za osudy lidstva. Druhá vlna západního feminismu, datující se přibližně od začátku osmdesátých let, která vynesla nahoru druhou variantu zvýznamnění ženy – zdůrazněním hodnoty její odlišnosti –, byla ve znamení kritického vyrovnání se s Beauvoirovou, diskuse ovšem není uzavřena.

Kniha *Druhé pohlaví* si tedy svůj veřejný život v západních společnostech vybrala takřka

do dna – s námi se však téměř minula, až na krátký, ale intenzivní okamžik setkání v čase i souvislostech Pražského jara. Nabízí se samozřejmě otázka, je-li toto minutí definitivní, je-li pro nás tato kniha skutečně „passé“, je-li zastaralá či překonaná. Připomeňme si ono krátké veřejné vystoupení *Druhé pohlaví* u nás koncem šedesátých let. Okamžik, kdy se po sedmnácti-osmnáctiletém zpoždění dočkalo svého prvního a posledního vydání v češtině a slovenštině, byl pozoruhodný tím, že kniha byla již natolik slavná, že ji bylo třeba brát vážně, její feministická kanonizace na ni však teprve čekala, a proto jí přijetí knihy nemohlo být ovlivněno ani pozitivně, ani negativně.

Slováci a Češi vyjádřili respekt k tomuto dílu rozdílným způsobem. Slováci knihu přeložili v plném rozsahu včetně dedikace, ale bez sebemenšího dodatku. České vydání s neobyčejnou péčí připravil Jan Patočka: je opatřeno předmluvou, čtrnáctistránkovým doslovem, poznámkou o autorce a věcným rejstříkem. Patočka však zároveň celý text zkrátil o více než jednu třetinu vypuštěním některých kapitol a stručným shrnutím jiných, přičemž výsledek je ambivalentní: vyzvedl „hlavní“ teze, aby prezentoval *Druhé pohlaví* jako významnou filozofickou, přesněji existencialisticky filozofickou událost, ale zároveň vyrobil digest, který potlačil pasáže relevantní z jiných hledisek – jako např. polemiku Beauvoirové s marxismem a psychoanalýzou nebo informaci o tom, jak Napoleonův kodex na sto let zbrzdil ženskou emancipaci, ke škodě věci také drasticky zkrátil pasáže zabývající se historií feminismu a antifeminismu, která coby povětšinou mužský spor sahá až do 16. století a o které je tak málo známo.

Pokud jde tedy o práci „s klasikem“, mají dnešní slovenští čtenáři větší štěstí. Patočkovu zpracování je však neocenitelným svědectvím o předfeministické recepci Beauvoirové ale spoň části naší inteligence. Patočka kupodivu přijímá její nejradikálnější „feministické“ teze, patrně aniž by je – podobně jako ona – jako takové cítil. Její počin přirovnává k Hegelovu: „čtenář Beauvoirové spatřuje opět jiný aspekt lidského odcizení – odcizení ženy jako svobodné bytosti mužským živlem, odcizení, které přestože má historický původ, je s to zasáhnout až do přírodního základu lidské existence, do

biologických a psychologických struktur“ (s. 396-397). V kontextu vývoje francouzského existencialismu označuje *Druhé pohlaví* za „nejpozoruhodnější plod obratu ke konkrétnímu životu, k historii a sociologii“ (s. 395). Vztah mezi mužem a ženou považuje za jednu z nejhlubších otázek lidskosti. Proto také ze všech sil hájí odvážnost i rozsah zaměření Beauvoirové na tělesnost a sexualitu ženy proti mravokárcům: „Není zajisté nemravnost rozebírat filozoficky nepochybnou skutečnost, že člověk je tvor tělesný, což znamená jedním dechem: určený svým pohlavím, a že tato určenost platí pro obě pohlaví stejně, právě tak jako nedílnost duchovní existence, tj. svobody, od pouhé instinktivnosti, imanence v ryze vitální sféře. Rozlišovat zde role, přisuzovat jedinému pohlaví za úřed svobodu, překonávání a transcendenci, a druhé konfinovat do imanence je právě ona velká historická lež, kterou Beauvoirová odhaluje jak v reálném společenském životě od prvopočátků, tak i ve všem zdánlivém zbožňování ženy v mýtech, které okolo ní upředl a jí vnutil muž svou obrazností, svou převahou, svou mocí“ (s. 398).

Západní diskuse kolem *Druhého pohlaví* dává zvláštní možnost uvědomit si obecný posun hodnot. Jestliže Beauvoirová ještě přijímá v duchu existencialistické perspektivy absolutní nadřazenost transcendence nad imanencí, která ji vede takřka k odsudku života ženy, konec sedmdesátých a začátek osmdesátých let se zhodnocováním „žitého světa“ a „každodennosti“, ale především novým uvědoměním ceny života a jeho zachování, s sebou nese i zhodnocení ženského zkušenostního horizontu. Účast v mužském světě už se také nejeví tak lákavá: může též znamenat, že ženy se stanou „komplicem ničení“. Když Beauvoirová hledá existencialistickou odpověď na tu nejtěžší otázku, proč ženy přijaly svou pozici toho Druhého, a tedy mužovu nadvládu, uvažuje takto: „to, co má pro člověka nejvyšší cenu, není život, ... tento život má sloužit cílům, které jsou důležitější než on sám. Nejhorší prokletí, které leží na ženě, je to, že je vylou-

čena z válečných výprav. Člověk se nepozdvihuje nad zvíře tím, že dává život, nýbrž tím, že ho dovede dát v sázku.“ Svě rozluštění uzavírá: „V samém jádře své bytosti nachází žena potvrzení mužových nároků. Spolu s muži oslavuje mužské úspěchy a vítězství. Jejím neštěstím je, že biologicky byla určena, aby obnovovala život, když přece ani v jejích očích čistý život sám o sobě není odůvodněn...“ (s. 28). Zdá se, že sám základ jejích úvah je dnes podstatně zpochybněn.

Abychom tuto diskusi mohli kvalifikovaně sledovat, potřebujeme znát její historii. Jsme ve stadiu, kdy si naše obecné povědomí ještě neosvojilo to, co chtěla Beauvoirová sdělit především: že pojmy „muž“ a „žena“ jsou do značné míry historickými konstrukty. Málokdo si uvědomuje, že tu máme co činit s dalším tématem, které se v období normalizace podařilo suspendovat, a dokud bude tato suspence akceptována a reprodukována, reprodukuje se zároveň i ztráta určité – kulturní – citlivosti.

Druhé pohlaví pojednává snad všechny stránky problému rodu: mýty, determinaci rolí v konkrétních společnostech, v západní kultuře zejména, socializaci podle pohlaví, ženinu roli mateřskou a pracovní v historickém pohledu, sexuální zrání ženy, vnitřní konflikty matky-manželky-milenky a podobně. Kniha má dvě hlavní části: *Dějiny a Zkušenost* – ty pak zahrnují další podkapitoly. *Dějiny* analyzují vznik patriarchátu a hierarchie pohlaví a opírají se o impozantní faktografický materiál. Jsou mimo jiné stále cenným zdrojem odkazů k autorům, kteří se nějak dotkli problému rodu. Oddíl *Zkušenost*, rozsahem dvojnásobný, popisuje a bohatě dokládá literárními výpověďmi, záznamy psychiatrických případů a podobně, tělesný a duševní život ženy, zejména zvláštnosti její sexuální zkušenosti od dětství přes dospívání po život vdané ženy. *Druhé pohlaví* by si zasloužilo nová vydání. České tentokrát v úplném znění, slovenské doplněné o základní informace.

Hana Havelková

Ženy v postkomunistických zemích očima západní sociologie

Barbara Einhorn: Cinderella Goes to Market
London, Verso 1993, 280 s.

Nanette Funk and Magda Mueller (eds.): Gender Politics and Post Communism
London, Routledge 1993, 349 s.

Chris Corrin (ed.): Superwomen and the Double Burden
London, Scarlet Press 1993, 297 s.

Marilyn Rueschemeyer (ed.): Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe
New York, M. E. Sharpe, Inc. 1994, 253 s.

V uplynulých dvou letech se v sociologických knihovnách objevilo mnoho zahraničních titulů z oblasti feministické literatury či do českého jazyka nepřeložitelného termínu *gender studies*. Rozsah témat a množství autorů opakovaně signalizuje značný zájem odborné i laické zahraniční čtenářské obce o tuto oblast, v česky.

Potvrdilo se očekávání, že mezi náměty zahraničních sociologů se po roce 1989 zařadí studie týkající se transformace postkomunistických zemí právě z úhlu gendetických zemí právě z úhlu *gender* (feministické) teorie a metodologie. Autorky tak především zajímá, jak právě ženy prožívají období společenské transformace, jaké je jejich reálné postavení v měnící se společnosti a koneckonců jakým způsobem reflektují ženy, reflektují-li vůbec, samy sebe uprostřed těchto změn.

Uvedené publikace se pohybují na různých úrovních teoretické a empirické analýzy: od makrosociální se zaměřením na strukturu a fungování hlavních společenských institucí a mechanismů, přes pracovní trh, rodinu až po osobnost ženy jako autentické bytosti, kde sociologická analýza přebírá řadu prvků psychoanalýzy. Podobně různorodé jsou i použité metodologické přístupy: od prostého použití popisných a statistických schémat s důrazem na podíl žen na celkové zaměstnanosti, systémem sociální péče a podíl na politické reprezentaci na straně jedné, a na straně druhé po akademické úsilí o pochopení a interpretaci odlišného historicko-kulturního kontextu živo-

ta žen v jednotlivých částech postkomunistického světa.

První z uvedených titulů *Cinderella Goes to Market* (Popelka jde na trh) německé autorky Barbary Einhorn, nyní profesionálně působící ve Velké Británii, představuje rozsáhlou a celistvou studii života žen ve středovýchodní Evropě, jejíž hlavní motivací bylo objasnění následujících otázek: „Emancipoval“, a jak dalece, státní socialismus ženy? Jestliže ne, stane se tak v rodicích se demokraciích a tržním hospodářství? Jaké jsou předpoklady rozvinutí osobní autonomie ženy a zvýšení jejího společenského statusu? Mohou tyto předpoklady být implementovány shora nebo je k tomu zapotřebí aktivní ženské hnutí?

Kniha patří bezesporu k nejčtivějším ve svém oboru, autorka má nadání jiskřivé stylizace, při níž kombinuje sociologický jazyk a postupy s výpověďmi žen a vlastními komentáři. Prokazuje i cit pro literární symboliku a její kritické použití. Kniha má široký záběr, sled kapitol je logický a myšlenkové postupy autorky jsou čtenářsky srozumitelné. K analyzovaným tématům patří otázky *gender* ve vztahu k dědictví státního socialismu a k typu národních ideologií a rodiny, reprodukční práva, ženy a pracovní trh, politická participace, ženské hnutí po roce 1989, zobrazení žen v literatuře a v masmédiích a posléze i úvahy o možnostech plného občanství žen, které je chápáno jako skutečněná participace žen ve všech oblastech společenského života.

Za vrchol knihy osobně pokládám skvělý rozbor symbolů ženství ve východoevropské literatuře a vzájemné prolínání této vytvořené symboliky se životní realitou. Autorka nachází v literatuře jakýsi archetyp východoevropského ženství: jde o tichou, domestikovanou ženu, trpící, ale nebojící o sebe, sebeobětující se, nesoucí svůj kříž.

Rovněž si dobře všímá běžné dichotomie, patrné jak v literatuře, tak nyní i v masmédiích a reklamě, mezi mladou, svobodnou a sexuálně provokativní ženou-děvkou na straně jedné, a na straně druhé již zmíněnou trpnou asexuální postavou ženy-matky, popřípadě socialismem vytvořenou symboliku desexualizované matky-pracovnice.

Výborná je i kapitola popisující každodenní život žen v „reálném socialismu“ charak-

terizovaném všudypřítomným fyzickým i psychickým přetížením. Ženy samy pak pociťují v tomto stavu svoji osamocenost a bezúčinnost, násobenou nezřídka manželstvím s necitlivými a netečnými muži.

Právě tato kapitola, spolu s naturalistickým popisem praxe interrupcí v bývalém Sovětském svazu či na opačném pólu stojícími nároky polské katolické církve zasahovat s absolutní mocí do reprodukčních práv žen, patří mezi nejpalčivější místa knihy. Připomínají znovu necitlivost, aroganci a cynismus, se kterými se ženy ve svém životě setkávají a které jsou v různých kombinacích a s různou intenzitou přítomny v jednotlivých společnostech. Společnosti jako celek, samy definovány převážně maskulinními hodnotami, obtížnost reálného života žen bagatelizují a přehlíží.

Přestože jako celek hodnotím knihu velmi pozitivně, nelze přehlédnout některé nedostatky.

Autorka se snaží lokalizovat svoji analýzu do středovýchodní Evropy. Ukazuje se nicméně, že některé části tohoto regionu jsou od sebe značně odlišné a některé reference, snažící se poukázat na obecné rysy, obecně platné zdaleka nejsou. Platí to především v případě charakteristik pracovního trhu, růstu ženské nezaměstnanosti, popisovaných nepříznivých dopadů privatizace zdravotnictví či tvrzení, že obstarávání potřeb pro domácnost je obtížnější než za socialismu.

Autorka, podle mého mínění, připisuje i enormní váhu roli ženského hnutí, ve kterém spatřuje hlavní způsob artikulace potřeb a názorů žen ve společnosti a rozvoje jejich aktivního občanství. Tomuto názoru je možné porozumět, varuje-li autorka před stále ještě převažujícím pasivním přístupem žen k prosazování vlastních hledisek. Einhornová ponechává ale poněkud stranou jinou možnost, kterou zvažují jako reálnou např. čeští a slovenští sociologové, a tou je cesta individuální strategie prosazení se, jejímiž nositelkami jsou hlavně ženy střední třídy.

Za velmi nešťastně zvolenou považuji obálku knihy, ze které na čtenáře hledí z motorce dvě nepříliš vábné ženy v zástěrách. S podobnými rozpaky a odmítnutím musím reagovat i na název knihy *Popelka* jde na trh. Šlo-li autorce o střízlivý obraz středovýchodní

Evropy, domnívá se snad, že ženy v zástěrách na motorce jsou natolik typickými a symbolickými, že patří na obálku knihy? Proč nazývá ženy *Popelkami*? Proč je v názvu popisuje jako jdoucí na trh, ví-li sama velmi dobře, jak dlouhou dobu na pracovním trhu ženy jsou? Při snaze najít odpovědi na tyto otázky může leckterého čtenáře napadnout hypotetické vysvětlení, možná nespravedlivé, že ať vědomě či nevědomě vytvářejí někteří západní autoři určitou symboliku a „ideální typ“ postkomunistické ženy, která lépe vyhovuje potřebám jejich analýzy. Velmi bych si přála, aby v případě jinak zdařilé knihy Einhornové šlo pouze o chybu a nedůslednost.

Zajímavé porovnání s prací Einhornové nabízejí příspěvky shrnuté ve sborníku *Gender Politics and Post Communism* (Politika gender a postkomunismus) hlavně proto, že zachycují pohledy zevnitř. Autorky československého týmu (Havelková, Šiklová, Kiczková a Farkášová), doplněné Alenou Heitlingerovou, se v porovnání se západními autorkami zaměřují na nuance a psychosociální specifika, které západním autorkám unikají, které jsou však pro analýzu a porozumění nezbyté.

Autorky velmi citlivě vyplňují mozaiku české společnosti, kde spolu v sociálním hybridu, otevřeném interpretaci, koexistuje jak patriarchální tradicionalismus, tak i liberální, proindividualistické prostředí.

Pro obě české autorky je ústředním tématem subjektivita a identita současné české ženy, která se často, hlavně západním pozorovatelům, jeví jako nerozvinutá, potlačená, nereflektovaná a nereflektující se. Připomeňme, že právě otázka vlastní silné a neodvozené identity ženy stojí v popředí zájmu moderního feminismu, a jejíž absenci v postkomunistických zemích teoretici západního feminismu často zmiňují.

Stať Havelkové se v historické retrospekci zabývá okolnostmi a důsledky rozchodu českého feminismu se západoevropským, a zejména pak kontextem a specifiky socialistické „emancipace“ ženy, jež otázky identity ženy zatlačila do pozadí. Jak Havelková správně zdůrazňuje, esenci socialismu bylo jednak potlačení lidské subjektivity a individuality vůbec, bez rozdílu pohlaví, a jednak likvidace původní veřejné sféry (public space). Zatímco

západní feminismus podtrhoval spjatost rozvoje osobnosti ženy s možností překročit privátní, rodinný rámec života a uplatnit se v oblasti veřejné, československá realita dala vzniknout jiným myšlenkovým vzorcům:

Za prvé, vzhledem k zmíněné likvidaci občanských institucí nepředstavovala veřejná oblast prostor, v němž by lidé mohli ve větší míře uplatňovat svoji identitu. Naopak, právě veřejný prostor byl za socialismu vystaven násilné regulaci státními orgány. Svoboda, spontaneita a sebevyjádření tak našly často své působiště spíše v kruhu rodiny a blízkých přátel.

Za druhé, samotný vstup na pracovní trh, který ženám na Západě přinesl vedle sebeuplatnění i finanční nezávislost, tento výsledek ženám za socialismu nepřinesl. Masivní nástup žen do zaměstnání byl více důsledkem státní politiky, která potřebovala levné pracovní síly pro uskutečnění tzv. socialistické industrializace. Za těchto okolností ženy unikaly mateřstvím odcizeným pracovním vztahům i prostředí. Převažující preference mateřství před kariérou se stala jakousi pevnou sociální konstantou, takže i ženy, které ještě samy matkami nebyly, byly už dopředu hodnoceny jako ony a jejich případné pracovní ambice byly a priori limitované.

Ženy se tímto ovšem vzdaly i účasti na managementu podniků a jiných vysokých funkcích, které tak umocnily svůj maskulinní charakter. A protože ženy zde nebyly výrazněji zastoupené, nevytvořily ani lobby, jež by chránilo jejich zájmy, hlavně stejná kritéria finálního ohodnocení práce.

Zuzana Kiczková se v této souvislosti zmiňuje o existenci strukturálního patriarchátu, který prožívá každá žena, hodlající překročit rámec rodiny. Jak na řadě argumentů dokládá, ženy jsou na pracovním trhu posuzovány mužskými standardy, často nekompatibilními s realitou ženského života.

Pracovní trh za socialismu, který se v praxích klasiků socialismu stává prostorem osvobození ženy, svoji „historickou úlohu“ nenaplnil, neboť ženy nikdy nepromítly významněji svoje hodnoty a potřeby do organizačních struktur: ať šlo o finanční hodnocení, prosazení pružné pracovní doby, zkrácení pracovních úvazků či překonání tzv. skleněného

stropu, vertikální segregace, která de facto znemožňuje ženám postup na vyšší pracovní pozice. Ženy, podle Kiczkové a Farkašové, se staly většinou pasivními nositeli rolí v převážně mužské konstrukci společnosti, která je považována za univerzální.

Autorky zdůrazňují, že tzv. emancipace žen u nás nebyla spojena s liberálním individualismem jako na Západě, ale naopak se socialistickým kolektivismem a přetrvávajícím tradicionalismem předsocialistického období, kdy ženy byly determinovány morálními hodnotami života pro druhé a sebeobětí. Tak se mohlo stát, že chronický stres, přetížení a nedostatek času v životě žen se považoval za téměř přirozený jev, přijímaný ženami jako úděl, a muži často s dávkou cynické samozřejmosti.

Jak autorky pokračují, socialistický systém, který se obecně zaměřoval na devaluaci individuality a budoval na čistě funkcionalistickém pojetí lidí jako nositelů rolí, rychle komponoval do svých struktur ženu v roli pracující matky nesoucí dvojí zátěž, pojímanou jako objekt rozhodnutí „těch nahoře“.

„Objektivizace“ žen je námětem analýzy Aleny Heitlingerové, která relativizuje zdánlivě kladné hodnoty sociální politiky 70. let a spatřuje v nich více prosazení demografických cílů státu než zohlednění zájmů žen. Zdůrazňuje, že pracovní protekcionismus a dlouhé mateřské dovolené mají spíše negativní důsledky na rovnoměrnější rozdělení domácích prací, pracovní kariéru žen a přispívá i k posilování konzervativního asymetrického modelu rodiny.

Jiřina Šiklová se v této souvislosti zmiňuje o rysech českého disentu, ve kterém působilo mnoho žen přímo nebo se ho zúčastnily jako manželky a partnerky disidentů, mužů. Uvádí, že ženy v disentu se spíše zasazovaly o uchování kulturních hodnot a obecných lidských práv než o specificky formulovanou ženskou problematiku, a již vůbec jim nešlo, podle J. Šiklové, o politickou moc. Tím také objasňuje zdánlivě nevysvětlitelné zmizení žen disidentek z politiky po roce 1989.

Nesmírně zajímavé jsou závěrečné úvahy našich autorek o budoucnosti života žen u nás.

Havelková vyslovuje hypotézu, že nyní záleží na mužích, změní-li svá obvyklá myšlenková schemata, jinak ženy v mnohem větší

míře budou zvažovat založení rodiny. Dá se počítat i s tím, že ženy, které už děti mají, budou v blízké budoucnosti na pracovním trhu ještě více znevýhodněny. Kiczková a Farkášová předvídají rostoucí tenzi mezi tradičním vzorcem sebeobětování se a rostoucí touhou žen po seberealizaci, která nabude formy konfliktu mezi privátní a veřejnou sférou, a také častějším zpochybňováním „univerzálních“ atributů veřejné sféry, které dominují mužské prvky hierarchie a soupeření o moc.

Je vůbec možné vyhnout se u nás peripetii západního feminismu?

Autorky nechávají své odpovědi otevřené, na rozdíl od Einhornové více sázejí na vzdělanostní a profesní potenciál českých žen, hlavně pak střední třída může získat mnoho z obecné ekonomické prosperity. Případné konflikty v domácím prostředí budou ženy řešit ještě dalším snižováním počtu dětí, využíváním služeb a konečkoncům revidováním dosavadních stereotypů manželského života.

Alena Heitlingerová také polemizuje s chmurnými představami některých západních teoretiků o budoucí vysoké nezaměstnanosti žen. Uvádí, že v porovnání se západními zeměmi je zaměstnanost žen v České republice velmi vysoká, hlavně na plný úvazek. I terciární sektor, poskytující obecně pracovní příležitosti hlavně ženám, nebyl u nás stále ještě plně rozvinut a jeho expanzi lze předpokládat.

Mezi nejvydařenější práce v oblasti sociologické literatury gender pokládám osobně knihu editovanou Chris Corrin, která již svým názvem *Superwomen and the Double Burden* (Superženy a dvojitá břímě) vystihla sjednocující prvek života žen ve státech donedávna sovětského typu.

Přesto je v knize kladen důraz právě na zřetelné rozdíly mezi jednotlivými státy, které nebyly odstraněny ani institucionální podobností posledních dekád. Kniha je akademicky poctivá, autorka se vyvarovala spekulací a přílišných generalizací a sborník má být pokládán za pouhý úvod k teoretickému, oficiálnímu i laickému diskursu o postavení žen.

Corrinová zvážila pečlivě i metodologický přístup tak, aby bylo možné provést národní komparace. Tematické okruhy rozdělila na tři základní: ženy a pracovní trh, participace a

reprezentace žen ve veřejném životě a osobní autonomie. Každou národní studii doplňují demografická, geopolitická, historická a ekonomická data. Statě jsou dobře statisticky dokumentované, autorka v argumentacích využívá dokumentů oficiální socialistické retoriky o rovnosti žen, dále z oblasti sociální politiky, pracovního trhu, včetně reálií ze života českých rodin. Citlivě je doplňuje výpověďmi žen a plasticky ilustruje jejich marnou snahu najít rovnováhu mezi požadavky pracovního prostředí, rodiny a jen těžko a v náznacích artikulované touhy po vlastním klidu, odpočinku a času na své prožitky.

Se znalostí české společnosti se i Corrinová staví spíše zdrženlivě k možnosti vzniku výraznějšího ženského hnutí, už i proto, že v Čechách a na Slovensku stále ještě v ženách přežívá povědomí, že jejich „otázka“ je někde a někým řešena, a to i bez jejich osobní angažovanosti. Mnohem lepší šance mají proto podle autorky jednotlivé ženy chopící se iniciativy, které použijí svoje relativně vysoké vzdělání, kvalifikaci a praktické dovednosti ve svůj prospěch.

Poslední z recenzovaných knih *Women in the Politics of Postcommunist Eastern Europe* (Ženy v politice postkomunistické východní Evropy) obsahuje článek Sharon Wolchikové *Ženy a politika přechodného období v České a Slovenské republice*.

Ve svém příspěvku vychází z konstatování faktu, že ačkoli ženy v Československu dosáhly jako celek vysokého stupně vzdělání, nejsou adekvátně reprezentovány v politice ani jiné rozhodovací sféře. Hlavní důvod tohoto stavu spatřuje v již mnohokrát vzpomenutém tradičním vzorci mužských a ženských rolí, které ženu znevýhodňují.

Článek obsahuje některé zajímavé postřehy, přesto je jako celek spíše popisný, trpící hlavně tím, že mnohé reference se vztahují k situaci v Československu v roce 1990/91, čímž pozbývají mnohé na aktuálnosti a analytické zaostřenosti. Patrně jsou hlavně nepřesnosti v odhadech nezaměstnanosti žen, životaschopnosti konzervativních názorů na rodinu a podobně.

Za nepřilíh vydařenou pokládám argumentaci týkající se deklarovaného nezájmu českých žen o politiku, kterou autorka opírá o obsah-

vou analýzu dopisů čtenářek časopisu *Vlasta*. S výhradami hodnotím i komparaci sociálních procesů v postkomunistických zemích s Latinskou Amerikou. Byť použitá srovnání slouží spíše jako metodologický prostředek, ukazuje se tím opět poplatnost článku době svého vzniku, kdy se podobná srovnání vyskytovala. Za nejzajímavější místa práce považuji úvahy autorky o nejbližší možné budoucnosti žen v Československu. Realisticky předvídá spíše

nezájem žen o politiku, způsobeného přetrvávajícím chápáním tzv. mužských a ženských rolí, souběžně působící s argumentací politických vůdců o nutnosti řešit jiné důležitější problémy nežli problémy žen. To vše bude nicméně smíšeno s existencí samostatných žen, které zcela pragmaticky budou prosazovat své ekonomické a jiné zájmy, a to i v opozici tradičním očekáváním.

Jaroslava Štátníková

Geoff Dench: *The frog the prince and the problem of men*

London, Neanderthal Books 1994, 198 s.

„Rodina je možná mýtus, ale je to mýtus, jenž je s to učinit mnoho mužů poměrně užitečnými“ (s. 17). Věta aforisticky vyjadřující základní sdělení autora, přesvědčení, že meze feministických snah vězí v muži, nebo jinak, že má-li vést proces ženského sebeuvědomování k lepším vztahům mezi mužem a ženou, nemohou být ignorovány otázky mužské identity, druhá strana tohoto vztahu.

Dench se tak řadí k autorům, kteří přijímají rukavici hrozenou feminismem, jehož teze berou vážně a dílem je i akceptují, ale zároveň zkoumají plausibilitu feministických řešení z mužské perspektivy (nedávno vyšla česky první podobně zaměřená kniha: *Muži se nechávají milovat* od německého autora Wilfrieda Wiecka). Je však důležité upozornit na to, že v západních společenských vědách není toto téma ani nové, ani není nutně reakcí na feminismus. Naopak, obraz o feminismu se patrně posune do poněkud jiného světla, uvědomíme-li si, že otázky identity podle pohlaví nebyly nikdy jen „starostí“ žen, ale že představovaly obecnější fázi hledání subjektivity moderního člověka druhé poloviny dvacátého století. Americký sborník *Men and Masculinity* z roku 1974 v bibliografii uvádí asi sto šedesát titulů (knih a statí) na toto téma, převážně z mužského pera. Jednotlivé kapitoly sborníku jsou nadepsány „Vyrůst v muže“, „Muži a ženy“, „Muži a děti“, „Muži a muži“, „Muži a práce“, „Muži a společnost“, „Osvobození mužů“. Ani později se o těchto tématech nepřestalo psát.

Devadesátá léta bývají na Západě někdy označována za začátek éry žen. Ve feministické periodizaci (a tedy taktikajíc z interního pohledu) představují jednak období takzvaného postfeminismu, preferujícího individualizaci a pluralitu alternativ životní volby žen, jednak trend rozšiřování „studií ženy“ o „studie muže“, přechod od „women's studies“ k „gender studies“.

Tento obrat není ovšem jen plodem teoretického vývoje. Jak je v západních společnostech obvyklé, koresponduje s podobným trendem aktivistickým, totiž s hnutím mužů, které je, jak jinak, nejrozšířenější ve Spojených státech. Na světě je již také feministická reakce, která toto hnutí na jedné straně vítá, na druhé trochu nedůvěřivě zkoumá: *Women's respond to the men's movement* (1992). Hnutí mužů nicméně není jen americkou záležitostí. Podobné skupiny, i když v menší míře, vznikají v poslední době i ve skandinávských zemích. Za typickou mužskou iniciativu zde lze považovat skupiny „Muži proti násilí na ženách“, jež se věnují terapii mužů, kteří svou agresivitou ničí druhé i sebe, jde tedy v posledku také o mužskou svépomoc v gender vztazích. „Mužský hlas“ však začíná být slyšet i mimo patologickou oblast. Nezapomínejme, že ve všech západních zemích je feminismu již nejméně dvacet let a že feministky mají syny – pro ty již feminismus představoval jednak přirozenou součást života, jednak přirozený předmět reflexe. Pro úplnost se musím zmínit o několika mužských iniciativách, které se objevily u nás po roce 1989. Šlo jim vesměs o úpravu práva na děti po rozvodu, které dosud do značné míry zvýhodňovalo ženu. Tyto iniciativy mají se západním hnutím mužů jen velmi málo společného, neboť nebyly a nejsou

míněny jako součást širšího dialogu o genderové identitě.

Hnutí mužů má stejně jako hnutí žen mnoho podob. Základní rozlišení klade na jednu stranu ty iniciativy, kterým jde o rovnost pohlaví, o zastavení mužského násilí vůči ženám, o změnu svého vlastního myšlení a chování, tedy o práci na cestě k rovnému partnerství spolu se ženami. Na druhou stranu pak ty muže, kteří uvnitř mužského hnutí tvoří menšinu, ale mimo ně naprostou většinu. Určitá část z nich zcela popírá rovnost mužů a žen a tvrdí, že ženy mají být nebo dokonce chtějí být ovládány muži. Obvyklejší je poněkud méně jednoduchý typ postoje (například v jungovských skupinách), který stále vede muže k identifikaci s dominantními archetypy jako je válečník nebo král, zároveň ale v něm často jde také o rovné partnerské vztahy mezi mužem a ženou a o celkově spravedlivější společnost.

Žabí princ a problém mužů je antropologicko-sociologická studie, která k otázkám identity dospívá teprve přes otázky společenské funkce mužů (autor je sociolog, zabývající se v současné době rodinou a gender vztahy, vede Centre for Community Studies na Middlesex University). Umístit tuto práci na výše uvedené škále není jednoduché: nalézala by se buď někde uprostřed, nebo úplně mimo tuto škálu. Autorovi nepochybně záleží na partnerských vztazích mezi mužem a ženou, zároveň však příliš nevěří v možnost a smysluplnost změny muže – sen feministek o „novém muži“ je podle něj jen zbožné přání, „úplně beznadějně“. Důvod je hlubší než pouhá nechť či neochota ze strany mužů, nadto je autor přesvědčen, že radikální změna tradiční mužské role je i proti zájmu žen, neboť namísto nového muže lze podle něj očekávat spíše jakýsi regres k „přírodnímu“ stavu.

Těžiště argumentu je v mechanismu utváření pocitu odpovědnosti. Opírá se o studie společnosti, autor vychází z předpokladu, že začlenění muže do společnosti je slabší a umělejší, než je tomu u žen. Jádrem společnosti je podle Denche sdílené mateřství a potřeba žen zajistit a chránit tuto náročnou a podstatnou práci, z níž se rodí schopnost kooperace. Muži nemají tak přímý motiv, který

by je vedl k odpovědnosti za druhé, a potřebují proto zvláštní potvrzování své důležitosti.

Podobně jako feministky hledají paradigmatata vztahů v pohádkách, jako je ta o Popelce, Dench sáhl po pohádce o Žabím princí, který je vysvobozen a polidštěn teprve v okamžiku, kdy se ožení. Považuje tento příběh za ilustraci tradičního povědomí mužské marginalnosti, a domnívá se, že patriarchát byl vždy z větší části divadelní iluzí, v níž je třeba spatřovat především způsob, jak motivovat muže, jak jim dát pocit odpovědnosti a důležitosti, spíše než systém k ovládání žen. Cena za patriarchát je v tom, že muži požívají „některé formální výhody“ ve veřejné sféře, jeho přínos však je v tom, že přibližuje muže ženám, pokud jde o sociální orientaci a schopnost starat se o druhé. Patriarchát civilizuje muže. Trvat na formální rovnosti pohlaví proto podle Denche znamená spíše prohlubovat jejich nerovnost: neboť není-li role hlavního živitele rezervována mužům, většina z nich se nenaučí altruismu ani tomu, jak se stát užitečnými ve společnosti.

„V moderním světě se stává nezbytným, aby existovalo mnoho variant vztahů mezi muži a ženami. Domnívám se však, že existují také velmi důležité limity toho, co je možné, které je potřeba důkladně pochopit, má-li být taková změna efektivní. Současný feminismus nastolil řadu nezbytných otázek – zároveň však zatemnil některé podstatné, důsledkem čehož je, že muži a ženy se naslepo ubírají alejí, jež nás patrně spíš než ke znovusepsání sexuální smlouvy vede k tomu, že skončíme tak, že se navzájem uštve“ (s. 16).

Empirické důkazy pro svá tvrzení nachází autor v současné realitě západní, zejména americké, společnosti. Feministický omyl demonstruje na slavné knize Susan Faludi (*Backlash*, 1992), která lokalizuje ústřední nespokojenost žen do problému, že muži i nadále odmítají dělit se rovným dílem o domácí práce. Podle Denche „její požadavek více pracovních míst pro ženy to bezpochyby ještě zhorší. Rostoucí přímá konkurence mezi ženami a muži je nebezpečná ve dvojím směru. Na jedné straně to stále více mužů nutí stát se workoholiky, aby si zajistili nejprestižnější a nejzajímavější místa, která dávají životu náplň i v případě, že se nestanou otci. Na druhé straně to dovoluje obrovskému množství mužů, kteří

v této soutěži selhali nebo se do těchto závodů ani nepouštějí, a tedy obzvlášť potřebují motivaci otcovské role, dojít k závěru, že tu pro ně není žádný důležitý úkol, takže mohou spíše najít uspokojení v roli lenochů než přijmout podřadnou práci, která je jim nabízena. Ani jedna z těchto odpovědí nevede k ideálu rovné dělby domácí práce.“

Studie muže se stávají akutními: „Potřebujeme pořádný nový výzkum, který by zkoumal vazbu mezi materiální odpovědností a citovým závazkem k partnerovi a dětem...“. Feminismus si takto otázky nekladal, neboť problém „nikdo mě nepotřebuje“ leží podle Denche patrně zcela mimo ženskou zkušenost a uvažování, a objeví-li se, pak většinou jako rajská představa osobní svobody. Vedle svobody je však stejně důležitá touha být akceptován společenstvím: „Potřebujeme to všichni, chceme-li uniknout krátkodechosti a asociálnosti, jež jsou stálými společníky svobody“.

I když si budou muži i bez toho „vydělávat na živobytí, sociální hodnota jejich práce spočívá v jejím vyústění k druhým lidem, kteří na ně spoléhají.“

Tato obhajoba patriarchy z pozice nikoli mužské nadřazenosti, ale sociální marginality, je ilustrací toho, kolik podob dnes hledání v oblasti gender vztahů nabývá. Denchova koncepce je nepochybně jednostranná, často staví na falešné opozici mezi individualizací a komunitou, a je třeba zacházet s ní obezřetně. Nicméně se zdá, že zatímco autor pracně shledává své empirické důkazy, naše podstatně delší zkušenost s ženskou emancipací jako by některé jeho teze potvrzovala – stížnosti žen na pokles mužské odpovědnosti za rodinu jsou dosti rozšířeným jevem. Vzhledem k „nestandardním“ podmínkám, za nichž naše „emancipace“ probíhala, je však třeba si raději opravdu počkat na seriózní studium muže.

Hana Havelková

Rosemary Crompton: Class and Stratification. An Introduction to Current Debates

Cambridge, Polity Press 1993, 1994; 231 s.

Zatímco z naší odborné literatury se úvahy o společenských třídách z pochopitelných důvodů téměř vytratily, jde v západní sociologii o stále živé téma, o němž se vedou četné diskuse. Současná knižní a časopisecká produkce věnovaná tomuto problému (možná i díky tržnímu pojetí vědecké práce) je tak rozsáhlá, že ji snad ani nelze absorbovat. Pokud tento problém přece jen někoho zajímá, necht' sáhne po knize Rosemary Cromptonové *Třídy a stratifikace*, která má poněkud skromný podtitul *Úvod do současných diskusí*.

Z dosavadních publikací této autorky je více než zřejmé, že problémem, který ji eminentně zajímá, jsou třídy. Čtenář zajímavící se o problémy stratifikace jistě zná její články v časopisech *Sociology* a *British Journal of Sociology* věnované problému včlenění žen do stratifikačních teorií. Je také spoluautorkou knihy *Economy and Class Structure* (spolu s J. Gubbayem, London, The Macmillan Press Ltd. 1977, 1980), jejímž cílem bylo ukázat na příkladu postavení maloburžoazie a lumpenproletariátu, že „Marxův přístup k třídní analýze je

současnému kapitalismu stále relevantní“ (Crompton, Gubbay 1980: 207). V úvodu k recenzované práci se Cromptonová o této knize zmiňuje a poukazuje na kontext, v němž vznikla: jako výsledek snahy poskytnout marxistickou alternativu tehdejšímu převážně weberianskému mapování společenských tříd. Konstatuje také, že její stanovisko je dnes jiné.

Jádrem recenzované knihy je přehled diskusí o relevantnosti pojmu společenská třída sociální struktury vyspělé kapitalistické společnosti. V osmi kapitolách na asi 220 stranách je zde podán ucelený a instruktivní přehled třídních pojetí sociální stratifikace zhruba posledních 30 let, a to zejména evropské provenience. Zároveň jde o brilantní analýzu těchto přístupů s britkým avšak konstruktivním komentářem. Ačkoli závěr považuji za originální a zajímavý příspěvek do současné diskuse, ztotožnit se s ním nemohu. Dříve než uvedu důvod, který mě k tomu vede, stručně charakterizuji obsah práce.

První dvě kapitoly čtenáře uvádějí do problému. Nástin nejvýznamnějších teorií sociální stratifikace se zvláštním zřetelem k dílu K. Marxe a M. Webera a shrnutí diskuse o přínosu těchto dvou klasiků (vzájemné komple-

mentaritě či neslučitelnosti jejich přístupů) je úsporný a instruktivní.

Třetí kapitola *Měření třídní struktury* je věnována nejrozšířenějším operacionalizacím sociální stratifikace: těm, které jsou používány v úředních statistikách („profesní hierarchie dle zdravého rozumu“), a tzv. třídním schémátům J. H. Goldthorpa a E. O. Wrighta. Cromptonová zdůrazňuje, že jednotlivé přístupy jsou používány v různých kontextech (výzkum pro potřeby sociální politiky a průzkum trhu; výzkum sociální mobility; výzkum třídního vědomí) a že není dost dobře možné rozhodnout, která z užívaných operacionalizací je „správná“ či „chybná“. Jednotlivá „schémata jsou více či méně vhodná pro řešení konkrétní úlohy“ (s. 76). Sociologové však podle jejího názoru nejsou bohužel ochotni přistoupit na metodologickou a teoretickou pluralitu a vedou nekonečné diskuse (Cromptonová v práci opakovaně používá označení pseudodiskuse) o tom, zda určité schéma je lepší než jiné. Jako příklad uvádí práci Marshalla a kol. *Social Class in Modern Britain* (recenzováno v *Sociologickém časopise* 1992 č. 5). Poukazuje také na obrovské množství statí Goldthorpa a Wrighta (a s nimi spojených diskusí), které sice považuje za obdivuhodné, na druhé straně však konstatuje, že „rostoucí sofistikovanost jedné ‚školy‘ (Goldthorpe) a teoretická rozpracovanost druhé (Wright) způsobily, že ohnisko debat je stále méně přístupné sociologické komunitě“ nespecializující se v tomto oboru (tamtéž). Za hlavní problém považuje běžně přijímaný předpoklad, že třídní strukturu lze v zásadě ztotožnit se strukturou profesní. Takové pojetí se podle jejího názoru již předem vzdává možnosti zkoumat askriptivní rysy třídní struktury, zejména vliv pohlaví a etnicity.

Čtvrtá kapitola *Problémy třídní analýzy* je zdařilým přehledem nejcitovanějších reakcí různě teoreticky orientovaných autorů na důsledky změn, jimiž prošel západní industrialismus v dvacátém století. Zejména první dvě části této kapitoly (*Změny struktury práce a zaměstnání a Třída a politika*), věnované však téměř výlučně situaci ve Velké Británii, osobně považuji za znamenitý příklad práce z oblasti sociologie sociologie. Cromptonová zde na 10 stránkách ukazuje, jak se změny materiálně

ekonomické a politické struktury promítly do teoretických úvah a empirických výzkumů týkajících se sociální stratifikace. Žádný z komentovaných či jen zmíněných pokusů o sociologické zvládnutí nově vzniklé situace však nepovažuje za přesvědčivý.

Východiskem kapitoly páté *Přehodnocení ‚třídní analýzy‘* je soubor kritérií, dle nichž lze třídit jednotlivé přístupy k třídní analýze. Opírá se o tyto 3 dichotomie: 1. na jedné straně snaha oddělit od sebe ekonomické a sociální aspekty třídní struktury (případně třídní strukturu od třídního jednání) a na straně druhé přesvědčení, že jde o neoddelitelné entity (procesy); 2. budování teoretických třídních schémat versus zájem o strukturní procesy; 3. analýzy opírající se o velké datové soubory versus analýzy využívající případových studií. Tyto tři dichotomie pak představují základní osu prezentace současné diskuse a autorčinych vlastních komentářů směřujících k závěrečnému řešení. Základní myšlenkou této kapitoly je konstatování, že empirické zkoumání třídní struktury pomocí zaměstnání je jen jedním z možných, i když užitečných přístupů. Navíc jde o přístup, který má celou řadu slabin. Cromptonová poukazuje na fakt, že tento typ studia třídní struktury býval tradičně (zejména v Británii) doplňován „kontextuální analýzou, která vysvětlovala vlivy ‚třídy‘ v rámci určitých zaměstnání, organizací či lokalit. Význam ‚asociací, skupin vážících se k lokalitě a sociálních sítí‘ třídní analýza dříve nezanedbávala.“ Odklon od této tradice či strategie hodnotí negativně. „Historie se možná skutečně opakuje, ale my jakožto sociologové bychom měli být schopni se z ní poučit“ (s. 134).

Šestá kapitola *Občanství a oprávnění* rozebírá pojem občanství tak, jak jej vymezil T. H. Marshall, a jeho využití v úvahách o sociální stratifikaci (zejména Dahrendorf, Giddens a Mann). Samostatné pasáže jsou věnovány úvahám o občanském postavení žen, představitelů menšinových etnik a deklasovaných vrstev. Podle autorčina názoru lze mnoho občanských práv „považovat za výsledek aktuálního či anticipovaného třídního konfliktu. (...) Občanských vymožeností však bylo původně dosaženo ve jménu dělnické třídy bílých mužů. (...) Paralelně s boji dělnické třídy probíhaly také boje ve jménu vyloučených skupin, jako

jsou ženy a černí, iniciované netřídními sociálními hnutími. (...) V moderní éře se nová sociální hnutí hranice občanství rozšířit dále a zahrnout do nich zvířata a děti stejně jako obecnější zájmy o prostředí, v němž žijí všichni „občané““ (s. 163). Připouští, že z tohoto úhlu pohledu snad „třída“ ztrácí na významu.

Sedmá kapitola *Životní styl, spotřebitelské kategorie a uvědomělé komunity* je věnována tzv. sociologii spotřeby – tj. různým pokusům vymezit sociální strukturu prostřednictvím kulturních faktorů, zejména Bourdieovými „kapitály“ či typem spotřebního chování. Cromptonová konstatuje, že oproti ortodoxní třídní analýze zde není „kulturní“ oddělováno od „ekonomického“, což považuje za hlavní přednost těchto přístupů. Nicméně, to neopravňuje k zastírání faktu, že „ekonomické aspekty společenské třídy identifikované teoretiky devatenáctého a začátku dvacátého století stále hrají ve struktuře a přetrvávání systémů sociální nerovnosti hlavní roli – tu pravou hlavní roli“ (s. 185).

Teprve v poslední kapitole *Závěry* se čtenář explicitně dozví, co tušil již zhruba od poloviny knihy, a to že autorka věří v relevantnost třídní analýzy vyspělého kapitalismu. Konstatuje, že prakticky všechny přístupy poskytují téměř totožnou „mapu tříd“ vyspělé kapitalistické společnosti: nepočetná dominantní vyšší třída, u níž se koncentrují materiální a další privilegia; početné střední třídy; zmenšující se dělnická třída; deklasované vrstvy. Na tomto základu formuluje závěr, že současná západní společnost je stále kapitalistická a třídně strukturovaná. Fakt, že dělnickou třídu již nelze považovat za revoluční ani reformní sílu, podle jejího názoru neznamená, že organizovaný nátlak a další akce dělníků již nejsou důležité. Nevylučuje také eventuelní třídní

jednání středních tříd, jehož základ vidí v podobném kulturním zázemí jejich příslušníků.

Na podporu svých tvrzení eklekticky vybírá závěry nejrůzněji orientovaných autorů. Tento přístup je v plném souladu s její smířlivou kritikou současného stavu teorie tříd, kdy základní pojmy (třidu a třídní strukturu) jednotliví autoři vymezují různě. Všechna pojetí mají dle jejího názoru své oprávnění. „Prakticky vzato je neobyčejně obtížné teoreticky i empiricky oddělit ‚ekonomické‘ od ‚sociálního‘ či ‚kulturního‘. Zejména se to týká askriptivně definovaných skupin, jako jsou ženy a etnické skupiny“ (s. 207). Cromptonová je totiž přesvědčena, že nemůže existovat jediná správná teorie, „která by obsáhla všechny složitosti strukturovaných sociálních nerovností v jejich úplnosti (...). Není ani tak zapotřebí více nových teorií a metod, jako spíše flexibilního přístupu, který by registroval propojenost různých aspektů složité oblasti stratifikace jako celku.“ Zároveň doufá, že její kniha „přispěje k tomu, abychom se v budoucnosti vyhnuli pseudodebatám“ (tamtéž).

Recenzovaná práce je podle mého názoru vynikajícím rozbořem současného stavu bádání na „poli“ třídní struktury. Autorka formuluje celou řadu kritických připomínek a postřehů, s nimiž nelze než souhlasit. Zcela v duchu současné tzv. postmoderní tendence k všeobecnému relativismu a eklektickému kompromisnictví však problém neřeší a pseudodebatám sotva zabrání. Souhlasím s tím, že problém sociálních nerovností je složitý a má mnoho aspektů. Otázkou ovšem je, zda má smysl snažit se všechny tyto aspekty nejrůznějšího řádu a kvality subsumovat pod jeden pojem – společenská třída – a zda takový pojem patří do vědy.

Judwiga Šanderová

K projektům výzkumu ženské populace

V letech 1991 až 1994 byl výzkumný program v Sociologickém ústavu AV ČR pomalu, ale jistě příznivě nakloněn i výzkumným projektům, které se vztahovaly k postavení žen v české společnosti. Následný přehled přináší základní informační charakteristiky jak o ukončených, tak o probíhajících projektech.

K prvním ukončeným projektům patří projekt s názvem *Ženy v sociální struktuře – formování nových paradigmat v 90. letech a jejich vliv na politický vývoj, pracovní systém, vzdělávací kulturu a rodinu* (1991-1992: grant AV ČR). Projekt se zabýval analýzou podmínek života a práce českých a slovenských žen se zvláštním zřetelem k postavení a rolím žen v rodině, v práci a ve společnosti. Projekt identifikoval příčiny diferencí a nerovností jak ve vztahu k genderu, tak mezi postoji českých a slovenských žen. V rámci realizace tohoto projektu byl proveden reprezentativní sociologický výzkum ženské populace náhodně vybraných respondentek z registru obyvatel ČSFR. Soubor tvořilo 1 330 žen, z toho 922 z České a 408 ze Slovenské republiky.

V rámci projektu vznikly dva panely (český a slovenský), které jsou využívány k longitudiálním výzkumům ženské populace.

K ukončeným projektům patří také projekt *Sociální postavení rodiny jako základního činitele a adresáta sociální pomoci* (1993: grant MPSV ČR). Projekt sledoval rodinu, její dispoziční možnosti a ochotu participovat na průběhu transformace sociálního systému. Výsledkem řešení byla analýza sociálního života české rodiny, určení míry skupinové i společenské solidarity a vyhodnocení souvislostí sociálních a demografických charakteristik a sociální pomoci. V rámci projektu byl realizován sociologický výzkum 600 rodin v České republice. Soubor tvořil panel respondentek-žen. Úhel pohledu na rodinné dispoziční možnosti a ochotu participovat na sociální transformaci byl tedy zcela ženský. Standardní dotazníkové šetření bylo doplněno o kvalitativní vyhodnocení sociálních situací.

V současné době je řešen projekt *Postavení ženské pracovní síly na trhu práce a mimo něj* (1994-1996: grant Grantové agentury ČR). Projekt je zaměřen na sociologicko-ekonomickou analýzu postavení žen na trhu práce a

mimo něj. Sleduje rozdíly a nerovnosti v postavení mužů a žen z hlediska příležitostí, aspirací, zájmů, vzájemných vztahů, legislativních podmínek i sociálních stereotypů. V roce 1994 bylo provedeno sondážní dotazníkové šetření *Pracovní trh – muži a ženy*, které sledovalo osm profesí. Toto šetření bylo doplněno kvalitativní sondou, v jejímž rámci bylo provedeno padesát hloubkových interview. Pro rok 1995 je plánováno reprezentativní šetření postavení žen na trhu práce. Toto velké šetření bude doplněno sondou, která zmapuje populaci žen v produktivním věku, které stojí mimo pracovní trh.

Výzkumný program Sociologického ústavu AV ČR vždy předpokládá spolupráci na zahraničních projektech a účast v komparativních výzkumech.

Projekt *Family-Friendly Policies and Women's Employment in Czech Republic and Slovakia: Continuity or Change* je plánován pro léta 1994-1996. Je výsledkem spolupráce s University of New Orleans, USA a přidělení grantu grantovou agenturou IREX. V rámci projektu je v plánu opakované modifikované komparativní šetření postavení českých a slovenských žen.

Další z významných komparativních výzkumů se rozbíhá v rámci mezinárodní spolupráce s University of Canterbury, Velká Británie pod názvem *Gender Studies and Employment: A Cross National Study*. Je realizován v rámci programu Rady pro ekonomický a sociální výzkum ve Velké Británii (ESRC). Spolupráce je plánována pro roky 1994-1996. Komparativní výzkum zaměstnanosti žen poběží současně ve Francii, Norsku, Rusku, Velké Británii a České republice.

Letos bude ukončen komparativní výzkum žen i mužů ve špičkových vedoucích pozicích, který probíhá současně v dvaceti osmi zemích – *Comparative Leadership Study*. Tento výzkum sleduje jak vedoucí pozice v politice, tak v ekonomice podle podmínek, které daný politický a ekonomický systém vytváří pro uplatnění žen.

Do výčtu projektů, které souvisí s postavením ženské populace ve společnosti konečně patří i projekt *Family and Changing Gender Roles II*, který koordinuje International Social Survey Program (ISSP) pro rok 1994 a který běží současně ve více než dvaceti zemích. V rámci tohoto projektu byl realizován reprezentativní sociologický výzkum *Sociální pod-*

mínky české rodiny, ve kterém základní modul, který je přísně standardizován a komparován s daty v jiných zúčastněných zemích, byl

rozšířen o otázky vztahující se k českému kontextu rodinné problematiky.

Marie Čermáková

Gender Studies Center – Centrum pro Gender Studies

Na většině západoevropských a severoamerických univerzit existuje již od konce šedesátých let oddělení pro studia problematiky žen (women's studies) nebo tzv. „gender studies“, sledující sociální, sociálně psychologické a ekonomické rozdíly v postavení mužů a žen v určité společnosti a kultuře. Při svém vzniku a konstituování bývala tato oddělení obvykle součástí kateder sociologie, antropologie, etnografie, historie, lingvistických oborů anebo (v USA) i afrikanistiky. V současnosti jsou z těchto (původně malých) pracovišť samostatné výzkumné ústavy a fakulty.

Centrum pro Gender Studies, tedy pro studia o rodu (či pohlaví) vzniklo v Praze v roce 1991 z podnětu dr. Jiřiny Šiklové a za finanční pomoci organizace Network of East-West Women z New Yorku, pod názvem „Curriculum Centrum a knihovna pro Gender Studies“. Prvním vkladem do této knihovny byla sbírka knih, které darovali socioložce dr. Jiřině Šiklové její přátelé z ciziny, především z USA, Německa a Skandinávie. Původním cílem střediska bylo poskytovat podklady k zavedení studijního oboru „gender studies“ v České republice a na Slovensku. V roce 1993 poskytla nadace Frauen-Anstiftung z Hamburku středisku finanční částku umožňující vybavit kancelář i knihovnu počítači a usku-tečnit řadu vzdělávacích programů pro veřejnost, v podobě přednáškových cyklů (v angličtině a češtině) diskusní skupiny jazykové konverzační kursy, vydávat bulletin v angličtině a v češtině a vytvořit síť vztahů zvláště mezi východoevropskými a mezinárodními ženskými organizacemi, univerzitami a katedrami gender studies a iniciovat přednášky i na jiných univerzitách.

V současnosti má středisko pro gender studia v Praze asi 1 200 svazků knih, převážně zahraničních a 14 významných feministických časopisů, speciální část věnovanou dějinám žen, feministické literární kritice, teoriím feminismu, několik desítek skript a curricul

přednášek gender studies a women's studies z různých světových univerzit, které jsou k dispozici veřejnosti i odborným zájemcům.

Vedle knihovny, která je výpůjční i prezenční, existuje ve Centru pro Gender Studies i archiv vybraných článků, materiálů z konferencí, novinových výstřžků a evidence výsledků výzkumů, zabývajících se postavením žen a mužů v České a Slovenské republice a v ostatních postkomunistických zemích. Shromážděny jsou tam zprávy z konferencí, věstníky mezinárodních ženských organizací, především v postkomunistických zemích. Centrum má nyní 4 stálé zaměstnance, je řízeno Nadací gender studies v ČR, je úzce spojeno (personálně i právně) s katedrou sociální práce na Filozofické fakultě Karlovy univerzity, která v případě zániku této nadace, přejímá knihovnu střediska.

Centrum pro Gender Studies připravilo několik antologií z feministické literatury, v roce 1993 vydalo anglicky i antologii nejzajímavějších článků s problematikou ženské otázky pod názvem *Bodies of Bread and Butter* a připravuje antologii portrétů a ukázek z děl významných českých žen z konce 19. století a vydalo v češtině i v angličtině „kapesní atlas ženských iniciativ“ pod názvem *Alty a soprány*. V této poslední publikaci se představují jednotlivé ženské iniciativní skupiny a organizace formou interview o svojí práci, cílech, zaměření a perspektivách. Vedle rejstříku adres těchto skupin je v publikaci připraven i přehled knih a časopisů o ženách a monotematická čísla odborných časopisů, které věnovaly svoji pozornost otázkám feminismu a problematice žen.

Centrum pro Gender Studies úzce spolupracuje s redakcí prvního slovensko-českého časopisu pro ženy, který je vydáván v Bratislavě pod názvem *Aspekt*, a spolupracuje a přispívá do jeho monotematických čísel zatím věnovaných otázkám diktátu představy o ženské kráse, mateřství, feminismu, čarodějnictví, ženám v literatuře a ženám ve vztahu k moci. Centrum pro Gender Studies ve spolupráci s katedrou sociální práce na FF UK v Praze iniciovalo od podzimního semestru

1993/94 pravidelné prednáškové cykly na fakultě sociálních věd, na filozofické fakultě UK a na fakultě pedagogické a na Institutu základů vzdělanosti. Vedoucí jednotlivých kursů byly Jiřina Šiklová, Jiřina Šmejkalová-Strickland, Hana Havelková a Pavla Slabá. Jako přednášející působili vědečtí pracovníci z mnoha oborů, převážně z oborů lingvistických a etnografických a ze sociologie. Většina těchto přednášek byla přednesena i v anglické verzi pro širší veřejnost a mnohé přednášky byly prezentovány zahraničními experty.

V zimním semestru 1992/93 a 1993/94 byl na filozofické fakultě UK opakovaně přednesen kurs *Sociální problémy z hlediska „gender“* který je součástí výuky oboru sociální práce a je zařazen mezi volitelné přednášky pro tento obor.

Ve školním roce 1994/95 byl Centrem pro Gender Studies iniciován obdobný kurs nejen na filozofické fakultě Karlovy univerzity, ale i na Masarykově univerzitě v Brně (odpovědným pracovníkem byl doc. dr. Rabušic) a na Palackého univerzitě v Olomouci (doc. Sýkrová a doc. Šimek). Na těchto třech nejvý-

znamnějších univerzitách v České republice probíhaly paralelně přednášky z gender studií, ve kterých přednášeli přední odborníci, muži i ženy z různých vědních oborů, jako například psycholog Pavel Říčan a Jan Kožnar, historička a demografka Pavla Horská, socioložky Jiřina Šiklová, Hana Havelková, Dana Moyzesová, Šárka Gjuričová a Marie Čermáková a Libora Indruchová. O antropologii ženy a muže přednášel doc. Josef Wolf a feministickou teologii přednášela doc. Jana Opočenská z univerzity v Ženevě. Tématem byly nejen sociální problémy (například homosexuality, lesbiánství, zaměstnanosti žen, násilí proti ženám), ale i historie feministického hnutí v Evropě a v našich zemích, hledání identity a orientace a sociální konsekvence image maskulinity a femininity v masmédiích a problémy sociálních rolí v měnící se společnosti a vztahu mezi veřejným a privátním. Na všech třech univerzitách skládali studenti z tohoto oboru zkoušku nebo zápočet. Obdobný kurs je připravován i pro příští léta; a je požadován i z dalších univerzit.

Jiřina Šiklová

Časopis Aspekt po čtyřech číslech

ASPEKT – kulturní časopis s feministickou orientací, zameraný na problematiku rodu (*gender*) v kultúre a spoločnosti, fenomén žensťva a ženskosti a s ním spojené otázky.

V centre pozornosti *Aspektu* stoja predovšetkým kontexty ženskej životnej skúsenosti, jej determinanty a z nich plynúce kultúrne, filozofické a spoločenské súvislosti. Časopis akcentuje feminizmus ako alternatívny pohľad na každodennú realitu a spôsob jej interpretácie.

Aspekt vytvára priestor pre feministicky zacielenú analýzu a kritiku – feminizmus je módom nazerania aj inštrumentom hodnotenia. Zároveň si kladie za cieľ aspoň čiastočne zaplniť citeľnú medzeru v poznaní feministického a postfeministického myslenia a sprostredkovať poznatky a informácie, od ktorých sme boli z dostatočne známych dôvodov dlhý čas izolovaní, ktoré však tvoria nezanedbateľnú súčasť západnej vedy a hmatateľne ovplyvňujú spoločenskú prax i politický život postindustriálnych krajín.

Preto časopis obracia pozornosť okrem iného aj na u nás pomerne málo známy a ešte menej rozvinutý odbor *women's studies* v jednotlivých spoločenskovedných disciplínach.

Poskytuje tak v našich podmienkach nevšednú informačnú možnosť oboznámiť sa s rodovou problematikou, rozličnými podobami feminizmu a ďalšími otázkami, ktorých základ možno nájsť v „mužsko-ženských“ (či „žensko-mužských“) spoločenských a kultúrnych rodových rozdieloch, alebo sú podmienené existenciou stále prítomného a v rozličných podobách sa prejavujúceho patriarchátu ako skrytej i otvorenej formy supremácie mužov, mužskej aktivity, mužského videnia stavu vecí atď.

V intenciách feministického zorného uhla vytvára odrazový mostik pre uvažovanie o rodových vzťahov a spoločenských rolách, redefinícii princípov partnerstva, rodovej rovnocennosti a rovnoprávnosti, ale aj pre reflexiu špecifik ženskej optiky prežívania reality.

Aspekt poskytuje stimuly pre diskusiu o v súčasnej spoločnosti stále fungujúcich rodových stereotypoch, limitujúcich životné priority a možnosti predovšetkým žien,

vplyvajúcich na vytváranie rodovej identity, ako aj hodnotových a sebahodnotiacich kritérií.

Prostredníctvom hlbšieho poznania problematiky chce zároveň prelomiť bariéru stereotypizácie samotného termínu „feminizmus“, ktorého skutočný význam a obsah je v našich podmienkach síce málo známy, o to viac je však zakotvená jeho negatívna konotácia, čo mnohokrát bráni i tým ženám, ktoré súhlasia s feministickými myšlienkami, aby sa s nimi otvorene stotožnili a prihlásili sa k feministickým zámerom.

Priestor v časopise je otvorený pre každého, kto sa chce vyjadriť k stavu súčasného sveta na pozadí jedného z bazálnych kultúrnych a kultúrotvorných princípov – rodových diferencií i stretov.

Pluralitný a otvorený charakter časopisu je zrejmý aj z jeho obsahového zloženia. *Aspekt* nie je výlučne vedeckým periodikom ani sa tematicky neobmedzuje na určitú oblasť umenia a kultúry. Neuzatvára sa pred žánrovo a obsahovo rôznorodými príspevkami, ktoré vytvárajú nielen jeho obsahovú pestrosť ale aj vnútornú rozvrstvenosť, podobne ako je členitá realita, ktorá nás obklopuje a mnohovrstvené jej poznávanie.

Aspekt prináša pôvodné odborné štúdie i populárne články a ďalšie materiály, ako aj prekladové texty z rôznych oblastí kultúry, umenia a spoločenských vied (filozofia, literárna veda a umelecká kritika, sociológia, kultúrna antropológia, historiografia, psychológia, teológia), publikuje recenzie, glosy, rozhovory a diela umeleckej literatúry.

Časopis vychádza od jesene roku 1993 s nepravidelnou periodicitou. Každé jeho číslo je venované špecifickej téme, nie je však exkluzívne monotematické.

Číslo 1/1993 – téma Krása – sa zaoberá kultúrnou konštrukciou pojmu krásy, pohľadu na krásu a ideál krásy. Predstavuje prvú knihu známej americkej feministickej spisovateľky mladšej generácie Naomi Wolf *Mýtus krásy*, v ktorej autorka definuje a analyzuje súčasné ponímanie krásy v západnej masovej kultúre ako nástroj patriarchátu, výraz mocenských vzťahov a zároveň diktát trhu, falošne redukovúci ľudskú skutočnosť na systém obchodovateľných komodít.

Sumarizujúca štúdia prevzatá z nemeckého časopisu *Psychologie heute* 4/92 poukazuje na vytváranie individuálnej identity a sebavedomia cez telesný výzor, štúdia nemeckej literárnej teoretičky

Silvie Bovenschen prezentuje v kocke zborník *Nástrahy módy* publikujúci sondy do problematiky pojmu módy a modernosti.

Rozsiahla štúdia Marcely Mikulovej je venovaná „rebelantke“ slovenskej literatúry Timrave, príspevok filozofky Zuzany Kiczkovéj sa zaoberá vzťahom fyzika a filozofa taoizmu Fritjofa Capru k feminizmu...

Číslo 1/1994 – téma Materstvo – jeho psychologické, kultúrne, spoločenské i z každodenných súvislostí plynúce rozmery vo svetle príspevkov o Nancy Chodorow a Carol Gilligan, textov Adriene Rich a antropológičky Sheily Kitzinger, imaginárneho dialógu Zuzany Kiczkovéj so Sarou Ruddick, nového pohľadu na Čapkovu hru *Matka* v literárnej eseji Jany Juráňovej... Číslo nazerá na materstvo ako na skutočnosť týkajúcu sa všetkých ľudí, jeho aktívne naplnenie a s ním súvisiaca zodpovednosť však už len časti ľudstva.

Mýtizácia i banalizácia materstva, konvencie s ním súvisiace sú konfrontované s jeho individuálnym prežívaním a kritikou materstva nielen ako inštitúcie po mnohých stránkach obmedzujúcej, ale aj ako obmedzeného a obmedzujúceho vzoru, ktorý je prezentovaný ako základný až ideálny spôsob naplnenia ženských sociálnych rolí a rozhodujúci zmysel života ženy.

Sonda *Ženy o sobe* je súhrnnou správou zo sociologického výskumu Márie Čermákovéj o postojoch českých a slovenských žien k materstvu.

Číslo 2/1994 – téma Feminizmy – prezentuje aspoň časť z mnohorakosti a mnohovrstevnatosti myšlienkových prúdov a trendov vo feministickom myslení.

Psychológia a psychoanalýza sú zastúpené textami Luce Irigaray a Carol Gilligan, Françoise Collin analyzuje ženskú otázku vo filozofii, Laura Busheikin hovorí o skúsenostiach so stretnutím západného feminizmu s východoeurópskym svetom. Rodové aspekty češtiny rozoberá lingvistická štúdia Pavla Eisnera, o smerovaní feministickej teológie píše Jana Opočenská. Alice Schwarzer sa rozpráva so Simone de Beauvoir a nad jej knihou *Druhé pohlavie* uvažuje Hana Havelková, korene českého antifeminizmu mapuje Mírek Vodrážka. Štúdia Silke Wenk o obraze ženskosti ako symboloch štátu je príspevkom feministickej umenovedy k interpretácii znaku...

Nie jednoliaty prúd feminizmu, ale feminizmy vo svojej mnohoročnosti tak na relatívne malej ploche vypovedajú o skutočnosti, že muž nie je mierou všetkých vecí a človek nie je jedno, ale najmenej dve (nielen) pohlavia, ktoré by vo svojej rodovej dvojakosti mali chcieť smerovať k dialógu a k tvorivej koexistencii.

Medzi stále rubriky *Aspektu* patria:

* *Rozhovor Aspektu* – s etnologičkou Soňou Kovačevičovou (1/1993), so spisovateľkou Irenou Brežnou (1/1994), na otázky *Aspektu* odpovedajú anketovou formou známe západné i české a slovenské feministky (v 2/1994);

* rubrika *Listujeme* predstavuje zahraničné feministické periodiká – doteraz to boli: americký magazín *Ms.*, taliansky dvojmesačník *Via Dogana*, nemecká *Emma*;

* *Slovník* približuje obsah termínu „sexizmus“, významové pole „materstva/maternality“ a názorové stanoviská „feministického výskumu“...

Práve vychádzajúce číslo 3/1994, je venované bosorkám, ježibabám, čarodejniciam,

strigám – ponúka príspevky o kultúrno-spoločenských, historických, náboženských, psychologických a ďalších spolučiniteľoch, koreňoch a rozmeroch fenoménu čarodejnica/bosorka. Prináša feministický pohľad na ošial' honu na čarodejnice v európskych dejinách od A. L. Barstow, texty Ingrid Bennewitz, Silvie Bovenschen, A. J. Gureviča, Saši Lienau, Julese Micheleta, Miroslava Petříčka, interview s etnologičkou Emiliou Horváthovou, novinárkou Slavenkou Drakulič... ukážky z prozaickej tvorby Margaret Atwood, Daniely Hodrovej, vyhodnotenie výsledkov kvalitatívnej sociologickej sondy o ženách na Slovensku z pera slovenskej sociologičky Tatiany Rosovej...

Redakcia časopisu *Aspekt* pripravuje v roku 1995:

* číslo 1/1995 – téma Literatúra písaná ženami a feministická literárnovedná reflexia,

* číslo 2/1995 – téma Žena a moc.

Eva Riečanská

Žena v domácnosti a muž na lovu či naopak

Od poloviny ledna (vernisáž sa konala 19. 1. 1994) do dubna bola v Náprstkově muzeu k vidění výstava *Žena v domácnosti a muž na lovu či naopak*. Pracovníci muzea její realizaci pokračovali v linii výstav tematicko-problémových, které doplňují škálu daleko obvyklejších výstav regionálních. Tuto výstavu, zaměřenou na postavení ženy v rodině a na vztah obou manželských partnerů ve srovnávací perspektivě světových kultur (převládá africký materiál), předcházela např. o rok dříve výstava *Podoby mytických hrdinů* – věnovaná úloze mýtů v životě lidí.

Představovat divákům lidské vztahy pomocí trojrozměrných exponátů a fotografií je vždy obtížné, a tak se nabízelo řešení na úrovni symbolů, což je obvyklé muzejní řešení takových výstav. Diváci tak měli možnost sledovat na souborech předmětů a fotografií vybraných k jednotlivým případům následující problémové okruhy: představy o prvních lidech – o

prvních lidských párech, výběr manželského partnera a způsoby uzavírání manželství, typy rodiny a způsoby soužití v polygamních a vícegeneračních rodinách, dělba práce mezi manželi a představy o ženských a mužských profesích. Z dalších okruhů lze uvést ještě představy o ženských a mužských božstvech chránících rodinu a její členy, problém socializace dětí, vztah rodiny a domácnosti (rodiny a lokální organizace) a konečně problém rozvodů a jejich řešení.

Autoři výstavy sledovali dva cíle – za prvé, navodit situaci, v níž by se návštěvníci nad naznačenými problémy zamysleli a za druhé, ukázat pomocí srovnávacího, mimo-evropského materiálu, že lze tytéž problémy řešit i jiným způsobem, než je ten, jaký známe ve Střední Evropě. Zdá se, že alespoň u části návštěvníků bylo tohoto cíle dosaženo, jak ukazují poznámky a komentáře v návštěvnícké knize.

Josef Kandert

*DEMO GRAFIE

OBSAH ČÍSLA 1/1995

ČLÁNKY

Zdeněk Pavlík: Svět očima demografie

Ludmila Fialová: Sezónnost demografických událostí v českých zemích v 17.-20. století

Ladislav Růžička: Sebevražednost v Austrálii 1971-1991

Eduard Maur: Člověk a mor v dějinách

RECENZE

Pavla Horská: Co znamenalo narodit se v SSSR podle francouzského demografa

Petra Hošková: Problémy cizinců v Německu

Zdeněk Pavlík: Světové obyvatelstvo

DISKUSE

Felix Koschin: Co to je? (Poznámky k demografické terminologii)

ZPRÁVY

Z České demografické společnosti – Mezinárodní konference o populaci a rozvoji (Káhira 1994) – Celostátní pediatrický kongres (Praha 1994) – Konference o rodině – Seminář kotázkám bytové politiky v České republice – Obnova a modernizace lidských sídel v Evropě – EUREG-evropský časopis pro regionální rozvoj – Mobilita a preference způsobu bydlení v Nizozemsku – Dmitrij Ignatěvič Valentěj (1922-1994)

PŘEHLEDY

Příčiny smrti v České republice v letech 1985-1993 – Národnostní homogamie a heterogamie romských manželství v České republice 1991 – Vrozené vady v České republice 1993 – Migrace v Evropě a legislativa Evropské unie

BIBLIOGRAFIE

Feminismus a gender v publikacích

(recenzní přehled za léta 1991–1994)

Na téma žena, ženskost, ženská otázka, feminismus a gender byly v letech 1991 až 1994 publikovány jak původní práce českých autorů, tak překlady významných zahraničních prací. Některé z těchto publikací byste však marně hledali na pultech knihkupectví, protože byly vydány v rámci interní edice – jak je tomu v případě studií Sociologického ústavu AV ČR:

- *K postavení žen v československé společnosti* (Praha, SoÚ AV ČR 1991)
- *Ženy v sociální struktuře 1991* (Praha, SoÚ AV ČR 1992)
- *Sborník překladů z evropské a americké feministické sociologie I. a II.* (Praha, SoÚ AV ČR 1992 a 1993).

První z nich byl pokusem o „nový“ pohled na měnící se postavení žen v naší společnosti po listopadu 1989. „Revize“ minulosti je obsažena v zamyšlení Hany Navarové *Co dal socialismus ženám?* Problémem konfliktu rolí vysoce kvalifikované pracovnice a ženy pečující o rodinu, který je stále ožehavý nejen v naší společnosti, se v příspěvku *Žena – věda – rodina* zabývala Irena Hradecká. Téma žena a rodina bylo dále rozpracováno Hanou Navarovou v oddíle *Žena a rodina; žena v rodině*. Marie Čermáková se zaměřila na politickou aktivitu československých žen (*Ženy a politický systém*) a na problematiku sociálního statusu žen, vzdělanostní a kvalifikační úrovně i na otázku zaměstnanosti žen u nás (*Sociální postavení ženy v československé společnosti*).

Druhá publikace (*Ženy v sociální struktuře 1991*) s podtitulem *Výzkum pracovních a životních podmínek žen v České republice a Slovenské republice* obsahuje základní data (z třídění prvního stupně) z reprezentativního výzkumu ženské populace v ČSFR, který byl proveden na vzorku 1330 žen. Výzkum kromě základních socio-demografických dat obsahuje údaje o původní i současné rodině dotázané, práci a pracovních podmínkách ženy i jejího manžela, údaje o životní úrovni a osobní spotřebě rodiny, názory, postoje a hodnocení žen týkající se nejen politického a společenského dění u nás, ale i celého širokého okruhu otázek mapujících postavení ženy v naší společnosti.

První (I.) a druhý (II.) díl sborníku překládů z feministické i gender-sociologie obsahují dohromady 23 studií, statí či článků od významných zahraničních feministek. I když je v nich zachycena poměrně malá výše ze širokého spektra problémů, kterými se tyto disciplíny zabývají, pokrývají přeložené příspěvky nejdůležitější tematické okruhy takto zaměřené sociologie. Pojetím feminismu, jeho teorií a metodou se zabývá Julia Loughlin ve statí *Feministická výzva sociálním studiím vědy* (I.); Miriam M. Johnson zhodnotila ve studii *Feminismus a teorie Talcotta Parsonse* (II.) feministické kritiky tohoto významného sociologa; ve statí *Zviditelnění genderu* (II.) se Joan Acker vyjadřuje k pokusům o vytvoření sociologické teorie, která by zahrnovala poznatek, že společenský život je hluboce genderizován. Problémem emancipace ženy se zabývá Alena Kohlerová-Wagnerová (*Emancipace ženy a industriální společnost*, II.). Christine Deplhy, podle slov Simone de Beauvoir nejlepší francouzská feministka, vychází ve své analýze patriarchální ideologie a mužské dominance z premisy, že práce v domácnosti, jakožto neplacená činnost v rámci rodiny, je ústředním momentem pro pochopení současného útlatu žen (viz *V blízkosti domova. Materialistická analýza ženského útlatu*, I.). Základní gender-problematice, tj. objasnění odlišností mezi muži a ženami pomocí pojmů gender a sex, se věnuje stať A. A. Clarkové a T. Lawsonové: *Úvod do genderu* (I.).

Vývoj feministického hnutí v USA je zachycen v příspěvku Barbary Ehrenreichové *Feminismus a třídní konsolidace* (II.), o vlně antifeminismu, která se vzedmula v USA v posledních letech získáte základní informace z předmluvy ke knize Susan Faludi *Odveta. Nevyhlášená válka proti americkým ženám* (I.).

Téma žena a politika je ve sbornících zachyceno jednak dánskou autorkou Drude Dahlerupovou – *Od malé k velké menšině: Ženy ve skandinávské politice* (I.), kde je rozebrána teorie tzv. „menšinového komplexu“, a *Nehotová demokracie* (II.) - jednak Američankou Jane Mansbridge. Její článek *Ženy, vláda a obecné blaho* představuje „feministický“ příspěvek do diskuse o reinterpretaci pojmu demokracie.

O dopadech sociálních změn nejen na ženu, ale i na „její“ rodinu pojednávají autorky J. B. Elsthtain (*Ženské hnutí, rodina a společnost*, II.), Christopher Lasch (*Měnič se rodina*, II.), Allan C. Carlos (*Hnutí na obranu rodiny*, II.). Zcela odlišný charakter má příspěvek od Heidi I. Hartmanové: *Gender, třída a politický boj v rodině* z prvního sborníku, v němž autorka poukazuje na chybu, které se dopouštějí mnozí historikové a sociologové rodiny, když vycházejí z předpokladu jednoty zájmů mezi členy rodiny a odhlížíjí od jejich konfliktů a rozdílných zájmů, které jsou dány na bázi gender. Každý sborník je opatřen i malým slovníkem pojmů a edičními poznámkami.

Většina publikovaných děl však vyšla v časopisech, určených zpravidla širší (nikoli jen úzké odborné) veřejnosti, a tak jste se s úvahami, esejí, rozhovory, soukromou korespondencí, reportážemi či odpověďmi na ankety již možná setkali na stránkách některého z níže uvedených časopisů.

• Historické listy

První číslo z roku 1991 obsahovalo v rubrice Sociální dějiny stať historičky Pavly Horské a sociální demografky Ludmily Fialové *Česká žena očima statistiky posledních sto let*. V úvodu článku byl nastolen problém, zda tzv. ženská otázka u nás existovala a existuje mimo okruh politického myšlení. Následující část je pak již velice srozumitelnou prezentací statistik o ženách (viz např. údaje o struktuře povolání ekonomicky aktivních žen v Předlitavsku roku 1880 a 1900, data ilustrující vývoj sňatečnosti a změny rodinného stavu v průběhu posledního století v českých zemích a na Slovensku, údaje o úmrtnosti žen i mužů u nás).

• Historickou dimenzi obsahuje i studie José Ortegy y Gasseta opublikovaná v č. 1/1991 *Kritického sborníku* (revue pro literaturu, umění a filosofii) *O vlivu ženy na dějiny*.

• *Slovenské pohľady na literatúru a umenie* uveřejnily v roce 1991 ve svém jedenáctém čísle výkladovou stať *Problém racionality vo feministickej filozofii*, v níž autorka Zuzana Kiczková nejprve vymezila tematické okruhy vývojových fází feministické filozofie a poté se zaměřila na „feministickou kritiku rozumu“ (tzn. na kritiku ztotožnění maskulinní koncepce racionality s koncepcí rozumu v moderně a na problém utváření ženské identity a jí

adekvátní racionality). Příspěvek od polské autorky Grazyny Borkowské *Miltonove dcéry* je pojednáním o subjektu feministické kritiky, kterou, jak píše autorka, zrodilo poststrukturalistické myšlení a konkrétní druh zkušenosti, jež se doposud nepromítla do jazyka literární vědy (a tak nebylo možné postihnout např. sexualitu psaní, „ženskost“ nebo „mužskost“ uměleckého díla).

Kromě těchto dvou statí byla v časopise opublikována „soukromá korespondence“ mezi americkou feministkou Ruth Rosen (*O americkom feminizmu a rodovej demokracii*) a českou disidentkou Jiřinou Šiklovou (*Jsou ženy z východní a střední Evropy opravdu konzervativní?*), plná reflexe osobních zážitků vážících se k feministickému hnutí na Západě, obsahující však rovněž analýzu profesionální zkušenosti prvé z nich i cennou informaci o průkopnické knize Betty Friedanové *The Feminine Mystique* z roku 1963 na straně jedné a na druhé straně zachycující reflexi rozporuplného postavení žen v bývalém komunistickém Československu, postihující i problém ženské identity v našich zeměpisných šířkách na počátku devadesátých let.

• Časopis *Iniciály* věnoval feminizmu celé jedno číslo (25/1992). Najdete v něm dva „feministické manifesty“. První, historicky starší, pochází z pera americké intelektuálky Kate Milletové a nese název *Sexuální politika: Manifest pro revoluci*. Nám „konzervativním“ Čechům (tím spíše Čechům) zní manifest přece jen příliš revolučně, jeho dikce nám možná připadá až moc radikální, mnohé z nás zřejmě odpuzuje jazyk, kterým je napsán („jejich ideologií je nadřazenost mužů“, „utlačovaným skupinám je upíráno...“, „konec represí v sexu...“, „konec prastarého útisku dětí v patriarchální vlastnické rodině...“, „ženy získají svobodu a plnohodnotné lidské postavení po tisíciletích deprivace a útisku...“ apod.). Nicméně je nutné si uvědomit, že tento dokument splnil svou „historickou roli“ a odstartoval radikální nebo také socialistický anglo-americký feminismus konce 60. let. Druhý manifest pochází rovněž od Američanky – psychologky Betty Friedanové. Jde o adaptovaný text z knihy *The Second Stage* (1981), která je příkladem díla řazeného k liberálnímu feminizmu („...musíme vyběd-

nout ze své vlastní „mystiky feminismu“ a postoupit do druhé fáze – již ne proti mužům, ale s nimi. V této druhé fázi musíme překonat onu polarizaci mezi feminismem a rodinou.“). Z dalších článků, které jsou v tomto časopisu věnovány feminismu bych upozornila již jen na jeden: „Gender“ čili rod od české psycholožky Šárky Gjuričové. Autorka v něm řeší základní otázku, jak se člověk stává femininní či maskulinní bytostí, jak je utvářena mužská a ženská identita, do jaké míry je podmíněna psychologicky, kulturně a politicky.

• Páté číslo *Filosofického časopisu* z roku 1992 věnované feministické filozofii – její v českém prostředí velmi málo známé historii, současným trendům a akcentům tohoto filozofického směru – zahrnuje příspěvky současných autorek. Domácí provenienci reprezentovala Hana Havelková statí *Kdo se bojí feministické filozofie?*, Jiřina Šmejkalová-Strickland esejí *Potíže s rodem. Drobné poznámky k jedné knize*, Pavla Horská rozmovující s Jaroslavou Peškovou (*Rozhovor mezi filozofkou a historičkou o ženské otázce v Čechách*) a Alena Vodáková úvahou na téma *K „filosofii“ ženské pracovní a životní dvourole*.

Sociální filozofka Hana Havelková se v úvodní statí zaměřila na objasnění místa feministické filozofie ve filozofickém diskursu Západu; zdůraznila pojetí feminismu jako metody, pomocí níž může být popisována, analyzována a vysvětlována nejen zkušenost žen, ale díky svému pojmovému a argumentačnímu aparátu může být skrz ní artikulován i zájem mužský či, jak je tomu dnes nejčastěji, zájem obou pohlaví. První část článku Jiřiny Šmejkalové vyvolává dojem recenze. Čtenář je v ní seznámen se základními myšlenkami knihy Judith Butlerové *Potíže s rodem. Feminismus a rozvrat identity*. V další části však autorka využívá své „lingvistické erudice“ k objasnění pojetí „performativní teorie rodu“ u Butlerové, když porovnává její chápání metafor hry, jeviště a rituálu s pojetím Havlovým, a recenze tak „přerůstá“ v miniesej. V příspěvku Aleny Vodákové je zachycena historie role ženy, je zde podrobněji rozpracován jednak problém konfliktu ženských rolí, jednak motivace, která vede ke změně role ženy, je v něm

rovněž poukázáno na paradoxní efekty „zdvojení“ role ženy (matky, hospodyně kontra výkonné pracovnice) i na „možná vyústění“ tohoto konfliktu v naší společnosti.

V tomto čísle *Filosofického časopisu* jsou rovněž uvedeny překlady statí významných feministických filozofek. Herta Nagl-Docekalová z Institutu filozofie Vídeňské univerzity je autorkou statí *Co je feministická filozofie?*, v níž objasňuje daný pojem, vymezuje tematické okruhy této disciplíny a podrobněji analyzuje „centrální problém současného diskursu feministické filozofie“, kterým je jinakost versus stejnost. Příspěvek Američanky Alison M. Jaggarové *Feministická etika: projekty, problémy, perspektivy* má obdobnou strukturu jako předchozí článek – je v něm zachycen vznik disciplíny, vymezení „projektů“ bádání (ženská otázka, feministické hodnocení filozofického kánonu, pojetí feministické etiky jako etiky ženské, neuniverzalistické pojetí morálky, vztah feministické etiky k rodu) a stanoveny praktické i teoretické „programové body“ (viz kapitolu *Feministická etika a budoucnost*). Příspěvek s názvem *Filosofické dichotomie a feministické myšlení: ke kritickému feminismu* od její kolegyně z Univerzity v Pittsburghu Carol C. Gouldové je kritikou projevů jednostrannosti (spočívající ve výlučném zdůrazňování hodnot a rysů spjatých se ženským) zejména ve feministické etice.

Francouzka Michèle le Doeuffová reaguje ve statí *Jeden nebo dva světy: oddělení nebo soužití?* na probíhající ostré diskuse týkající se problému rovnosti pohlaví. Z oblasti teorie vědy je příspěvek od Elisabeth Listové z Institutu filozofie v Grazu *Teoretické bádání a politika pohlavní diferenciacce*. Na původně „ohlášenou“ stať od J. Flaxové *Postmodernismus a vztahy mezi pohlavími ve feministické teorii* si čtenáři *Filosofického časopisu* museli počkat až do konce minulého roku, kdy byla první část této statí opublikována v č. 4 a její pokračování v čísle následujícím.

• Ženě a ženskosti bylo v roce 1992 zasvěceno i 20. číslo měsíčníku *Prostor* – kulturně politické revue. I když úvodník od muže (M. H.) je k ženám „kritický a laskavý“, zároveň („...určitě by mi stačil jen vzdálený odlesk toho věčného ženskosti, ale co to vlastně vidím:

trochu znavené, ale spíš netečné bytosti navlečené v kalhotách a dlouhých pláštích, stvoření neurčitých tvarů, matných zevnějšků a mdlých výrazů. Tohle že jsou naše ženy? – jestli ano, pak jsme s nimi učinili něco hodně ošklivého. Neboť to, jak vypadá žena, je přece dílem mužovým...“), což se nedá tvrdit o první glose. *Co mám proti feministkám?* táže se v titulu její autor Jaroslav Putík a odpovídá, že je to snaha (vlastní všem „Velkým Ideologiím“) hledat společného nepřítele, kterým je v tomto případě muž. Z příspěvků uvedených v oddělení Stati a úvahy bych upozornila jen na dva: první nazvaný *Ženy a politika* je jednou z variací Jiřiny Šiklové na téma politická zkušenost žen z bývalých komunistických zemí, ve druhém autorka Jana Heffermanová podrobuje psychoanalytickému výkladu *Sny žen*, které jsou výrazem zmatení kolem ženské identity a podvědomé touhy po jejím nalezení.

• Proud křesťanského feminismu byl v roce 1992 reprezentovaný ve 4. čísle revue pro křesťanství a kulturu *Souvislosti*. Helena Klimová se ve stati *Feminismus a naše středoevropská zkušenosti* zabývá mimo jiné problémem emancipace, pojetím obecně lidského jakožto ženského, krizi ženské identity, sebeobětováním se ženou... v duchu křesťanského feminismu. V uvedeném čísle byl otištěn i překlad ukázky z knihy Ruth Ahlové *Ano, jsme feministické teoložky*, v němž je objasněna souvislost mezi ženským hnutím, feminismem a feministickou teologií. V krátkém článku *A já zase vím o feminismu* svoje uvádí Michal Semín krátké příklady, kterými se pokouší ilustrovat, že feminismus je ideologií plnou „nenávisti k člověku a jeho dosavadnímu civilizačnímu dílu“ a že respekt k ženě, ženství a ženskému má s moderním feminismem velice málo společného.

• Poněkud netradiční anketu o ženské roli v soudobé společnosti přináší 12. č. *Analogon* z roku 1994 s podtitulem *Žena v množném čísle*. V odpovědích se dočtete o tom, jak se utváří a funguje mužská pospolitost oproti ženské, co je to analogická komunikace a co komunikace na principu komplementarity, kolik „začarovaných kruhů“ lze v tomto tématu nalézt a jaké jsou rozdíly ve vnímání ženské role českými ženami a ženami ze Západu.

• Přehled o časopiseckém zpracování feministických či gender témat završí informace o „ryze“ feministickém časopise *Jedním okem – One Eye Open*, který založila během svého pobytu v Praze Američanka Debora Dubois. Záměrem dvoujazyčného časopisu je zachytit formou poezie, krátkých próz, črt, úvah, zamýšlení i formou sociální publicistiky, tj. zprávami, glosami, komentáři, recenzemi, rozhovory atp. životní postoje a ambice žen ze střední a východní Evropy, jejich vztah k feminismu, jejich reflexi žádoucích partnerských i společenských vztahů a „monitorovat“ tak život a kulturu v našem regionu z ženské perspektivy.

• Kromě článků a příspěvků v časopisech byly vydány i některé monografie. Jednou z nich je publikace *Lidská práva, ženy a společnost*, která vyšla v roce 1992 v dnes již neexistujícím Evropském středisku UNESCO pro výchovu k lidským právům. Jsou v ní uveřejněny některé příspěvky přednesené o rok dříve na konferenci *Ženy v transformaci společnosti*. Na právní aspekt postavení ženy ve společnosti a na problém rovnosti se zaměřili autoři Stanislava Hýbnerová (*K některým aspektům mezinárodněprávní ochrany žen*), Ivan Savický (*Lidská práva – práva mužů a žen?*, kde autor rozebírá problém tzv. „pozitivní diskriminace“ i ožehavé téma „sexual harassment“) a Senta Radvanová (*Ženy v občanském a rodinném právu*, kdy autorka kritérium právní kombinuje s biologickoekonomickým hlediskem). Sociologický pohled je ve sborníku zastoupen příspěvkem Marie Čermákové (*Sociální postavení ženy v československé současnosti*) a Ireny Hradecké (*Společenské uplatnění žen z hlediska napětí mezi profesní a rodinnou rolí*). Problematice rolí z hlediska sociálně psychologického se ve svém příspěvku *O ženách, mužích a stereotypech (poznámky nejen z rodinné terapie)* věnuje Šárka Gjuričová. Konfrontuje v něm poznatky z odborné literatury se zkušenostmi a poznatky z odborné praxe a na základě provedeného porovnání se pokouší „rozbit“ stereotypní představy o matce a otci. V úvodním příspěvku sborníku *Z historie ženského hnutí v Československu* od Soni Hendrychové je podán přehled hlavních ženských aktivit od doby jejich vzniku až do roku 1950. Závěr publikace tvoří příspěvek

editorky sborníku Hany Havelkové *Demokracie pro muže a pro ženy* s podtitulem „filozofická reflexe“. Tak jako ve většině předchozích článků jsou i v této stati poodkryty problémy, které se ve vztahu „žena-muž“, „žena-rodina“, „žena-společnost“ vyskytují zatím mnohdy v latentní podobě. Právě proto by se ale na ně měla upínat pozornost odborníků.

- Druhou monografií je útlá knížečka vydaná ke konci loňského roku v edici Filozofia do vrecka nakladatelstvím Archa v Bratislavě, jejíž název zní *Štyri pohľady do feministickej filozofie*. Kromě úvodní studie od slovenské autorky Zuzany Kiczkové *Jej inakosť, jej*

identita? se jedná o překlady textů známých feministických filozofek: Herty Nagl-Docekalové (*Ženská estetika alebo „utópia zvláštného“?*), Brigitty Weisshauptové (*Eros a logos: ich nezohľadnená dialektika a vylúčenie ženskosti logizáciou lásky*), Evelyn Fox-Kellerové (*Dynamická autonómia: objekty ako subjekty a Dynamická objektivita: láska, moc a poznanie*) a Lorraine Codeové (*Poznanie a subjektivita*). Místo doslovu je publikace opatřena informací o autorkách a výběrovým přehledem z feministické literatury publikované česky nebo slovensky po roce 1989.

Hana Maříková

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

NABÍZÍ SVÉ NOVÉ TITULY

Friedrich A. Hayek: OSUDNÁ DOMÝŠLIVOST. Omyly socialismu

Poslední kniha nositele Nobelovy ceny, v níž jsou shrnuty výsledky jeho sociálních a ekonomických studií, především jeho originální důkazy o nemožnosti vybudovat dokonale společenský řád. Cena 96 Kč.

Jan Keller: DVANÁCT OMYLŮ SOCIOLOGIE

Nejnovější kniha známého autora je věnována některým opomíjeným problémům moderní společnosti a sociologie jako vědy o této společnosti. V jeho pohledu se společnost jeví jako hustá síť drobných protekcí, známostí a výhodných konexí nerespektujících hesla otevřené společnosti. Knihu si určitě nekoupí ti, kteří už sehnali Samuelsona, tedy ti, kterým je už zase všechno jasné.

SOCIOLOGICKÉ ŠKOLY, SMĚRY, PARADIGMATA

Přehledný výklad základních myšlenkových orientací v celé historii sociologie od jejích počátků po současnost. Kniha informuje jak o známých koncepcích (strukturní funkcionalismus, neopozitivismus, fenomenologická sociologie aj.), tak o koncepcích méně známých (reflexivní sociologie, teorie směny, postmodernismus aj.) - o jejich vzniku, vývoji, významných osobnostech a základním pojmovém aparátu. Cena 99 Kč.

Josef Alan (ed.): DIALOGY O OBČANSKÉ SPOLEČNOSTI

Kniha představuje soubor rozhovorů, které v rozhlasovém pořadu vedl Josef Alan s významnými politiky, publicisty, ekonomy, historiky, politology a sociology na témata soustředěná okolo problému formování občanské společnosti. Knížka dialogů neposkytuje přímé návody, je spíše průvodcem, který se nebojí klást otázky bez nároku na okamžité či vyčerpávající odpovědi.

Martin Potůček: SOCIÁLNÍ POLITIKA

Politika zaměstnanosti, politika sociálního zabezpečení, zdravotní politika, vzdělávací politika, rodinná politika a politika ve sféře bydlení jsou v této učebnici analyzovány ve vztahu k jejich cílům a kritériím, cílové populaci, specifickým rolím individua, státu a trhu, funkcím, struktuře a systému řízení institucí, věcným problémům a uplatňovaným nástrojům řízení. Cena 62 Kč.

Objednávky na adrese: Alena Miltová & Jiří Ryba
poste restante 140 02 Praha 42

Zde také žádejte aktuální nabídkový katalog 1994-1995.

Distribuce ve SR:

Kníhkupectvo AF - distribúcia, Radvanská 1, 811 01 Bratislava

Knižnice Základy sociologie

Výzva k sociologické obci

Neutěšený stav sociologické produkce, zejména přehledové, učebnicové a syntetizující, který je naléhavě pocíťován nejen ve školách, ale v celé sociologické obci, vedl skupinu sociologů ze Školy sociálních studií Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně a z Fakulty sociálních věd Karlovy univerzity v Praze k iniciativě založit a vydávat *původní českou (případně slovenskou) edici (ediční řadu či knižnici) Základy sociologie*. Edice chce navázat na tradice podobných řad známých v literatuře anglosaské i francouzské a zčásti také na pozitivní momenty tradice české *Sociologické knižnice* z konce 60. let.

Cílem knižnice je *zmapovat stav bádání a podat přehled výsledků*, k nimž dospělo sociologické poznání v jednotlivých klíčových disciplínách (se zvláštním zřetelem k posledním dvěma dekadám). Přehledové texty z těchto disciplín však nemohou být pouze komentovaným přehledem základní literatury k danému tématu, ačkoliv suverénní přehledná znalost literatury se u autora samozřejmě předpokládá. Úkolem autora každého svazku je navrhnout takový systém výkladu, aby v jeho rámci bylo možno:

1. Prezentovat myšlenky těch autorů, kteří jsou v dané oblasti považováni za autority.
2. Téma vyložit z hlediska priorit dosavadního výzkumného zájmu s přihlédnutím k nejvýznamnějším empirickým výsledkům.
3. Upozornit na oblasti a obsah hlavních sporů a polemik, jež v dané oblasti proběhly a probíhají.

Výsledkem *nená* být učebnice pro úplné začátečníky v oboru, nýbrž hutný přehled jak pozitivních výsledků respektující logiku bádání, tak dosud sporných problémů (viděno z bilancujícího úhlu konce století). Učebnicovou funkci budou texty plnit především ve vztahu k vysokoškolákům všech směrů a budoucím profesionálním sociologům. Sociologické veřejnosti chce knižnice v průběhu 3-5 let nabídnout cel-

kový přehled sociologického vědění v rozvinutější než slovníkové podobě, totiž ve formě *přehledových monografií*.

Ediční rada potenciálním autorům nabízí k úvaze tato konkrétní doporučení:

- a) Účelem jednotlivých monografií samozřejmě není suplovat počítačové rešerše veškeré existující literatury vztahující se v různé míře k tématu. Důraz by měl být kladen spíše na logiku vývoje poznání v dané oblasti (vývojové fáze, základní paradigmaty v čase a prostoru, jejich setkávání a střetávání).
- b) Výklad by měl respektovat spjatost procesu poznávání s vývojem sociální reality, jakož i otevřenost dalšího vývoje a neukončenost odborných diskusí.
- c) Výklad nesmí být omezen na jedinou jazykovou oblast, či dokonce na jediné paradigma sociologického myšlení. Doporučuje se přihlížet také k tomu, co v dané oblasti relevantního vzniklo v našich zemích.
- d) Po formální stránce musí být kniha vyba-vena věcným a jmenným rejstříkem, podrobným seznamem literatury knižní i časopisecké, odkazem na práce či překlady v češtině.
- e) Doporučený rozsah 200-250 stran strojopisu. Obracíme se tedy na sociologickou obec s výzvou, aby se všichni, kdo se cítí tímto textem osloveni, obrátili na ediční radu. Víťame všechny potenciální autory a těšíme se na plodnou, konstruktivní a věcně kritickou spolupráci.

Nabídky titulů (námetý se stručnou osnovou) posílejte na adresu: Doc. Jan Keller, Škola sociálních studií, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity, Arne Nováka, 660 88 Brno.

Za ediční radu:

prof. dr. Ivo Možný, FF MU Brno

prof. dr. Miloslav Petrusek, FSV UK Praha

doc. dr. Jan Keller, FF MU Brno

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

přináší dvakrát ročně původní stati českých sociologů určené zahraničním čtenářům, stejně jako články zahraničních autorů věnované transformaci středoevropských zemí. Vychází v angličtině. Ilustrováno předními českými kreslíři a fotografie.

Objednejte svým přátelům a známým v zahraničí.

Cena předplatného v zahraničí je pro instituce 36 USD (61,20 DM), pro jednotlivce 30 USD (51 DM) a pro studenty 24 USD (40,80 DM).

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky v Praze. Objednávky předplatného i jednotlivá čísla českého a anglického vydání zajistí redakce *Sociologického časopisu*, Jilská 1, 110 00 Praha 1. Tel. (02) 2422 08 42.

----- Zde odstříhněte -----

Závazně objednávám

_____ výtisků

Sociologického časopisu

_____ výtisků

CZECH SOCIOLOGICAL REVIEW

Redakce

Sociologického časopisu

Jilská 1

110 00 Praha 1

Sociologický časopis

Revue naší doby.

Moderní vědecký časopis, který přináší cenné informace sociologům, politologům, demografům, žurnalistům a další odborné veřejnosti.

V jednotlivých číslech naleznete:

- stati zabývající se otázkami teoretické sociologie
- stati domácích a zahraničních autorů zkoumající přechod od totalitního systému k tržní společnosti
- články věnované aktuálním problémům sociální politiky
- metodologické stati
- přehledové články
- informace ze sociologických výzkumů
- recenze a anotace odborné literatury domácí i zahraniční
- informace o dění v sociologické obci, zprávy z konferencí
- dokument - doposud nepublikovaný materiál osvětlující dění v české společnosti určité doby

Nepravidelné rubriky: Čeští sociologové v zahraničí, Studenti píší, Recenzní stati, Diskuse.

128 stran čtyřikrát ročně. Cena předplatného 116 Kč, jednotlivého čísla 29 Kč.

----- Zde odstříhněte -----

Jméno: _____

Instituce: _____

Adresa: _____

PSČ: _____

Datum: _____

Podpis: _____

Sociological Review

1

CONTENTS

Introduction: „Gender in the Social Sciences and Problems of Feminism“	3
ARTICLES	
Čermáková, M.: Gender, Society, Labour Market	7
Havelková, H.: The Gender Dimension of the Relationship Between Private and Public	25
Vodáková, A.: The Women's World of Values and its Paradoxes	39
Kandert, J.: The Woman in Other Cultural Perspectives	49
Šanderová, J.: Social Class as a Conceptual Difficulty	61
ESSAY	
Wagnerová, A.: Emancipation and Ownership	77
FROM SOCIOLOGICAL SURVEYS	
Indruchová, L.: Women on the Street	85
STUDENTS' WRITINGS	
Hájek, M.: „Walking on the Knife's Edge“: Strategies in the Construction of Social Problems	105
REVIEWS	117
NEWS AND INFORMATION	129
ANNOTATIONS	135

Sociologic časopis

PE 4584

1

OBSAH

Úvodem k monotematickému číslu „Gender v sociálních vědách a otázky feminismu“	3
STATI	
Čermáková, M.: Gender, společnost a pracovní trh	7
Havelková, H.: Dimenze „gender“ ve vztahu soukromé a veřejné sféry	25
Vodáková, A.: Hodnotový svět ženy a jeho paradoxy	39
Kandert, J.: Žena v jiných kulturních perspektivách	49
Šanderová, J.: Nesnáze s pojmem společenská třída	61
ESEJ	
Wagnerová, A.: Emancipace a vlastnictví	77
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	
Indruchová, L.: Žena na ulici	85
STUDENTI PÍŠÍ	
Hájek, M.: „Tanec na hraně nože“: strategie konstrukce sociálních problémů	105
RECENZE	
„Druhé pohlaví“ s otevřeným koncem (H. Havelková)	117
Ženy v postkomunistických zemích očima západní sociologie (J. Šťastná)	119
Geoff Dench: The frog the prince and the problem of men (H. Havelková)	123
Rosemary Crompton: Class and Stratification (J. Šanderová)	125
ZPRÁVY A INFORMACE	128
ANOTACE	135

ISSN 0038-0288

03 >